

İRAN

ÇALIŞMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL OF IRANIAN STUDIES

CİLT: 8 SAYI: 2 2024 / VOL: 8 NO: 2 2024

E-ISSN: 2651-4370

Veysel Başçı

Sûfi Şair Cezerî'nin Celâleddin Tabib-i Şirazî'nin Mülemmainı Tahmîsi Üzerine
Bir İnceleme

Ahmet Üçağaç

Çatışmadan Uzlaşya: Suudi Arabistan-İran İlişkilerinin Evrimini Anlamak

Ömer Behram Özdemir

DDSA'larda (Devlet Dışı Silahlı Aktörler) Özerklik ve Çatışmalarda Üstlenilen
Role Etkisi: Hizbullah ve Fatimi Tugayı Örnekleri

Tekin Tuncer & Ziyafet Ceferov

Kaçarlar Döneminde Ermeniler: Tumanyan Kardeşlerinin
Ticari ve Finansal Faaliyetleri

İlknur Cihangir Demirbaş

İran Duvar Resimlerinde ABD Temsili: Hafıza, Propaganda, Dönüşüm

Nazife Selcen Pınar Akgül

Iran's Sacred Duty: Advocating Palestine in the Face of
National Identity Challenges

İbrahim Tarduş & Mehmet Şirin Filiz

Şeyh Ubeydullah İsyanının Urmiye Nesturi
Misyonu Üzerindeki Etkisine Dair Bir Değerlendirme

Nail Elhan & Mustafa Onur Tetik

Türkiye'de Şiileşme: Mezhepsel Dönüşüm, Kimlik İnşası ve İran'ın Rolü

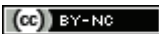

İRAN ÇALIŞMALARI DERGİSİ

The Journal of Iranian Studies

Cilt: 8, Sayı: 2, 2024
Vol: 8, No: 2 2024

E-ISSN: 2651-4370

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

İran Çalışmaları Dergisi

The Journal of Iranian Studies

E-ISSN: 2651-4370

Yayın dili: Türkçe- İngilizce

İran Çalışmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin değerlendirmesine sunulur. Gerekli görüldüğünde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi de alınır. Yazılar yayın kurulunun nihai onayıyla yayımlanır. Yayın kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (sempozyum, kongre haberleri, kitap değerlendirmeleri vb.) bizzat inceleyip hakeme göndermeden doğrudan kabul ve red kararı verebilir.

İran Çalışmaları Dergisi

Semerciler mah. Çark Cad. Pasaj 2000, Kitapçılar Çarşısı, No.2 Adapazarı/SAKARYA

Tel: (+90) (264) 2953673

İletişim: irancalisdergi@gmail.com

Web adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iranian>

Dergide yayımlanan yazılarda fikirler yalnızca yazar(lar)ına aittir. Dergi sahibini, yayıncıyı ve editörleri bağlamaz.

Tasarım-Baskı Hazırlık: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara Tel: 0312 431 54 83

The Journal of Iranian Studies

İran Çalışmaları Dergisi

E-ISSN: 2651-4370

Publishing Languages: Turkish- English

The Journal of Iranian Studies is an international peer-reviewed journal published biannually. Manuscripts submitted to the journal are reviewed by the editorial board at first, and then the evaluation of two referees will be asked. When it is deemed necessary, the evaluation of a third referee will also be taken. Articles will be published with the final approval of the editorial board. The editorial board has right to accept or reject the submissions (symposium, congress news, book reviews, etc.) other than research articles without sending to the referee.

The Journal of Iranian Studies

Semerciler mah. Çark Cad. Pasaj 2000, Kitapçılar Çarşısı, No.2 Adapazarı/SAKARYA

Phone: (+90) (264) 2953673

Contact: irancalisdergi@gmail.com

Web address: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iranian>

The views expressed in The Journal of Iranian Studies bind exclusively their authors not the owner of the journal, the publisher and the editors.

Graphic-Design: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara Tel: 0312 431 54 83

İran Çalışmaları Dergisi

The Journal of Iranian Studies

Derginin Sahibi Ahmet Yeşil
Owner of the Journal Ahmet Yeşil

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Ahmet Yeşil

Editörler/Editors
Doç. Dr. Ahmet Yeşil
ahmetyesil@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Faculty of Theology, Sakarya- Türkiye*)

Yardımcı Editörler/ Assistant Editor
Dr. Öğr. Üyesi Furkan Polat
furkan.polat@btu.edu.tr
Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bursa-Türkiye
(*Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences Bursa-Türkiye*)

Dr. Öğr. Üyesi Burak Çakırca
burak.cakirca@btu.edu.tr
Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bursa-Türkiye
(*Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences Bursa-Türkiye*)

Arş. Gör. Zana Baykal
zbaykal@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya-Türkiye*)

Arş. Gör. Dr. Recep Tayyip Gürler
rtgurler@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya- Türkiye*)

Arş. Gör. Dr. Melih Kazdal
melihkazdal@artuklu.edu.tr
Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Mardin-Türkiye
(*Mardin Artuklu University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Mardin-Türkiye*)

Dr. Menderes Kurt
kurtmndrs@gmail.com
Sakarya, Türkiye

Kitap İnceleme Editörü / Book Review Editor
Doç. Dr. İsmail Akdoğan
ismail.akdogan@btu.edu.tr
Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bursa-Türkiye
(*Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences Bursa-Türkiye*)

Dil Editörü/Language Editor
Doç. Dr. İbrahim Efe
ibrahimefe@kilis.edu.tr
Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kilis-Türkiye
(*Kilis 7 Aralık University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, Kilis- Türkiye*)

Alan Editörleri/Section Editors

Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi/ International Relations and Political Science

Doç. Dr. Rahman DAĞ

rahman.dag@marmara.edu.tr

Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü,

İstanbul-Türkiye

(Marmara University, Institute of Middle Eastern And Islamic Countries, Istanbul-Türkiye)

İlahiyat/Theology

Prof. Dr. Muammer İskenderoğlu

muammer.iskenderoglu@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Bilimler Anabilim Dalı.

Bolu- Türkiye

(Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, Bolu- Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahid Dündar

mdundar@sakarya.edu.tr

Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam

Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Sakarya- Türkiye

(Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Foundations of Islamic Sciences, Department of History of Islamic Sects, Sakarya- Türkiye)

Tarih/History

Dr. Öğr. Üyesi Diego Checa Hidalgo

diegoch@ugr.es

Granada Üniversitesi/ Felsefe ve Edebiyat Fakültesi, Modern Tarih Bölümü. Granada-İspanya

(University of Granada/ Faculty of Philosophy and Letters/Department of Contemporary History. Granada-Spain)

Felsefe/Philosophy

Doç. Dr. Sedat Baran

sedat.baran@batman.edu.tr

Batman Üniversitesi/İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü. Batman-Türkiye

(Batman University, Faculty of Islamic sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Department of Islamic Philosophy, Batman- Türkiye)

Fars Dili ve Edebiyatı/ Persian Language and Literature

Dr. Öğr. Üyesi Nezahat Başçı

nezahatbasci@artuklu.edu.tr

Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Mardin- Türkiye

(Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department Department of Persian Language and Literature, Mardin- Türkiye)

Türk Dili ve Edebiyatı/ Turkish Language and Literature

Doç. Dr. Gökhan Tunç

gokhantunc@anadolu.edu.tr

Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir-Türkiye

(Anadolu University, Open Education Faculty, Department of Turkish Language and Literature, Eskişehir- Türkiye)

Sosyoloji/ Sociology

Prof. Dr. Yusuf Adıgüzel

yusufadiguzel@sakarya.edu.tr

Sakarya Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Sakarya-Türkiye

(Sakarya University, Faculty of Communication, Department of Journalism, Sakarya-Türkiye)

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ali Yaşar Sarıbay (Uludağ Üniversitesi, Bursa-Türkiye), Prof. Dr. Fuat Aydın (Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye), Prof. Dr. Ali Güzelyüz (İstanbul Üniversitesi, İstanbul-Türkiye), Prof. Dr. Bünyamin Bezcı (Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye), Prof. Dr. Naser Nikubakht (Tarbiyat Modares University, Tahran-İran), Doç. Dr. Abdullah Rexhepi (Hasan Prishtina University, Kosova),

İndeksler/Indexes

İran Çalışmaları Dergisi TR Dizin, ProQuest Social Science Journals, International Bibliography of the Social Sciences (IBSS- ProQuest), Humanities Source Ultimate Database (EBSCO), Central Eastern European Source (CEEAS) Database (EBSCO), İndeks İslamicus, Index Copernicus, Eurasian Scientific Journal Index, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), Journals Directory, Directory of Indexing and Impact Factor, International Institute of Organized Research (I2OR), International Scientific Indexing, Journal Factor, Scientific Indexing Services, idealonline, Arastirmax ve İSAM tarafından taranmaktadır.

Journal of Iranian Studies is indexed by TR Dizin, ProQuest Social Science Journals, International Bibliography of the Social Sciences (IBSS- ProQuest), Humanities Source Ultimate Database (EBSCO), Central Eastern European Source (CEEAS) Database (EBSCO), Index Islamicus, Index Copernicus, Eurasian Scientific Journal Index, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), Journals Directory, Directory of Indexing and Impact Factor, International Institute of Organized Research (I2OR), International Scientific Indexing, Journal Factor, Scientific Indexing Services, idealonline, Arastirmax and ISAM.

İnternet Platformları/Internet Platforms

OpenAIRE, CrossRef, WorldCat, Google Scholar

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın herhangi bir iletişim veya kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written consent of the editors.

İran Çalışmaları Dergisi

The Journal of Iranian Studies

DANIŞMA KURULU / *ADVISORY BOARD*

Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu (Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye), Prof. Dr. Ali Güzelyüz (İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye), Prof. Dr. Adem Çaylak (Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, Türkiye), Prof. Dr. Bünyamin Bezci (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Haşim Şahin (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Doç. Dr. Hasan Hazrati (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Doç. Dr. Fatemeh JanAhmadi (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Doç. Dr. Şahin Ahmetoğlu (Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye), Doç. Dr. Kenan Mermer (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Doç. Dr. Sedat Baran (Batman Üniversitesi, Batman, Türkiye), Doç. Dr. Abdullah Rexhepi (Hasan Prishtina University, Kosova), Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahit Dündar (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Dr. Öğr. Habib Kartaloğlu (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Doç. Dr. Jorge Ramos Tolosa (Universitat de Valencia) Dr. Öğr. Üyesi Antonio Ballasote Marin (University of Seville) Doç. Dr. Niğar Golazova (Azerbaijan National Academy of Sciences)

İÇİNDEKİLER

Editörden.....	xi
Araştırma Makaleleri	
Sûfi Şair Cezerî'nin Celâleddin Tabib-i Şirazi'nin Mülemmanını Tahmîsi Üzerine Bir İnceleme <i>Veysel Başçı</i>	147-188
Çatışmadan Uzlaşmaya: Suudi Arabistan-İran İlişkilerinin Evrimini Anlamak <i>Ahmet Üçağaç</i>	189-213
DDSA'larda (Devlet Dışı Silahlı Aktörler) Özerklik ve Çatışmalarda Üstlenilen Role Etkisi: Hizbullah ve Fatımi Tugayı Örnekleri <i>Ömer Behram Özdemir</i>	215-243
Kaçarlar Döneminde Ermeniler: Tumanyan Kardeşlerinin Ticari ve Finansal Faaliyetleri <i>Tekin Tuncer & Ziyafet Ceferov</i>	245-274
İran Duvar Resimlerinde ABD Temsili: Hafıza, Propaganda, Dönüşüm <i>İlknur Cihangir Demirbaş</i>	275-307
Iran's Sacred Duty: Advocating Palestine in the Face of National Identity Challenges <i>Nazife Selcen Pınar Akgül</i>	309-333
Şeyh Ubeydullah İsyasının Urmiye Nesturi Misyonu Üzerindeki Etkisine Dair Bir Değerlendirme <i>İbrahim Tarduş & Mehmet Şirin Filiz</i>	335-360
Türkiye'de Şiileşme: Mezhepsel Dönüşüm, Kimlik İnşası ve İran'ın Rolü <i>Nail Elhan & Mustafa Onur Tetik</i>	361-392
Kitap Değerlendirmeleri	
Iran and French Orientalism: Persia in the Literary Culture of Nineteenth-Century France <i>Duygu Eceryıldız</i>	393-403

CONTENTS

Editor's Note	xii
Research Articles	
A Study on Sūfī Poet Al-Jazari's Takhmīs of A Mōlamma of Jalaladdīn Tabib Shirazi <i>Veysel Başçı</i>	147-188
From Conflict to Reconciliation: Understanding the Evolution of Saudi Arabia-Iran Relations <i>Ahmet Üçağaç</i>	189-213
Autonomy of Violent Non-State Actors (VNSA) and Its Impact on the Role Undertaken in Conflict: The Cases of Hezbollah and the Fatemiyoun Brigade <i>Ömer Behram Özdemir</i>	215-243
Armenians in the Qajar Period: Commercial and Financial Activities of the Tumanyan Brothers <i>Tekin Tuncer & Ziyafet Ceferov</i>	245-274
U.S. Representation in Iranian Murals: Memory, Propaganda, Transformation <i>İlknur Cihangir Demirbaş</i>	275-307
Iran's Sacred Duty: Advocating Palestine in the Face of National Identity Challenges <i>Nazife Selcen Pınar Akgül</i>	309-333
An Evaluation on the Impact of Sheikh Ubaydullah Rebellion on the Nestorian Mission in Urmia <i>İbrahim Tarduş & Mehmet Şirin Filiz</i>	335-360
Shiiteization in Türkiye: Sectarian Conversion, Identity Construction, and the Role of Iran <i>Nail Elhan & Mustafa Onur Tetik</i>	361-392
Book Reviews	
Iran and French Orientalism: Persia in the Literary Culture of Nineteenth-Century France <i>Duygu Eceryıldız</i>	393-403

EDİTÖRDEN

İran, zengin tarihi mirası ve köklü devlet geleneğinin yanı sıra, farklı kültürel dokusuyla da Ortadoğu'nun merkezi ülkelerinden biridir. Sahip olduğu bu özellikler ve tarihsel süreçte geniş bir coğrafyaya yayılması sebebiyle İran, karmaşık bir sosyal ve siyasi yapı arz etmektedir. Özellikle 1979 yılında ülkede gerçekleşen "İslam Devrimi"yle birlikte ayrı bir kimlik kazanan İran, ilerleyen süreçte giderek artan bir ilginin odağı haline gelmiştir. Bu çerçevede siyaset biliminden uluslararası ilişkilere, sosyolojiden edebiyata kadar farklı disiplinlerden akademik makaleler yayımlayan "İran Çalışmaları Dergisi", Türkiye'nin en önemli komşularından biri olan İran'ın, bilimsel ve akademik olarak daha yakından, tarafsız bir şekilde tanınması ve analiz edilmesi amacıyla katkıda bulunmak üzere faaliyetini sürdürmektedir.

Bu doğrultuda yayına hazırladığımız dergimizin 8. cildinin 2. sayısını sizlere sunmanın gururunu ve mutluluğunu yaşamaktayız. Son sayımızdan bu yana dergimize; Tarih, Edebiyat, Sosyoloji, Sanat Tarihi ve Uluslararası İlişkiler gibi farklı disiplinlerde İran konulu çalışmalar yapan akademisyen ve araştırmacılardan birçok makale değerlendirilmek üzere gönderildi. Bunlardan her biri, öncelikle İran Çalışmaları Dergisi'nin yayın ilkeleri çerçevesinde ön değerlendirmeye tabi tutuldu. Hakem ve yayın kurulu süreci sonunda beş makale ve iki kitap değerlendirmesi sizlerle buluştu.

Yeni sayımızın sizlere sunulmasına değerli çalışmalarıyla katkıda bulunan makale yazarlarımız başta olmak üzere; yayın, danışma ve hakem kurullarımıza ve yayın değerlendirme aşamasında yadsınamaz emekleri olan tüm ekibimize teşekkür ederiz. 8. cilt, 2. sayımızın sosyal bilimler alanına katkı sağlaması temennisi ile iyi okumalar dileriz.

EDITOR'S NOTE

Thanks to its rich cultural fabric and historical heritage as well as a state tradition with deep roots, Iran is one of the central countries of the Middle East. Iran has a complex socio-political structure as a result of its expansion over a wide geography throughout the course of history. After its transformation into a distinct identity with the “Islamic Revolution” that took place in 1979, the country has become the focus of increasing interest. In this context, covering a wide range of disciplines from political science to literature, “The Journal of Iranian Studies” is dedicated to publishing academic research on Iran, to contribute to the aim of reaching an objective understanding and analysis of the country as one of Turkey’s most important neighbors.

Hence, we proudly present the second volume of our eighth issue. Since our last issue, a significant number of articles from academics and researchers working on Iran in different disciplines such as History, Literature, Sociology, Art History and International Relations have been submitted to our journal. After rigorous evaluation within the framework of the publication principles of the Journal of Iranian Studies as well as thorough referee and editorial board processes, five articles and two book reviews have been presented to our readers.

We would like to especially thank the authors who contributed to our new issue with their valuable works as well as our publication, advisory, and referee boards, and our entire team for their undeniable efforts during the manuscript evaluation process. We wish you a good reading with the hope that the second volume of our eighth issue will contribute to the field of social sciences.

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 8, Sayı: 2, ss. 147-188
Geliş Tarihi: 19.07.2024
Kabul Tarihi: 05.11.2024
DOI: 10.33201/iranian.1519113
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Sûfi Şair Cezerî'nin Celâleddin Tabib-i Şirazî'nin Mülemmanı Tahmîsi Üzerine Bir İnceleme

Veysel BAŞÇI*

Öz

Klasik İslam Edebiyatı sahasındaki şairlerde olduğu gibi sûfi şair Molla Cezerî Divanı'nda da yoğun bir İran ve Fars Edebiyatı etkisi görülmektedir. Ondaki bu etkiyi özel kılan husus ise Şirazlı şairlere olan ilgisidir. Cezerî Divanı'nda Sa'di ile Hafız-ı Şirazî dışında Celâleddin Tabib-i Şirazî'nin de etkisi söz konusudur. Zira Tabib-i Şirazî'ye ait beş beyitlik bir gazel-mülemma, Kürtçe beyitler ekleyerek bir tahmîse dönüştürmüştür. Tabib-i Şirazî, eserleriyle klasik Türk edebiyatına da etki etmiştir. Mesela Gül ü Nevrûz adlı eseri, XIV ve XV. yüzyıllarda Anadolu Türkçesine çevrilerek, Kanunî Sultan Süleyman ile Sultan III. Murad'a ithaf edilmiştir. Ancak önemli bir eseri çevrilip sultanlara sunulmuş olmasına rağmen bu şairle ilgili Türkçe literatürde bağımsız bir çalışma yapılabilmemiş değildir. Dolayısıyla bu makalede Türkçe literatüre de katkı sunması hedefiyle ilkin Tabib-i Şirazî'nin hayatı, eserleri, edebî kişiliği ve şiir anlayışı üzerinde durulmuş, makaleye konu mülemma üzerinden de onun klasik Kürt edebiyatına olan etkisi incelenmiştir. İlgili mülemman kendisine ait olduğu nüsha örnekleriyle birlikte ortaya konmuş, Cezerî'nin tahmîsiyle birlikte yapısal ve içerik yönünden incelenerek, kilit kavramlar, remiz ve mazmûnlar üzerinde durulmuştur. Böylelikle "zül-lisâneyn" olan bu iki şaire ait uzun bir şiirdeki mülemman, lirik bir mülemma iken tahmîslenmiş beyitlerin ise salt tasavvufî oldukları ortaya konmuştur. Ayrıca mezkûr mülemman Arapça beyitlerinde, cahiliye dönemi şairi İmru'ül-Kays'a göndermelerin olduğu da ilk olarak yine bu çalışmayla tespit edilmiştir.

Anahtar Kelime: Fars Edebiyatı, Celâleddin Tabib-i Şirazî, Molla Cezerî, Mülemma, Tahmîs.

* Dr. Öğr. Üyesi., Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, veysel.basci@batman.edu.tr, Batman, Türkiye, ORCID: 0000-0003-1525-0355

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

A Study on Sūfī Poet Al-Jazari's Takhmīs of A Mōlamma of Jalaladdīn Tabib Shirazi

Veysel BAŞÇI*

Abstract

Just like the poets in classical Islamic literature, the Divan of the sufi poet Molla al-Jazari also shows a strong influence of Iranian and Persian literature. What makes this influence on him special is his interest in poets from Shiraz. Apart from Saadi and Hafez Shirazi, there is also the influence of Jalaladdīn Tabib Shīrazī in the Jazari divan. Because he transformed a five-couplet gazal-mōlemma belonging to b Shirazi into a takhmīs by adding Kurdish couplets. Shirazi also had an impact on classical Turkish literature with his works. For example, his work ‘Göl ū Nawrūz’ was translated into Anatolian Turkish in the 14th and 15th centuries. These translations of theirs were gifted to Sultan Suleiman and Sultan Murad III under various names. However, although an important work of his was translated and presented to the sultans, no independent study has been conducted in Turkish literature about this poet. Therefore, this article focuses on Shirazi’s life, works, literary personality and understanding of poetry, to contribute to Turkish literature. Then, its influence on classical Kurdish literature was examined through the mōlemma, the subject of the article. It has been revealed that the mōlemma in question belongs to him, together with the copy samples, and it has been examined in terms of structure and content together with the mentioned takhmīs of Jazari. Key concepts, symbols and metaphors in tahmīs were emphasized. Thus, a long poem belonging to two bilingual” poets were analyzed. As a result, it has been revealed that Shirazi’s takhmīs is a lyrical mōlemma, while Jazari’s takhmīs is purely mystical. In addition, it was determined for the firstly in this study that there were references to Imru al-Qays, the poet of the period of ignorance, in the Arabic couplets of the above-mentioned scholar.

Keywords: Persian Literature, Jalaladdīn Tabib Shirazi, Molla Al-Jazari, Mōlamma, Takhmīs.

* Assist. Prof., Batman University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, veysel.basci@batman.edu.tr, Batman, Türkiye, ORCID: 0000-0003-1525-0355

1.Giriş

Klasik doğu edebiyatlarında renkli ya da çeşitli anlamına gelen “telmî” sözcüğünden türe(til)miş olan “mülemma/ملع” şairin bir mısra ya da bir beyti bir dilde, diğer mısra ve beyitleri ise başka bir dilde söylemesine yani şiirini iki dilde nazmetmesine denir. Şiirdeki dil sayısı üçe çıkarılırsa bu durumda mülemmaa, “müsellesât” adı verilir. Bedî sanatının lafzî süslemeleri arasında yer alan mülemma, mesnevî, gazel, kaside, rubâi gibi şiir kalıplarıyla söylenir. Didaktik, tasavvufî, lirik vb. temalarla söylenmiş mülemmaların en yaygın biçimleri iki dilli (Arapça-Farsça) olsa da üç dilli (Arapça-Farsça-Türkçe) olanları da vardır (Mir Sadıkî, 1373, s. 102, 268). Klasik Kürt edebiyatının önemli şairlerinden Ahmed-i Hânî (ö. 1706) örneğinde de görüleceği üzere bu sayının dört dile (Arapça-Farsça-Türkçe-Kürtçe) çıkarılmış çeşitleri de vardır (Xanî, 2014, s. 185-186). Diğer bir adı “muhammes” olan tahmîs ise bir gazel ya da kasidenin her beytinin önüne aynı vezinle üç mısra ilave edilerek yazılan şiirlere denir. “Hamîs” kökünden gelen tahmîs, beşleme demektir. Tahmîsler genellikle beş veya yedi bend arasında değişir ve son bendinde her iki şairin mahlasına yer verilir. Arap, Fars ve Türk klasik edebiyatlarında hemen her şair kendinden önceki veya çağdaşı bir şairin seçkin bir gazel ya da kasidesine tahmîs yapmıştır (Pala, 2012, s. 449). Benzer durum klasik Kürt edebiyatı için de geçerlidir. Fikre dayalı mana sanatlarından sayılan tahmîslere klasik Kürt edebiyatının başat eserlerinin verildiği XVI. ve XVII. yüzyıldan itibaren pek çok Kürt şairin divanında da rastlanır. Divanında tahmîs(ler) e yer vermiş klasik Kürt edebiyatı şairlerden birisi de mezkûr yüzyılın önemli sûfilerinden olan Ahmed b. Muhammed el-Botî, nam-ı diğer Molla/Melayê Cizîrî/Cezerî (1570-1640)'dir. Şiirlerinde “Mela/Molla” mahlası ile aşkın oklarına hedef olmaktan neş'et “Nişânî” mahlaslarını kullanmış Cezerî'nin yegâne eseri toplam yüz on dört parça şiirden meydana gelen Kürtçe mürettep divanıdır. Divanında ekseriyeti gazel ve kaside olmak üzere tarbi', tahmîs, muhammes, tercî-i bend, terkîb-i bend, rubâi, ferd, ayrıca dönemin “Sebûrî” mahlasıyla bilinen Cizre-Hakkârî (E)mîrî İmâdüddin Hakkârî (ö.1639-?-) ve klasik Kürt edebiyatının diğer bir önemli şairi Fakî-yi Teyrân (ö. 1640-?-) ile soru-cevap şeklinde nazmedilmiş iki uzun müselles müşâare(si) de mevcuttur. Gazelleri arasında kendi şiirini telmî' ettikleri de vardır ki bu telmî'ler genellikle Kürtçe ve Arapça iki dilli nazmedilmiştir. Şiirlerinden özellikle Şirazlı şairler Sa'di (ö. 1291) ile Hafız-ı Şirazî'ye (ö. 1390-?-) ilgi duyduğu, bunlardan da bil-

hassa Hafız'ın yoğun etkisinde kaldığı görülen Cezerî, Hafız-ı Şirazî'nin “elâ ya eyyühes-sâki edîr ka'sen vena-vilhâ” matlaî ile başlayan ünlü gazeline, “newaya mutrib û çengê fixan avête xerçengê” mısraî ile başlayan, aynı vezin ve redifle bir terbiye' de yapmıştır. Bu terbiye' Cezerî'nin nev-i şahsına münhasır olup edebiyatta klasik çerçeveyi de kırmış bir yeniliktir aslında ancak Cezerî'nin divanını neşredenler genellikle tanzim sanatının alt türlerinden olan bu terbiye'yi, dörtleme yani murabba' olarak değerlendirmeyi tercih etmişlerdir (Cezerî, 2012, s. 228; Cezerî, 2019, s. 38; Divan, Berlin Nüshası, vrk. 72b). Cezerî'nin Hafız'a olan ilgi ve hayranlığının, kendisini onunla mukayese edecek ve hatta onunla boy ölçüşecek derecede, “nazmın dizili incilerini görmek istiyorsan şayet, gel Mela'nın şiirlerini gör, Şirazî'nin şiirlerine ne hacet!” diyecek kadar yüksek perdeden bir hayranlık olduğu klasik Kürt ve tasavvuf edebiyatçılarının da malumudur (Turan, 2010, s. 7). Aynı şekilde onun Sa'dî'ye olan hayranlığı ve kimi şiirlerinde Sa'dî'nin adını anarak, şiirlerine nazire, nakize ve tazminlerde bulunduğu da olmuştur (Sagniç, 2014, s. 378). Cezerî'nin divanında Hafız'ın gazeli üzerine terkip ettiği söz konusu terbiye' dışında matbû divanında iki de tahmîs(i) mevcuttur. Bu tahmîslerden birinin “Laxer(î)” mahlaslı Molla Abdüsselam-ı Cezerî'ye (1878-1952) ait olduğu son dönem araştırmalarla birlikte tespit edilmiştir (Özervarlı, 2020, s. 241). Diğer bir tahmîs(i) ise son beytinden de anlaşılacağı üzere “Celal” isimli bir şairin mülemmaina yazdığı tahmîstir (Zivingî, 2013, s. 2/13-17). Bu tahmîs, Yusuf Baluken (2023: 105-121) tarafından Cezerî Divanı'nın en eski nüshası olarak tespit edilmiş olan 1143/1731 istinsah tarihli Dêrişî Nüshası vrk. 8b'de mevcuttur (bkz. Ek 1). Ancak “Divan-ı Nişâni” adlı Ankara Milli Kütüphanesi No: 06 Mil Yz A 5086/1'da kayıtlı istinsah tarihi 1260/1844 olan, 63 varaklı İsmail b. Muhammed Tayyar Paşa nüshasında ise mevcut değildir zira söz konusu bu nüsha, Cezerî Divanı'nın eksik nüshalarındandır (Cezerî, 1844, vrk. 1-63; Cezerî, 2019, s. 5-133). Daha pek çok nüshası bulunan divanın diğer el yazmalarında, taş baskı ve dahi müteaddid matbû baskılarında ise en eski nüshadaki şekliyle mevcuttur (bkz. Ek 2).

Makaleye konu tahmîs, her biri beş mısradan oluşan toplam beş bentlik bir tahmîstir. Her bendin son iki mısraî, Tabib-i Şirazî'ye aittir ve Arapça-Farsça karışık nazmedilmiş gazel kalıbında bir mülemmadır. Cezerî, Tabib-i Şirazî tarafından hakikî/dünyevî sevgiliye hitaben kaleme alınmış bu mülemmain muhteviyatını bozmadan, mısralar arasındaki mana bütünlüğünü de koruyarak mülemmain ilahî aşk perspektifiyle mecazî sevgiliye

hitap şekline getirerek şiiri, tasavvuf temalı bir tahmîse dönüştürmüştür. Klasik Kürt edebiyatı alanında çalışmalarıyla bilinen Tahsin İbrahim Doskî (2020, s. 80) “Baxê Îrem” adlı çalışmasında, Cezerî'nin bu tahmîsi, “Celal adlı bir şairin şiirine binaen kaleme aldığını ancak İranlı bu şairin kimliğini saptayamadığını” belirtmiştir. Aynı şekilde Cezerî şârihlerinden Zivingî'de benzer açıklamalarda bulunmuştur (Zivingî, 2013, s. 2/13). Modern dönemde klasik Kürt edebiyatı sahasında araştırmalar yapan bazı akademisyen isimlerde (Ertekin & Yıldız, 2022, s. 54; Ertekin, 2002, s. 49) Doskî ve Zivingî gibi “Celal isimli bu şairin kim olduğunu tespit edemediklerini” ifade etmişlerdir. Mezkûr mülemmanın şairi Tabib-i Şirazî, 2023 yılında “Melanasi, Melayê Cizîrî û Mîrasa Wî” adlı bir kitapta, Yakup Aykaç tarafından Kürtçe kaleme alınmış bir yazıyla klasik Kürt edebiyatı sahası araştırmacılarına tanıtılmıştır (Timurtaş vd. 2023, s. 235-268). Ancak söz konusu kitabın editörlerinden de olan Aykaç'ın bu tanıtım yazısı, “Ubeyd-i Zakanî'yi ‘*Abid-i Zakanî*’ (s. 241), فرهی / ferrehî gibi tanrısal ve kutsal güç anlamına gelen önemli mihver kavramları, *huzur ve refah* (s. 244), tanyeri anlamına gelen بامدادان / bamedadan gibi kilit kelimeleri *beyanan* (s. 242) şeklinde tercüme edecek şekilde basit yanlışlıklarla doludur. Yazar bu tanıtım yazısında, Cezerî'nin söz konusu tahmîsinin Yusrî ve Husên isimli iki Kürt şair üzerindeki etki analizinde bile yanlışlıklar yapmıştır. Örneğin, Yûsrî tarafından Cezerî'nin tahmîsine yapılmış bir tetsî-i (Gezer, 2022, s. 209), bazen taştir bazen tetsî bazen de tahmîs şeklinde ele almış (s. 259-263) hatta “Yusrî ve Taştiri” şeklinde yanlış bir de başlık kullanarak bu edebî nazım biçimlerini birbirine karıştırmıştır. Çalışmasında Türkiye'deki yazma arşivlerden Tabib-i Şirazî'ye ait eserler saptadığını (s. 238) belirten yazarın, bu eserleri incelemeye de anlaşılmaktadır. Zira incelemesine konu gazelin, Türkiye'deki arşivlerdeki koleksiyonlar içerisinde yer aldığına değinmemiştir. Yazar, XI. yy seyyahlarından Nasır Hüsrev'in (ö. 1073-?) *Sefernâme*'sindeki güzergahını göz önünde bulundurarak, XIV. yüzyılda yaşamış Tabib-i Şirazî'nin de Diyarbekir/Amid güzergahından Mısır'a gitmiş olabileceği ihtimalini belirtmiş (s. 251), dolayısıyla Şirazî'nin divan ya da şiirlerini, bölgedeki edebî mahfillere “bizzat bırakmış olabileceği” varsayımı üzerinde durmuştur. Ona göre Şirazî'ye ait divanın nüshalarından birinin tarihçi Mükrimin Halil tarafından bulunması da Şirazî'nin bu muhtemel yolculuğunun neticesinde olmuştur (s. 251-252). Oysa yazarın, tüm bu ihtimal ve varsayımlarının cevabı, “Hazar Mezar Tezkiresi (Şirazî, 1364, s. 323) ile Kaşânî'nin Hülâsa-i Eş'ar (istinsah trh.1651, vrk. 83-86)

gibi muteber tezkirelerinde zaten verilmiştir. Ancak yazarın bu tezkirelerden de haberi olmamıştır. Nitekim bir saray şairi olan Tabib-i Şirazî'nin henüz hayattayken Şiraz'da şiirlerinin müstensihler tarafından çoğaltılarak uzak yakın birçok bölgeye götürüldüğü, söz konusu tezkirelerde hatta ilgili yazarın istifade ettiği Zebiyullah Sefa'nın *Tarih-i Edebiyat-ı İran* adlı eserinde dahi yazmaktadır (Sefa, 1370, 3/2, s. 1030-1032). Ancak çalışmasında daha ziyade Pürcevadi'nin tashihinden yararlandığı anlaşılan yazarın, Pürcevadi'nin mezkûr çalışması hakkında yapılan eleştirileri görmeden, hatta Tabib-i Şirazî'ye ait matbû divanın yeniden tashih edilmesini öneren çalışmaları (Behramiyan, 1390, s. 39-59; Kabirî vd. 2021, s. 43-52; Vefaî, 1390, s. 616-630) yahut Şirazî'yle ilgili yapılmış tezleri (Kavezadeh, 1392, s. 1-146) incelemeyen, salt Pürcevadi'nin verdiği bilgilerle yetinmesi neticesinde bir hayli hataya düştüğü görülmektedir. Yazısında metinlerarası bir saptama yaptığını iddia eden yazarın, Kürtçelerle birlikte sadece Farsça beyitlere odaklanması ve Cezerî'nin tahmîsindeki Arapça beyitlerin kaynağına ya da özelliklerine dair hiçbir yorumda bulunmayışı da ilgili çalışmadaki ayrı bir eksiklik olarak tebellür etmiştir.

Bizler ise bu çalışmamızda makaleye konu mülemman, Celâleddin Tabib-i Şirazî'ye ait olduğunu birincil kaynaklardan ve en eski nüsha örnekleriyle ortaya koyduk. Bu nüshalardan birisi Tahran Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi ve Dokümantasyon Merkezi, No: F267-U760-790'daki Tabib-i Şirazî'ye ait divanın el yazmasıdır ki makaleye konu ilgili mülemmanın da mezkûr nüshada vrk. 61a'da yer aldığı görülmüştür (bkz. Ek 3). Aynı mülemmanın Süleymaniye Kütüphanesi 00122-001-891.5 Ömer İşbilir koleksiyon numaralı Celâleddin Ahmed b. Yusuf b. İlyas eş-Şirâzî Divanı adıyla kayıtlı yazmanın vrk. 14a'da da yer aldığı tespit edilmiştir (bkz. Ek 4). Mezkûr mülemma, Şirazî'nin divanıyla birlikte onun şairlik fennine dair kaleme aldığı mensur bir risâlesi olan "Cevahirü'l-Buhûr" adlı eseriyle birlikte 1389/2010 yılında Tahran'da Nasrullah Pürcevadi tarafından neşredilmiş divanın matbû nüshasında da mevcuttur. Ancak Pürcevadi'nin söz konusu edisyon kritik çalışması, divanın Süleymaniye ve Hindistan gibi bir hayli önemli nüshalarını kullanmadığı için ülkesinde eleştirilmiştir (Behramiyan, 1390, s. 44; Kabirî vd. 2021, s. 43; Vefaî, 1390, s. 616-617).

Dolayısıyla bu çalışmada ilkin mülemma sahibi Celâleddin Tabib-i Şirazî'nin hayatına, eserlerine ve şiir anlayışına odaklanılacak ardından Cezerî'nin tahmîsi, Tabib-i Şirazî'ye ait mülemmayla birlikte tercüme

edildikten sonra analiz edilecektir. Her bendi ayrı analiz edilecek tahmîste yer alan önemli kavramlar, remiz ve mazmunlar hakkında bilgi verilecek, iki ya da İmru'ül-Kays b. Hucr'la (ö. 540-?) birlikte üç şair arasındaki ortak noktalar tespit edilmeye çalışılacak, böylelikle adı geçen mülemmayla beraber mezkûr tahmîsin yapısal yönleri ortaya konacaktır. Cezerî'nin hayatı ve şiir anlayışı genel olarak Kürt edebiyatı ve kısmen de Türk edebiyat çevrelerince bilindiğinden ve hakkında açık bilgi kaynaklarında (bkz. Ertekin, 2022, s. 1-279; Eminoğlu, 2022, s.1-177; Öz, 2013, s. 5-276) tez çalışmaları da dâhil olmak üzere yeterli ölçüde bilimsel çalışma bulunduğundan, bu makalede Cezerî'nin hayatına ve şiir anlayışına değinilmeyecektir. Bunun yerine klasik Kürt ve Türk edebiyat çevrelerinde adı, sanı ve hayatı hakkında pek bilgi bulunmayan Tabib-i Şirazî'nin hayatı ve şairliği üzerinde durulacaktır. Çünkü Tabib-i Şirazî'nin klasik Türk edebiyatında da etkisi bir hayli fazladır. Örneğin onun Gül û Nevrûz adlı eseri, XIV ve XVI. yüzyıllarda Muhibbî, Abdî, Sabîr Mehmet Parsa ve Kalkandelenli Muidî gibi şairler tarafından Anadolu Türkçesine çevrilmiş ve “Nüzhet-nâme” adıyla Sultan III. Murad'a (ö.1595) ithaf edilmiştir. Muidî ise aynı eseri Gül û Nevrûz ismiyle Kanunî Sultan Süleyman'a (ö.1566) ithaf etmiştir (Taşkın, 2014, s. 77). Klasik Türk edebiyatında önemli bir eseri çevrilerek padişahlara sunulmuş bir isim olsa da Şirazî'yle ilgili olarak onun söz konusu eseri üzerinde çalışmalar yapmış isimler dahi pek bir malumat paylaşmamış, sadece ismini vermekle yetinmişlerdir (İnce, 2008, 52). Dolayısıyla Tabib-i Şirazî'yle ilgili Türkçe literatürde bağımsız, bilimsel bir çalışma henüz mevcut değildir. Bu nedenle bu çalışmada, İmru'ül-Kays ve Mütenebbî (ö. 965) gibi Arap şairlerinden etkilenmiş bir Fars şairine ait şiir örneğinden hareketle, onun klasik Kürt ve kısmen de Türk edebiyatına etkisi üzerinde durulmuş, böylelikle klasik edebiyat sahasında sayısının artırılması gereken metinlerarası çalışmalardan birisi daha alana kazandırılmıştır.

2. Celâleddin Tabib-i Şirazî'nin Hayatı ve Eserleri

İran edebiyatının kısmen tarihin marjında unutulmuş şairlerinden olan Tabib-i Şirazî'nin tam adı Mevlâna Ahmed b. Yusuf Celâleddin et-Tabib-i Şirazî'dir. Doğum yılı tam olarak bilinmeyen Tabib-i Şirazî'nin, Semerkandî'nin (2011, s. 381) verdiği bilgilere göre 1333 yılında kaleme aldığı “Gül û Nevrûz” adlı mesnevînin yazıldığı tarih göz önüne alındı-

ğında, XIII. yüzyılın sonlarında ya da XIV. yüzyılın başlarında dünyaya geldiği tahmin edilir. Hafız-ı Şirazi'nin de çağdaşlarından olan Tabib-i Şirazi'yle ilgili Semerkandı dışında "Sefine-i Hoşgû, Haft İklim, Tezkire-i Hezâr Mezar, Ūrfetü'l-Aşikîn ve Ūrsatü'l-Ârifin ve en önemlisi de Takiyeddin Kaşânî'nin Hülâsa-i Eş'ar" gibi tezkirelerinde kısmi bilgiler mevcuttur (Kaşânî, istinsah trh: 1581, vr. 83-86, Kabiri vd. 2021, s. 33). Bu bilgilere göre aslen Havf şehrinde Şiraz'a göç etmiş soylu bir aileye mensup Tabib-i Şirazi'nin burada dünyaya geldiği düşünülmektedir. Razî Haft İklim'inde (1340, s. 3/787) ailesinin Nişabur'dan Şiraz'a göç ettiğini söyler. Kaynaklarda çocukluk ve gençlik dönemine dair pek bilgi bulunmayan Tabib-i Şirazi'nin babası Yusuf b. Saineddin İlyas sûfi meşrep ve tasavvuf ehli birisidir. Babasının meşhur sûfilerden Şeyh Ebû İshak Kazerûnî'ye (ö. 1035) beslediği sevgi ve ihtiramdan ötürü ailesi gibi kendisinin de tasavvufta Kazerûnî Tarikatına intisap etmiş olduğu yönünde birtakım iddialar paylaşılmıştır (Pürcevadî, 1389, s. 25-26). Pratik anlamda herhangi bir tarikata intisap ettiği kesin olmamakla birlikte Şirazi'nin aşağıdaki şu beyitleri kendisinin ve ailesinin Eş'ari ve Şafi mezhebinden olduğunun bir kanıtı olarak gösterilir:

صفت و ذات او هر دو قدیم است شدن واقف بر این سری عظیم است

Terçüme: O'nun sıfat ve zatı her ikisi de kadîmdir, buna vakıf olmak bir sır-ı azîmdir (Urmevî, 2001, s. 10).

Amcası Necmeddin Mahmud b. Saineddin İlyas, Şiraz/Fars Atabegleri döneminde İlhanlıların (1256-1353) kudretli vezirlerinden olup kendisi gibi tıp ilmiyle uğraşan Reşidüddin Fazlullah b. Hemedanî (ö.1318) tarafından saraya hekimbaşı olarak atanmış, dönemin ünlü tabiplerinden kabul edilmiştir (Nefisî, 1344, s. 190). Celâleddin ise tıp ilmini amcasından, dinî ilimleri ise babasından aldığı için şiirlerinde her ikisinden de övgüyle söz eder (Urmevî, 2001, s. 56.). Kendi döneminde Tabib-i Şirazi'nin asıl şöhreti tıp alanında olmuştur. Ayrıca Şiraz'da tıp dersleri de vermiş ve bu süre zarfında kendisine "Tabib-i Edib" gibi unvanlarda verilmiştir (Habibabâdî, 1390, s. 19). Tabib-i Şirazi'nin yaşadığı dönem genel olarak İlhanlıların Şiraz üzerindeki egemenliğinin devam ettiği bir dönemdir. Öte taraftan Şirazlı Âl-i Muzaffer (1318-1393) ile Âl-i İncû (1303-1357) hanedanları arasında savaşların yaşandığı dönemlerdir. Bu iki hanedanlığın güç savaşları ve taht kavgaları döneminde Tabib-i Şirazi şiirlerinde Âl-i İncû Hanedanı'ndan Gıyaseddin Keyhüsrev (ö. 1339) ile Âl-i Muzaffer

Hanedanı'ndan Kutbüddîn Şah Mahmud (ö. 1375) ve ağabeyi Şah Şüca' (ö. 1384) gibi Şiraz'da iktidar olmuş mahallî emir ve sultanları methetmiştir. Ayrıca Şah Şüca', "Mevlâna Celâlü'l-İslam et-Tabib" olarak andığı Şirazî'ye sarayında yer vermiş, onu bazen rakiplerine elçi olarak Kîrman ve İsfahan'a göndermiş bazen de seferlerde maiyetine almıştır. Hândmîr Habibü's-Siyer'de (1380, s. 3/306-308) ondan "Şah Şüca'a isyan etmiş Esed-i Horasanî'yi öldüren zehri yapan tabip" olarak bahseder. Hafız-ı Şirazî'nin de uzun bir kasideyle kendisini methettiği (Şirazî, 2017, s. 758-759) Âl-i İncû hanedanından Sultan Şah Ebû İshak (ö.1357), Hafız gibi Tabib-i Şirazî'nin de memduhları arasındadır. Gerek mahalli iktidarlar tarafından kendisine verilmiş görevler gerekse söz konusu bu mahallî emir ve sultanları methiyeleri, Tabib-i Şirazî'nin aynı zamanda bir saray şairi olduğunun kanıtıdır. Nitekim Hezâr Mezar Tezkiresinde hakkında yazılan şu ifadelerden saraya yakın bir isim olduğu açıkça anlaşılmaktadır:

Mevlâna Celâleddin Ahmed, kâmil ve fazıl bir tabib idi. Emir ve hükkâm nezdinde kadir ve kıymeti tutulur, sevilirdi. Malını ve mülkünü sûflilere infak eder, ulemâ ve füzelâ için meclisler düzenlerdi. Fakirlere yardımda bulunur, miskinlere kol kanat gererdi. Hitabeti son derece güçlüydü. Yaratıcı konuşurdu. Bu sebeple meclisinde hazır bulunanlar onunla vakit geçirmekten hoşlanırdı. Arapça, Farsça ve bu iki dilden mülemmalarla süslenmiş şiir divanı tamamlandığında nüshalarını çoğaltarak istifade etmeye başladılar (Şirazî, 1364, s. 323).

Tabib-i Şirazî'nin 1353 yılında Mısır'a gittiği ve altı yıl burada kaldığı rivayet olunur. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmese de 1392 yılında vefat ettiği tahmin edilir (Urmevî, 2001, s. 1). Kabri Şiraz'dadır ve amcasının yanına "Bağ-ı Şiraz" mıntukasına (Nefisî, 1344, s. 190), Şirazî'ye (1364, s. 324) göreyse kendi yaptırdığı ribâta gömülmüştür. Amcası Necmeddin Mahmud gibi oğlu Mansur b. Muhammed-i Tabib de tıp alanında çeşitli eserler vermiş bir isimdir.

2.1. Eserleri

Tabib-i Şirazî'nin başta İran, Mısır, Britanya, Hindistan ve İstanbul kütüphaneleri olmak üzere, çeşitli yazma koleksiyonlarında ve dahi farklı tezkirelerde dağınık şiirleri mevcuttur (Resulî, 1393, s. 517).

Behramiyan, Pûrcevadi, Urmevî, Yahekî, Kabiri ve Kavezadeh gibi isimler çalışmalarında söz konusu mecmualarla ilgili detaylı bilgiler paylaşmışlardır. Bugüne kadar mensur ve manzum eserlerinden sadece altı tanesi tespit edilebilmiştir. Bunlardan bazılarının ona aidiyeti tartışmalı olsa da genel kabul gören eserleri şunlardır:

2.1.1. Divan

Şairin, farklı ülkelerdeki çeşitli kütüphanelerde yazmaları bulunan divanı, nüsha farklılarından kaynaklı yaklaşık 3200 (Urmevî, 2001, s. 2) beyitlik mürettep bir divan olarak anılsa da ortalama 4200 beyitten oluşan, gazel, kaside, rubâi ve tercî-i bend tarzında şiirlerin olduğu bir divandır. Bu divan kabaca üç bölümden oluşur. Birinci bölüm Arapça şiirler, ikinci bölüm mülemmalar, üçüncü bölümde ise Farsça şiirleri yer alır. Söz konusu divanın 92 varaklı 184 sayfalık Süleymaniye Kütüphanesi nüshası (bkz. Ek 4) yaklaşık 1815 beyitten oluşan bir nüshadır. Süleymaniye'deki bu nüshanın istinsah tarihi yoktur ve müstensihisi de belli değildir. Ancak eserin ilk sayfasındaki mukaddime kısmından şairin ölümünden sonra yakın bir arkadaşı ya da sevenlerinden birisi tarafından derlenmiş şiir mecmuası olduğu yönünde ifadeler vardır. Ayrıca Tabib-i Şirazî'nin şiirlerini derlemiş olan bu kişi onu Nizamî-i Gencevî (ö. 1214?-) ve Enverî'den (ö. 1189) daha üstün bir şair olarak ele almış ve tanıtmıştır (Şirazî, t.y., vrk. 1-2ab). Şirazî'nin beyit sayısı açısından daha hacimli olan divanı ise 1389/2010 yılında Tahran'da Nasrullah Pûrcevadi tarafından 1420 yılında Fırsat Garib tarafından istinsah edilmiş Mısır-Kahire Darü'l-kütüb No: 153 nüshası esas alınarak edisyon kritiği yapılarak neşredilmiştir. Ancak Pûrcevadi bu neşrinde Süleymaniye ve Hindistan nüshalarını kullanmamıştır. Bu sebeple onun 358 sayfalık neşrine ciddi eleştiriler söz konusudur ve yeniden kritik edilmelidir diyen araştırmacılar olmuştur (bkz. Behramiyan, 1390, s. 39-59; Kabiri vd. 2021, s. 33-51; Vefâî, 1390, s. 616-630). Mısır ve Süleymaniye nüshaları şairin divanının eksik birer nüshaları olsa da makaleye konu mülemma her iki nüshada da mevcuttur. Mülemmanın Mısır nüshası vrk. 116a, Süleymaniye nüshası vrk. 14a ve "Mükerrim Nüshası" olarak anılan Tahran Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi ve Dokümantasyon Merkezi, No: F267-U760-790'daki yazmanın vrk. 61a sayfalarında yer aldığı görülür (bkz. Ek 3-4).

2.1.2. Mesnevî-i Gül û Nevrûz

Yaklaşık 1750 beyitten oluşan, mefâ'îlûn / mefâ'îlûn / fe'ûlûn vezin ve hezec-i müseddes-i maksûr bahrinde kaleme alınmış Gül û Nevrûz adlı eser, Şehzade Nevrûz ile bir gece rüyasında gördüğü Gül'ün aşkının ve maceralarının anlatıldığı uzun bir alegorik mesnevîdir. Bu mesnevînin girişinde şair kendisini tatlı dilli bir hikâye anlatıcısı olarak tasvir etmiş ve hikâyesine şu beyitlerle başlamıştır:

حکایت می کند شرین زبانی بشیرینی چو شکر داستانی
که در نوشاد شاهى کامران بود دل مردم بعهدش شادمان بود

Tercüme: Tatlı dilli birisi, şeker gibi şu öyküyü hikâye eder ki Nûşad'da mesut bir şah vardı, halk o şahın devrinde mutlu ve huzurluydu (Şirazî, 1413, vrk. 499b).

Belh dolaylarındaki Nûşad şehri ile Tibet'in güzelleriyle meşhur Ferhâr şehirlerinde geçen bu hikâyeye göre Padişah Ferruh'un veliaht oğlu on dört yaşındaki genç Nevrûz, Ferhâr padişahı Mişkin Şah'ın güzel kızı Gül'ü rüyasında kendisine şarap sunarken görür. Rüya ona âşık olur. Onunla evlenmek ister ve aracı olarak Bülbül'ü Gül'ün dadısı Süsen'e gönderir. Macera Aden ve Yemen'e oradan Nec(i)d, Arabistan ve Çin'e kadar uzanır. Bu arada kinayeli bir tabirle "Pîr-i Nec(i)d" olarak anılan şeytanla karşılaşma hadisesi de anlatılır (Urmevî, 2001, s.10-11). Hikâye rüya âleminde birbirini görmüş âşık ile maşukun Kâbe'deki vuslatıyla son bulur. Âl-i İncû Hanedanı'ndan Emir Giyaseddin Keyhüsrev'e ithaf edilmiş eser 1333 yılında telif edilmiştir. Bir kopyası İsveç Uppsala Üniversite Kütüphanesinde bulunduktan sonra Ali Muhaddis-i Urmevî tarafından edisyon kritik edilerek 2001 yılında İsveç'te yayınlanmıştır. Urmevî bu edisyon kritik çalışmasında Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu No: 003857-017 sayılı mecmuada (vrk. 499b ile vrk. 511a arasında) yer alan 1413 istinsah tarihli Gül û Nevrûz yazmasının eksiksiz nüshasını esas almıştır ki bu nüshanın başlangıç beyitleri de aşağıdaki gibidir:

ثناى در خوران حضرت پاک نيايد در وجود از زره خاک
برافرازنده گگردون گردان برافروزنده خورشيد تابان

Tercüme: Göğün dönüşünü, güneşin parlamasını sağlayan o pir û pak yaratıcıyı anmak, toprak denen zerrenin (insanın) üstesinden gelebileceği bir şey değildir (Şirazî, 1413, vrk. 499a).

Eser XV. yüzyılda Lutfî adlı bir şair tarafından Çağatay Türkçesine çevrilerek Timur'un torunu Mirza İskender b. Ömer Şeyh'e (ö. 1414) ithaf edilmiştir. Ayrıca eser XVI ve XVII. yüzyıllarda Muhibbî, Abdî, Sabîr Mehmet Parsa ve Kalkandelenli Muidî gibi şairler tarafından Anadolu Türkçesine de çevrilmiş ve bunlardan Muidî eserini Kanunî Sultan Süleyman'a (ö.1566) (Taşkın, 2014, s. 77) Abdî ise tercümesine "Nüzhet-nâme" adını vererek Sultan III. Murad'a (ö.1595) ithaf etmiştir (İnce, 2008, s. 51-63). Eseri edisyon kritik ederek yayınlamış olan Urmevî (2001, s. 11-21)'ye göre alter egosu özgürlük ve hürriyet aşkı olan bu hikâye, kökleri Med anlatılarına kadar uzanan ve mecazî olmayan hakikî/dünyevî bir aşk hikâyesidir. Ona göre bir rüyayla başlayan bu aşk hikâyesi, Medlerdeki Odatis ve Zeryadres hikâyesiyle akraba topluluklar arasında yayılma gösterir. Medlerden sonra Geştasp ve Ketayûn hikâyesiyle Firdevsî (ö. 1020)'nin Şahnâme'sinde görünür, ardından Nizamî'nin Hüsrev ile Şirin'in de devam eder. Fahreddin Esed-i Gurgânî (ö.1071 sonrası)'nin Hemedanlı Vîs ile Mervli Ramîn'yle birlikte rüyada başlamış olan bu aşk hikâyesi başka bir boyuta taşınır. Çünkü Vîs ile Ramîn aynı zamanda Medler ile Partların/Eşkanîlerin birleşimini sembolize eden bir hikâye olarak tebellür etmiştir. Vîs ü Ramîn'den sonra rüyayla başlayan bu aşk hikâyesi Tabib-i Şirazî'nin Gül ü Nevruz'unda ortaya çıkar (Urmevî, 2011, s. 12-16). Denilebilir ki hemen hemen bütün aşk mesnevilerinde olay örgüsünün temelini oluşturan rüya motifi yahut rüyada başlayan bu aşk hikâyesi, Ahmed-i Hân'nin Mem ü Zin'yle birlikte doruk noktasına ulaşmış ve oradan da Arap, Fars ve Türk edebiyatlarındaki versiyonlarından farklı olarak Hana Kubadî'nin (Kubâdî, 2005, s. 33-52) Yusuf ile Züleyha örneğinde olduğu gibi klasik Kürt edebiyatında artarak devam etmiştir.

Tabib-i Şirazî'nin çağdaşı olan bir diğer İranlı şair Hacû-i Kirmanî (ö.1352), Nevruz ü Gül adlı eserini Tabib-i Şirazî'nin Gül ü Nevruz'unu takliden ondan on yıl sonra kaleme almış ve üzerinde bazı değişiklikler yaparak kendi adıyla şöhret bulmasını sağlamıştır. Ancak Ahmed Gülçinmeânî eserin Hacû-i Kirmanî'ye ait olduğunda ısrar ederek, tezkire yazarlarından Semerkandî'nin verdiği yanlış bilgidен kaynaklı böyle bir hatanın meydana geldiğini ifade etmektedir (Gülçinmeânî, 1340, s. 178). Zebiyullah Sefa (1369, s. 3/2 1033) Tabib'in eserleri arasında nüshası en fazla çoğaltılmış olan eserin, Gül ü Nevruz adlı eser olduğunu belirtmiş ve Mevlâna Nesim-i Nişaburî tarafından bir aylık zaman diliminde yirmi ayrı nüshayla istinsah edildiği bilgisini paylaşmıştır ki verdiği nüsha sayısının bir aylık zaman dilimi göz önüne alındığında abartılı olduğu görülmektedir.

2.1.3. Farsnâme

Şirazî'nin Süleymaniye Kütüphanesi No: 00122-8915'deki mevcut divan nüshasının ekinde (vrk.129a-vrk.137a) yer alan ve Şiraz merkezli Fars Eyaletinin durumunu anlatan ve dönemin tarihsel havadislerini tasvir eden Farsça bir mesnevîdir (bkz. Ek 5). Şairin Şiraz ve civarında vuku bulmuş savaşlardan bahsettiği bu mesnevîsinde Şiraz civarındaki Türklerin rolüne de değinilmiştir. Şairin toplam 314 beyitten oluşan bu mesnevîdeki üslubu yarı epik bir üsluptur. Firdevsî'nin Şahnâme'si ile Nizamî'nin İskendernâme'sini andıran beyitlerle mesnevîye giriş yapılmıştır:

بر آن آفرین گو که جان آفرید ثنا گو بر آن که زبان آفرید
وجود تو از جود و احسان اوست تو را نیست چیزی همه ز آن اوست

Tercüme: Ruhu yaratani tespil et, dili var edeni de an, [bil ki] varlığın onun ihsan ve keremiyledir, senin kendinden bir şeyin yoktur, her şey ondandır (Şirazî, t.y., vrk. 129a).

18 beyitlik nispeten uzun bir nasihatle sonlanmış Farsnâme mesnevîsi, yukarıda bilgileri verilmiş Süleymaniye nüshasının ekinde/zeylinde olup henüz edisyon kritiği yapılmamış bir eser olarak söz konusu kütüphane ve mecmuada yer almaktadır.

2.1.4. Cevahirü'l-Buhûr

Aruz ve bahir ilmüne dair şiir örnekleriyle kaleme alınmış, toplam 21 varaktan müteşekkil küçük bir risâledir. Arapça ve Farsça verilmiş şiir örneklerinden bazıları şairin kendisine aittir. Yazıldığı tarih belli değildir. 1447 yılında istinsah edilmiş tek nüshası Tahran Melik Kütüphanesi 490 nolu koleksiyonda yer almaktadır (Pürcevadi, 1389, s. 44). Risâle 1389/2010 yılında Purcevadî tarafından Şirazî'nin divanının ekinde neşredilmiştir (Pürcevadi, 1389, s. 325-354). Mezkûr risâledeki şiir örnekleri arasında kadim Şiraz lehçesiyle söylenmiş fehleviyatlarda (Farsça dışındaki diğer İrani dil grubundaki dil ya da dil ailesine mensup lehçe ve dillerle söylenmiş şiirler) vardır. Ancak Pürcevadi bu fehleviyatların bazılarını okuyamamış, okuyamadığı kelimelere de soru işareti koymuş ya da yanlış tercüme etmiştir. Örneğin aşağıdaki beytin ikinci mısraı Şiraz lehçesi olmayan kadim bir fehleviyat örneğidir ve bu fehleviyat, Musafir b. Nasır el-Malatıyavî'nin *Enisü'l-Hilve vel Celisü'l-Silve* adlı cöngünde Tabib-i Şirazî'ye ait bir mûlemma-gazelde yer alır (bkz. Ek 6).

شبی از زیر زلفم روئی بنما شب ارچه تهره بُم رو جوابی

Tercüme: Bir gece zülflerinin ardındaki (yüzünü) göster, gece karanlıktır belki bana ama gündüzün/yüzün cevabım olsun (el-Malatyavî, 1390, vrk. 87).

Ayrıca Pürcevani mezkûr risâlede yer alan söz konusu fehleviyatlarla ilgili herhangi bir araştırma yahut Şirazlı diğer şairlerin fehleviyat şiir örnekleriyle de herhangi bir karşılaştırma yapmamıştır. Dolayısıyla söz konusu fehleviyat şiirlerini, Kutbeddin-i Şirazî (ö. 1311), Ebû İshak Etmee-i Şirazî (ö. 1433), Sa’dî-i Şirazî gibi şairlerin kadim Şiraz lehçesiyle söyledikleri fehleviyatlarla (Sadikî, 1391, s. 5-38) karşılaştırmamış olması çalışmasının eksik yönlerinden birisi olarak değerlendirilir.

2.1.5. Nüzhetü’l-Ervâh

Urmevî (2001, s. 2) ve Pürcevani (1389, s. 44) Rieu’ya dayandırarak Britanya Müzesi No:165’te mevcut olan bir nüshada Tabib-i Şirazî’nin Nüzhetü’l-Ervâh adlı mensur bir eseri olduğunu belirtmişlerse de eserin henüz herhangi bir kopyasına ulaşılmadığını da ifade etmişlerdir.

2.1.6. Risâle-i Şem‘

Eser, Muhammed Cafer Yahekî tarafından Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi No: R.13.44 sayılı nüsha esas alınarak edisyon kritiği yapılmış ve 1984 yılında Mecmuâ-i Resaîl-i Farisî’de yayınlanmış yedi sayfalık bir risâledir. Sa’dî’nin Gülistan’ını takliden kaleme alınmış mensur bir eserdir (Resulî, 1393, s. 518) Pürcevani (1389, s. 44-45) ise bu eserin XIV. yüzyılın ikinci yarısında Yezd ve Şiraz’da yaşamış olan Celâleddîn Havfî’nin bir eseri olduğunu ifade etmiştir.

Tabib-i Şirazî’nin sözü edilen bu eserleri dışında, tezkirelerde kendisine ait tıp alanında risalelerinin olduğu da yazılıdır (Kaşânî, 1681, vrk. 81) ancak şu ana kadar bu risalelerden herhangi birine rastlanılmamıştır (Habibabâdi, 1390, s. 19). Bazı yazma kodesklerinde kendisine nispet verilen tıp risaleleri ise oğluna ve dahi amcasına ait olarak tespit edilmiştir. Ayrıca “Şemşir û Kalem” adlı manzum bir münazarasının daha olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak Pürcevani (1389, s. 45) Şemşir û

Kalem adlı bu münâzaranın da Celâleddîn Havfî'ye ait olduğunu ve isim benzerliğinden ötürü Tabib-i Şirazî'ye nispet verildiğini yazar. Tabib-i Şirazî'ye nispet verilmiş birçok gazel ve kasidenin olduğu, bunların da isim benzerliğinden ötürü şaire nispet verildiği bilgisinin dışında onunla ilgili daha yanlış bilgiler de mevcuttur. Örneğin onu XVII. yüzyılda Safeviler döneminin önemli felsefecilerinden olan Molla Sadra'nın (ö. 1641) öğrencisi olarak göstermiş kaynaklar dahi vardır (Resulî, 1393, s. 517). Tabib-i Şirazî ve eserleriyle ilgili bu kadar karışıklığın nedeni ise Sa'dî Şirazî (ö. 1291) ile Hafız-ı Şirazî arasındaki yaklaşık bir asırlık zaman diliminde Şiraz'da Celâl ya da Celâleddîn ad ve unvanıyla birçok şairin yaşamış olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim çeşitli tezkirelerde (Semerkandi, 2011, s. 377-386) ve İran edebiyatı tarihi kitaplarında (Sefa, 1370, 3/2, s. 1030-1032) belirtildiği üzere söz konusu tarih diliminde Şiraz'da Celâl yahut Celâleddin ismi ve mahlası ile yaşamış onlarca şair vardır ki Celâleddin Feridun-i Ükkâşe, Celâl-i 'İzd-i Yezdî, Celâleddin Şah el-Havfî, Celâleddin-i Terşe, Celâleddin-i Şah Şuca' ve Celâleddîn b. Adud, bu şairlerden sadece birkaçıdır. Dolayısıyla Celâleddin adıyla bu kadar çok fazla şairin yakın dönemlerde yaşamış olması, bu şairlere ait şiirlerin aidiyeti hususunda daha fazla dikkat ve araştırma gerektirmektedir. Nitekim Gülçinmeânî (1340, s. 178-182) de aynı hususa dikkat çekerek Tabib-i Şirazî'ye nispet verilmiş şiirler ile ona aitmiş gibi gösterilen eserler hakkında Edvard Brown'ın bazı çalışmalarını kritik etmiştir.

3. Edebî Kişiliği ve Şiir Anlayışı

Tabib-i Şirazî'nin Arap ve Fars edebiyatına son derece hâkim olduğu görülmektedir. 1353 yılında Mısır'a giderek burada altı yıl ikamet etmiş olması onun Arapça belagat ilmini ve retorliğini daha da pekiştirmiştir. Semerkandî'nin de belirttiği (2011, s. 381) gibi hikmet ve tebabet mesleğinin dışında güzel şiirler söyleyen, şiir ilmini iyi bilen bir şairdir. Razî (1340, s. 2/265) ve Kaşânî (1681, vrk. 83) onun Âl-i Muzaffer devrinin nazımında ve nesirde en usta kalemlerinden biri olduğunu belirtir. Şirazî, Arapçayı yoğunluklu olarak kullanmış az sayıdaki İranlı şairlerin de en önemlilerindedir. Aynı zamanda hattat da olan Tabib-i Şirazî özellikle gazel ve rubâilerde güçlü bir şairdir. Örneğin aşağıdaki ünlü rubâisinin son mısraında yer alan ve Farsça'daki "gözden irak gönülden irak" manasına gelen darb-ı mesel onun adıyla özdeşleşmiştir:

چون از برم آن یار پسندیده برفت خون دلم از چشم بلا دیده برفت
دیدم بچشم و هم شنیدم بگوش از دل برود هر آنچه از دیده برفت

Tercüme: O matlûb sevgili yanımdan gider[se], yüreğimdeki kan da bela görmüş gözlerimden [akıp] gider, [zira] hem göz(üm)le gördüm hem de kulağımla işittim ki gözden giden gönülden de gider (Razî, 1340, s. 2/265).

Şirazî, şiiirlerinin kahir ekseriyetinde “Celâl” mahlasını kullanmışken bir kısmında da “Tabib” mahlasını kullanmıştır. Aşağıdaki örnek beyitte de görüleceği üzere bazı şiiirlerinde her iki mahlası birden kullandığı da olmuştur:

سجده جلال ارچه طبیب است و لکین بیمار و نزار است ز سودایی

Tercüme: Celal bir Tabib’tir belki ama sevda elinden onun secdesi zayıf ve bitkindir (Şirazî, t.y., vrk. 27b).

Her ne kadar kaynaklarda iyi bir şair olarak anılsa da İranlı edebiyatçıların kahir ekseriyetine göre Tabib-i Şirazî, Şirazlı şairler arasında ikinci derecede yer alan şairlerdendir (Habibabâdi, 1390, s. 25; Kabiri vd. 2021, s. 4). Şiiirleri akıcı ve üslup açısından da Sa’dî Şirazî’nin şiiirlerine benzemektedir. Bu sebeple bazı araştırmacılar onu Sa’dî’nin takipçileri arasında göstermişlerdir. Zira şiiirlerinde kullandığı mazmunlar, mecaz, istiare ve metaforlar Sa’dî’nin kullandıklarıyla aynıdır. Ayrıca şiiirlerinde Sa’dî’nin şiiirlerinden iktibas, nakize ve tazminler de söz konusudur. Sa’dî’nin bir tercî-i bendini de taklit etmiştir (Behramiyan, 1390, s. 42; Pürcevadi, 1389, s. 319). Ayrıca o da Sa’dî gibi üç dilli (Arabî, Farişî ve Şirazî lehçesiyle) mülemmalar nazmetmiştir (Kabiri vd. 2021, s. 48). Tabib-i Şirazî’nin Hafız-ı Şirazî üzerinde de etkisi söz konusudur. Onun bazı şiiirleri Hafız-ı Şirazî tarafından tazmin, istikbal ve nakizeler şeklinde kullanılmıştır. Örneğin Hafız’ın aşağıdaki ünlü gazelinin ilk beyti muhteviyat açısından Tabib-i Şirazî’nin şiiirlerinden iktibâstır:

دوش از مسجد سوی میخانه آمد پیر ما چیست یاران طریقت بعد از این تدبیر ما

Tercüme: Dün gece pîrimiz mescitten meyhâneye doğru geldi, (öyleyse) tarikâtı düşünmek bize mi kaldı dostlar?! (Şirazî, 1400, s. 27).

Yukarıdaki Hafız-ı Şirazî’ye ait söz konusu beytin, Tabib-i Şirazî’nin aşağıdaki şu gazelinin matla beyti ile vezin, kafiye, kelime terkibi ve mazmun açısından benzerliği dikkat çeker:

دوش چون بشنود آن مه ناله شبگیر ما گفت می نالد خسته دلی از تیر ما

Tercüme: Dün gece o ay gibi olan bizim sabahlayan nalemizi duyunca, gönlü yaralı birisi oklarımızla inlemektedir, dedi (Behramiyan, 1390, s. 40-41; Habibabâdî, 1390, s. 22).

Aynı şekilde aşağıdaki Hafız-ı Şirazî'ye ait şu ünlü beyitte de aynı etkiyi görmekteyiz:

دست از طلب ندارم تا کام من برآید یا تن رسد به جانان یا جان ز تن برآید

Tercüme: Muradıma ulaşana dek talebimden vazgeçmem ya bu beden canana varır ya bu can bedenden ayrılır (Şirazî, 1400, s. 538).

Tabib-i Şirazî'ye ait beyit ise şu şekildedir:

بر بام اگر برآیی ماه از فلک بر آید وز مهر ماه رویت آه از ملک بر آید

Tercüme: Gökteki ay görünür dama çıkarsan şayet, ay yüzünün ışığından melekten “ah” duyulur (Behramiyan, 1390, s. 42; Habibabâdî, 1390, s. 23).

Tabib-i Şirazî'nin şiirlerinde, özellikle de gazellerinde tasavvufî unsurlar da kullanılmıştır. Babasının sûfî meşrep olmasından ötürü onun da sûfilere ve tasavvufa ilgili duyduğu vâkidir. Tarikat ile şeriatın birlikte olması gerektiğini düşünen ortodoksiyye bir tasavvufî anlayışa sahiptir. Aşağıdaki temsili beyitte bu yöndeki anlayışının işaretlerini verir:

حقیقت بین طریقت رو شریعت و رز باید شد که قند و روغن و گندم ز جمعیت شود حلوا

Tercüme: Hakikat ile görmek, tarikat ile yürümek, şeriat ile hemhâl olmak gerek zira helva, ancak şeker, yağ ve unun karışımıyla olur /elde edilir (Kabiri vd. 1399, s. 48).

Şiirlerinde aşk ve muhabbet temelli tarik-i şûttar bir tasavvufî anlayışı benimsemiş olduğu görülen Şirazî'nin bu anlayışı Pürcevadi'nin iddia ettiği gibi İbnü'l-Arabîci (ö. 1240) bir anlayış değil daha ziyade Ahmed Gazzalî (ö.1126)'nin tasavvufî görüşlerine yakın bir anlayıştır. Zira ona göre aşk ve muhabbetin gücü birçok şeyin üzerindedir. Bu açıdan Ahmed Gazzalî mektebine tabî bir şair olarak karşımıza çıkan Şirazî üslûp açısından Sa'dî, Hafız ve Selmân-ı Savecî (ö. 1376) gibi şairlerle aynı kategoride değerlendirilir. Poetikasında da bolca istifade ettiği tabir ve mazmunlar, Gazzalî ve Aynülkudat-ı Hemedânî'den (ö. 1131) gelen tasavvufî anlayışına göre şekillenmiş âşık ile maşuk ve hüsnü güzelliği temsil eden unsurlardır. Bu anlayışın bir tezahürü de aşk ile hüsnün karşı

kaşıya getirilişinde saklıdır. Ona göre ezeli olan aşk, geçici olan hüsnün karşısındadır ki sırf bu açıdan bile Ahmed Gazzalî'nin düşünce mektebinin bir şairi olarak değerlendirilir. Tabib-i Şirazî ve çağdaşı şairlerin özellikle gazellerinde, Gazzalî felsefesinden neş'et aşk ve aşkın unsurları olan üç kısım mecazî tabir öne çıkar. Birinci kısımda *gül, reyhan, bağ û bostan, bülbül* vb. mazmunlar yer alır. İkinci kısımda maşukun *yüz, saç, zülf, ağız, göz, ben, hal, boy, kaş* ve *kirpiği* gibi güzellik unsuru olan uzuvları vardır. Üçüncü kısımda ise *cam, bade, pir-i muğan, sâki, şahid, mutrib* vb. mazmunlar yoğunluktadır ki bu mecazî tabir ve mazmunların tamamı da Irakî üslûp şairlerinin yani Gazzalî ile Aynülkudat'ın aşk felsefesinin hâkim olduğu coğrafyada yetişmiş şairlerin şiirlerinde ve dahi makaleye konu Cezerî'nin ilahî aşk poetikasında görülür.

3.1. Şiir Üslûbu

Tabib-i Şirazî genel olarak Sa'dî, Nizamî, Enverî gibi şairlerden etkilenmişse de Mevlana Celâleddin-i Rumî (ö. 1273) ile Ömer Hayyam (ö. 1132-?) gibi şairlerinden de kısmen etkilenmiştir. Her ne kadar yukarıda sözü edilen tüm mecazî aşk mazmunlarını şiirlerinde ustaca kullanmış bir şair olsa da o da tıpkı Sa'dî ve Hafız gibi salt bir sûfî şair de değildir. Zira şiirlerinde mecazî olmayan hakikî/dünyevî aşklar ve yönelmelerde söz konusudur. Bu açıdan o da çağdaşı Hafız-ı Şirazî gibi bir şairdir. Klasik Türk ve Kürt edebiyatlarında Hafız-ı Şirazî her kadar rind-meşrep sûfî bir şair olarak değerlendirilse de (Öz, 2013, s. 15-16) Hafız'ın lirik yönü irfanî ve tasavvufî yönünden daha baskındır ve yetiştiği coğrafyada bile lirik bir şair olarak kabul edilir. Ayrıca nasıl ki Hafız'ın hayatında ve şiir anlayışında “Şah-ı Nebat” gibi bir maşukası ve “Şirazlı Türk güzelleri” gibi arzuladığı kadınlar olmuşsa ve onlarla Şiraz'ın “Rüknebad Nehri” kenarında ya da “Musalla” isimli yaşadığı şehrin alımlı mesire bahçelerinde dolaşmayı hayal etmişliği (Halikî, 1382, s. 6) varsa, Tabib Şirazî'nin de benzer maşuka ya da maşukları vardır ve onun da Şiraz'ın hasbahçelerini tahayyül söz konusudur. O da tıpkı Hafız gibi, bazı şiirlerinde maşuka ya da maşukalarından bahseder. Aşağıdaki şiir örneklerinden de görüleceği gibi adını açıkça ya da muamma ve lügaz sanatlarıyla anarak “Melike” ve “Belkis” isimli bu maşuka ya da maşukalarına göndermede bulunur:

ای گشته چو جان بر دل عشاق گرامی ماهی؟ ملکی؟ خود به چه مانی و چه نامی؟

Tercüme: Ey âşıkların gönlünde can gibi aziz olan! Mâh mısın? Melek mi? Kendin bilirsin adını, [sen] bilirsin neye benzediğini.

مه و گل هر دو در نامت نهان است ز نامت شادی هر که جهان است

Tercüme: Adında hem “mâh” gizlidir hem de “gül”, cihandaki herkes senin adınla mesrûrdur (Pûrcevadî, 1389, s. 324).

Yukarıdaki beyitlerde yer alan meh-mâh / مه ve gül / گل kelimelerinden Melike ismi çıkarılabilir çünkü kadim hat kurallarına göre hurûf-i muaccemden olan g / گ harfi üzerine çizgi konulmaz k / ک şeklinde yazılırdı ki bu durumda ه - ک - ل - م harfleri elde edilir ve harfler arasına kaynaştırma harfi olarak y / ی sesi de eklemek suretiyle ملیکه ismi çıkarılabilir.

Aynı şekilde şair bir başka muamasında Belkis isimli bir maşukadan da aşağıdaki örnekte olduğu gibi söz eder:

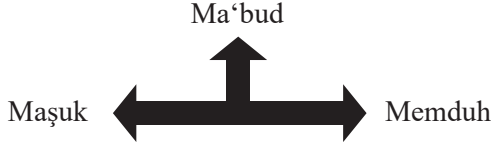
نام ترا ز هرکس تا کی کنیم پنهان از تو نهیم قلبی در قلب قلب قرآن

Tercüme: Senin adını herkesten gizlemek adına, Kur'an'ın kalbinin kalbinden senin adını kalb ediyoruz (Vefâî, 1390, s. 618).

Bu beyitteki muamma da şöyledir: Hadisi şerifte “Kur'an'ın kalbi” olarak nitelendirilmiş olan sûre Yasin Süresidir (ياسين / یس). Ters manasına gelen kalp / قلب kelimesinin tersten yazılışı ise belk / بلق'tir. Belk ile Yasin kelimeleri birleşik yazıldığında ise ortaya بلقیس ismi çıkar ki şairin maşukasının da adıdır.

Dolayısıyla yukarıdaki luğaz ve muamma beyitlerden de görüleceği üzere Tabib-i Şirazî'nin hakikî bir sevgilisi ve maşukası söz konusudur ve makaleye konu mülemmada da bu hakikî sevgilinin izlerini görmek mümkündür. Nitekim şair takipçisi olduğu Sa'dî ya da çağdaşı Hafız-ı Şirazî gibi Irakî üslûp (Sebk-i Irakî) şairlerindedir. Bu üslûp şairlerinde yaratılışla birlikte ortaya çıkmış aşk mefhumu, şiirin başat metaforu olarak kullanılır ve bu aşk ister mecazî ister hakikî/dünyevî olsun fark etmez, maşukun özel biçimleri, şekli ve şemaiyle de değişkenlik göstermez. Bu husus genel olarak XIII. ve XIV. yüzyılda Irakî üslûpla şiir söylemiş Fars şairlerinin genel özelliğidir. Aşk, tasavvuf ve ahlak bu üslûpta ortak temalar olarak kullanılır ve mecaz ile gerçek bir arada sunulur (Bahar,

1389, s. 1/111). Pek çok açıdan bu üslûp şairlerinin şiiri aşıkâne ve arifâne şiir sentezlerinden oluşur. Dolayısıyla muhatapları da rahatlıkla *ma'bud*, *maşuk* ya da *memduh* olabilmıştır. Çünkü Irakî şiir üslûbunda yatay ve dikey seyreden bir durum söz konusudur.

Bu üslûpla nazmedilmiş bir şiir, bazen mezkûr üç unsurdan birini öne çıkarırken diğerini pasif ve etkisiz hâle getirebilmiştir. Bu sebeple şiirleri de hem tasavvufî mana vermiş hem de lirik ve aşıkâne olabilmıştır (Şemisa, 1388, s. 232). Binaenaleyh söz konusu her üç unsuru Irakî üslûp şairlerinden olan makaleye konu Tabib-i Şirazî'nin şiirlerinde de görmek mümkündür. Onun şiirlerinde de sevgilinin çeşitli bedensel ve davranışsal etkileri söz konusudur.

İlaveten Irakî üslûp şairlerinin, çok dilli bir coğrafyada yaşamış olmanın verdiği avantajla nazmettikleri mülemmalardaki dillerin müşterek noktaları (örneğin Farsça ve Kürtçe özelinde söylenecek olursa) Arapça-Farsça yahut Türkçe-Farsça nazmedilmiş mülemmalardaki müşterek noktalardan daha fazladır (Nuranî vd, 1397, s. 6). Bunda elbette bu iki dilin akraba olup aynı kökenden gelmesinin payı vardır ancak bu durum mülemmalara anlamsal açıdan edebî derinlik, form açısından da edebî sanatları daha esnek kullanma olasılığı da vermektedir. Bu sebeple Farsça şiirlere aynı vezin ve kafiyeye Kürtçelerinin eklenmesi o şiire aynı vezin ve kafiyeye Arapça bir beytin eklenmesinden form ve mana açısından daha rahattır. Dolayısıyla bir çoğu “Eş’iran” ya da “Zü'l-lisâneyn” yani çift dilli olan Irakî üslûp şairlerinin bu sebeptendir ki şiir divanlarında ya mülemmalara ya da mülemma benzeri tazmin ve istikballere sıklıkla rastlanır.

3.2. Arapça Şiirlerinin Genel Özelliği

XII. yüzyıldan itibaren Fars şairleri şiirlerinde Arapça şiirlerden daha fazla istifade etmeye başlamışlardır ki Tabib-i Şirazî'de bu kategoride yer alan bir şairdir (Arabî-Resulî, 1392, s. 483). Arapça mülemmalarında aşağıdaki

örnek beyitte de görüleceği üzere Mütenebbî'nin şiirlerine iğrak sanatıyla nakize ve istikballerde bulunduğu görülür:

هرکس که دید اشکم دجله ز چشمش افتاد البحرُ من يراه استحقوا السواقي

Tercüme: Gözümdeki yaşları görenin gözünden Dicle düşer, denizi görenin gözünden nehrin düşüşü gibi (Arabî-Resulî, 1396, s. 491).

Mütenebbî'nin ilgili şiiri ise aşağıdaki şekildedir:

قواصد کافورِ توارکِ غیره و من قَصَدَ البحرِ استَقَلَّ السواقيا

Tercüme: Bizler Kâfûr'u (Ebü'l-Misk el-İhşîdî) görmeye azmettik ve ondan gayrı her şeyi/her padişahı terk ettik, deryayı görmeye kastedenin nehri küçük görmesi gibi (Mütenebbî, 1983, s. 443).

Lakin Tabib-i Şirazî'yi en fazla etkilemiş Arap şairi kuşkusuz İmruü'l-Kays'tır. Arapça şiirlerinde İmruü'l-Kays'ın şiirlerine nakizeler, göndergeler, istikbal ve tazminler mevcuttur. Örneğin aşağıdaki beyit Tabib-i Şirazî'nin İmruü'l-Kays'ın bir şiirine yaptığı tazmine sadece bir örnektir:

دوش از فغان بلبل و صبح از نسیم گل عینی بکت لَذکرِ حبيبِ و منزل

Tercüme: Dün gece bülbülün nağmesiyle ve (bu) sabah gülün esintisiyle, bir sevgiliden ve bir yuvadan bahsedince gözlerim doldu (Behramiyan, 1390, s. 49).

İmruü'l-Kays'ın ilgili beyti ise şöyledir:

قِـفًا نَبِيّ ذَكَرِي حبيبِ و منزل بسقط اللّوى بين الدخولِ و حومل

Tercüme: Dostlar, o sevgiliyi ve onun yuvasını, çölden çıkış ve yüklenişle yâd edip gözlerim[in] dolmasına izin verin (İmruü'l-Kays, 1990, s. 8).

Tabib-i Şirazî üzerinde İmruü'l-Kays'ın etkisini gösteren şiirlerden birisi de makaleye konu mülemmadır ki ilgili beytin analiz kısmında bu hususa değinilecektir.

4. Cezerî'nin Tahmîsi, Tercüme ve Analizi

Cezerî Divanı'nın birçok nüshasında (Cezerî, 2012, s. 1/89-615; 2/9-580. Cezerî, 2019, s.15-583) yer alan bu tahmîs her biri beş mısradan oluşan, beş bentlik bir tahmîstir. Nun “n/ن” harfiyle sonlandırılmış, alfabetik divan

sıralamasında da nun harfî kısmında yer almıştır. Cezerî'ye ait beyitlerin üçüncü bendin ikinci mısramında yer alan Arapça beyit hariç tamamı Kürtçedir. Şirazi'ye ait gazel olan mülemman üçüncü beyti hariç her beytinin ilk mısraı Farsça ikinci mısraı ise Arapçadır. Her iki şiirin vezni de fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün vezninde olup remel-i müsemmen-i mahzûf bahrindedir. Her bendini yapısal ve içerik açısından incelediğimiz tahmîsin tercüme ve analizi ise şöyledir:

Bend I.

مِن دِ بَرِّ قَالُو بَلَىٰ بَاطِنٌ فَوَيْرَا بُو أَفِين
هَذَا لِسَرِّ عَهْدَا السَّمِّ تَا بَرُوژَا آخِرِين
مِن دِ قَى لَى أَشْكِرَا كَم جَارِكَى دَاغَا نَهِين

گفتم او را ما دعاگوی توایم ای حورعین
أَعْرَضْتُ عَنِّي وَقَالَتْ مَا دُعَاءُ الْكَافِرِين

Tercüme: Kalû-belâ'dan beri ruhumda onun aşkını [taşıyorum]. Hâlâ verdiğim söz üzereyim, son güne [kıyamete] dek de [sözümde duracağım]. Ola ki bir zaman ona yüreğimdeki saklı derdi gösterebileyim. *Dedim ki ona bizler sana duacıyız ey hûril-ayn. Bakış[lar]ını kaçırdı benden, dedi ki kafîr[ler]in duası ne[ye yarar]ki?*

Analiz: Kalû-belâ ifadesi bentteki en kilit kavram olarak aşkın ezeli oluşuna ve takdirat-ı ilahîyeye işaret kabilinden bir metafor olarak kullanılmıştır. Nitekim tasavvuf edebiyatında yaratılışın başlangıcına itlak olunan kalû-belâ (el-A'raf 7/172) ayetinden iktibas edilerek, *bezm-i elest, elest günü, bezm-i ezel, aşk günü, rûz-i elest, yevmü'l-bezm, yevmü'l-elest* vb. tanımlamalarla kullanılan, yaratıcı ile yaratılan arasındaki ilahî ahit ve sözleşmeyi ifade eden bir kavramdır. Dolayısıyla şair burada ubûdiyyet makamına da göndergede bulunarak tutkunu olduğu sevgiliye (Muhammed, 2008, s. 111) kalû-belâda verdiği söze bağlılığını dillendirmiş ve o gün verdiği sözün arkasında olduğunu kıyamete kadar da o sözden caymayacağını ifade etmiştir. Bentteki bir diğer önemli mazmunda “dağa nihin”dir. İlk bakışta “gizli dert ve gizli sevda” olarak anlaşılrsa da ihâm-ı tebadür yoluyla “ben gizli bir hazineydim” yani tasavvufî düşüncedeki Hakk'ın zatının her türlü izâfî nispetlerden mücerred, kadim ve ezeli

oluşunu özetleyen “kenz-i mahfî” sözünü hatırlatmaktadır ki bu da elest günüyle ilişkilidir. Zira tasavvuf mefkûresine göre yüce yaratıcı insan ruhunu yaratıp onunla ahitleşmeden önce “ben gizli bir hazineydim ve bilinmek istedim, bu sebeple insanı ve kâinatı yarattım” şeklinde tevatür edilmiş kenz-i mahfî ifadesiyle/hadisîyle tanınmayı istemiştir (Cebecioğlu, 2014, s. 281). Buradaki istemek (ahbebtû/sevmek/dilemek) fiili, kelâmî manada ilahî iradenin bir şeye “ol” demesiyle aynı tutulur yani istemek yapmak fiilinin bizatihi kendisi olarak görülür. Dolayısıyla ben gizli bir hazineydim ve bilinmek istedim hadisindeki gizli hazine bentte ihamla anlatılmak istenmiş, bu da üçüncü mısradaki “dağa nihin” ifadesiyle gizli dert/gizli sevda şeklinde kullanılmıştır. Ancak “dağ/ادغ” kelimesi burada dert dışında “dağlamak” yani mühürlemek manasında da ele alınabilir ki bu durumda ahitleşmelerde iki tarafça atılan imza/mühür manasına da gelir. Yani beyitte yaradan ile yaratılan arasındaki sevgi ve aşka dayalı ilişki ve ahitleşmenin bu yönüne de işaret edilmiştir. Kendisini âşık olarak addeden şair, maşuk olarak telakki ettiği yaratıcıya verdiği sözün arkasında olduğunu dillendirmiştir. Aşk bu kısımda şair (Cezerî) için ontolojik bir anlam taşımaktadır ve varoluşsal bir hakikatte ısrarı ifade eder. Bendin Şirâzî'ye ait mülemma kısmında ise Kur'anî bir ifade olan hûri-ayn (el-Vâki'a 52/22) hitabıyla beyaz yüzlü siyah gözlü güzel bir sevgiliyi resmetmiş olan şair, mecazî sevgiliyi hakikî sevgili olarak tasavvur etmiş ve bunu âşık ile maşuk arasındaki naz ve işveyle ilişkilendirilmiştir. Bu tasavvur mülemmanın tüm beyitlerine hâkim bir tasavvurdur. Şairin bu tasavvur biçimi ilk bakışta ilahî sevgiliyemiş gibi görülse de özellikle üçüncü bendin son mısrasından bunun belirli bir maşukaya ya da beşerî bir sevgiliye hitap olduğu açıktır.

Bend II.

ای شہی عالیجناب پُر عاجز و پَرَکنده ام
آہ ژ دست جورا افینی چه بکرم مین بنده ام
صبر و طاقت مین نمان لی بیبکس و درماندام
گر بخوانی ور بـرانی بنده ام تا زنده ام
واجب لی امتسـال الامر ماذا تأمرین

Tercüme: Ey alicenap şah[ım], çok acizim, kanadı yolunmuşum biriyim. Ah şu aşk cefasının elinden! Ne edersin ki [aşka] kul köleyim. Sabr-ı

takatim kalmadı, kimsesizim, muhtacım. *Çağırırsan da kovsan da yaşadıkça [sana] kul-köleyim. Köleye [senin] emr[in]e uyması vaciptir, [buyur] ferman senin fermanındır.*

Analiz: Klasik münacaat örneği de olan bu bentte her iki şair de maşukun emrine teslim olduğunu yani aşğın aczini buna mukabil maşukun ise muktedir taraf olduğunu belirtmişlerdir. Söz konusu maşuku Cezerî, “şah-ı âlicenap” hitabıyla şan-ı yüce hükümdar olarak kinayeli şekilde betimlemiş ve maşuka salt mecazî sevgili sıfatıyla seslenmiştir. Şirazî ise mecazî mi yoksa hakikî mi olduğu belli olmayacak şekilde daha soyut bir hitap kullanmıştır. Cezerî’ye ait birinci mısradaki *per-kende* terkibi “kanadı yolunmuş” olarak okunabileceği gibi *perkende* dağılmış/dağıtılmış ve perişan bırakılmış olarak da okunabilir. Aynı şekilde aciz kelimesi acuz/yaşlı şeklinde de okunabilir ki bu durumda mana da bir değişiklik olmayacaktır. Her iki şair de firkatten ötürü aşkın elinde esir ve çaresizdir. İki de mutlak manada aşka ve maşukun emrine teslim olduğunu ifade etmiş, cefada senden vefada senden diyerek haklarında verilecek her hükme ve dahi takdir-i ilahîyeye teslim olacaklarını dillendirmişlerdir. Tabib-i Şirazî’ye ait beyit ayrıca Sa’dî-i Şirazî’nin aşağıdaki beytine yapılmış bir tazmindir ve mazmun açısından Sa’dî’nin aşağıdaki şiiriyle benzerlik arz etmektedir:

گر بخوانی پادشاهی و برانی بنده ایم رأی ما سودی ندارد تا نباشد رأی تو

Tercüme: Çağırırısın padişahsın, kovarsan da ben kulun, senin re’yin olmadıkça benim/bizim re’yim(iz)in faydası yok (Halikî-İkdâi, 1392, s. 1029).

Bend III.

صُهْتَمِ اِزْبِيْتَا اِفِيْنِي تِيْكَ بُوْمٍ كَرْد و هَبَا
اَنْ لِيْ اَيَّاتٍ صَدَقِ كَانْ فِي هَٰذَا النَّبَا
حُوْرِيَا رُوژَا لِقَائِي نَاژِ كَا مَخْمُوْر قَبَا
حَبْتَا رُوَضَتْ نَجْدٌ زُرْتَهَا عَهْدَ الصَّبَا
رُوَضَةٌ تَجْرِي عَلٰى اَرْجَائِهَا مَاءٌ مَعِيْن

Tercüme: Aşkın aleviyle yandım ben, onunla [savrulmuş, onunla] toza [dönmüş] heba/berbâd olmuşum. Kuşkusuz buna dair dosdoğru delillerim de vardır. Ey buluşma/vuslat gününün hûril-aynı, ey mahmur abâlî nazik

sevgili! *O çocukluk dönemi gezdiğimiz Nec(i)d bahçeleri, o dört bir yanından coşkulu suların aktığı bahçeler, ne güzel bahçelerdi!*

Analiz: Aşkın bir yazgı olduğunu belirten Cezerî, içinde bulunduğu haleti tasvir ederken bu yazgının, aşğın vuslat ve ayrılık ikilemini gösteren nice nişan ve alametlerle dolu olduğunu belirtir. Üçüncü mısradaki mahmur abâlî anlamına gelen *maḥmûr-kāba* terkihi Cezerî'ye ait en kilit terkiplerdendir. Özellikle sūfîlerin giyindiği kâba ya da abâ, vuslatı arzulanan nazik peyker bir sevgilinin üzerindeki örtü şeklinde tasvir edilmiştir. Ancak bu tasvirde teşbihi belîğ sanatı söz konusudur. Çünkü sevgilinin üzerindeki örtü ya da abâ, mısrada herhangi bir yan ifade olmaksızın maḥmûr, meyzedeye ya da Kürtçe'ye has şekilde şarabî (ḥumrî) rengiyle salınmaktadır. Lakin bu mısrada kinaye sanatı kullanılarak örtü ya da abâyâ benzetilmiş olan şey, sevgilinin saçlarıdır. Çünkü sevgilinin mecazî uzuvları arasında sarhoşlar gibi salınabilecek ve şarabî/kızıl/kımalı renge dönüştürülebilecek tek unsur zülûflerdir. Yüz, yüzleşme ve buluşma anlamına gelen likâ gününden (roja liqayê) kasıt ise “likâ el-Allah, likâ er-Rab” Allah'la yüzleşmedir. Bu yüzleşme Allah ile içsel, sezgisel bir buluşma anlamına gelir. Çünkü kıyamet gününde perdeler kaldırılacak ve Rabbine kavuşmayı arzulayanların (el-Kehf 18/110) amelleri dünya ve ahiretteki durumlarıyla ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla Cezerî bu beyitlerde sevgili ile buluşmayı ve onun rûye't-i suretini (rûyetullahı) temaşa etme arzusunu mecazî aşkla dillendirmiştir. Şirazî ise hakikî/dünyevî bir sevgiliye seslenerek geçmişî yâd etmiş ve geçen güzel günlere hayıflanmıştır. Arapça beyitlerin ayet kısımları hariç, Arap cahiliyye şairi İmruü'l-Kays'ın muallakalarından alıntılandığı görülmektedir. Özellikle beş beyitlik gazel kalıbındaki mûlemmain söz konusu bu üçüncü beyti, gazelin şah beyti olup her iki mısraı da Arapçadır ve bu şah beyit İmruü'l-Kays'a göndermedir ve Tabib-i Şirazî gazelini bu şah beyit üzerine inşâ etmiştir. Zira İmruü'l-Kays Nec(i)dli'dir ki beyitte de Nec(i)d kelimesi kilit bir kavram olarak karşımıza çıkar. “Nec(i)d Bahçeleri” burada Şirazî'nin kullandığı en önemli metafordur. Nitekim aslen Nec(i)dli olan İmruü'l-Kays, kaside ve muallakalarında amcasının kızına olan aşk hatıralarını dillendirmekle meşhur, sevgilisinin göç ettiği yerlerde durup ağlayarak hissiyatını dile getirmekle ünlü bir şairdir (Savran, 2000, s. 237). Dolayısıyla Şirazî'nin söz konusu ifadelerle İmruü'l-Kays'a göndermede bulunduğu açıktır. Lakin tepe ve yüksek yer anlamına gelen ve daha genel bir ifadeyle Arap yarımadasına verilmiş bir isim de olan Nec(i)d kelimesinin, doğu edebiyatlarında farklı kullanımları

da vardır. Bu kullanımlardan birisi de, Leyla ile Mecnun hikâyesinde geçen Kays b. Müzâhim el-Âmirî'nin (ö. 690 -?-) yani Mecnun'un deli divane olup dolandığı/gezdiği yer olarak bilinen Nec(i)d tepesidir. Bu tepe de Şirazî'ye göre müferrih ve bir alt bendin son mısraındaki şekliyle Aden Cennetini (el-Beyyine 98/8, el-Nahl16/31 ve el-Zümer 39/73) andıran bir mekân olarak tasavvur edilmiştir. İmruü'l-Kays ve sevgilisi ya da Mecnun hikâyesiyle irtibatlandırılmış son beyitte mecazdan ziyade hakikî/dünyevî anlam ve yönelme vardır. Şair gençlik günlerine vurgu yaptığına göre, "Nec(i)d Bahçeleri" tamlamasının Şiraz'da özel bir mekân olma ihtimali de mevcuttur ki şairin yaşadığı döneme dair Şiraz tarih(i) kitaplarında (Ganî, 1383, s. 5-488 ve Hübnezer, 1380, s. 6-1062) bu isimde bir mekâna rastlanılmamıştır. Dolayısıyla şairin bu mekân ismini İmruü'l-Kays ile ilişkilendirmek üzere kullandığı olasılığı daha da güçlenmektedir. Ancak şairin bu tanımı mecaz sanatının zikr-i cüz irade-i küll alâkasıyla, Arap olan bir gençlik aşkı için dillendirmiş olma ihtimali de vardır. Ayrıca İmruü'l-Kays üzerinden mecaz şekilde yorumlamakta mümkündür. Şöyle ki; Nec(i)d Bahçeleri, mecazî şekilde İmruü'l-Kays'ın şiirleri olarak ele alınırsa bu durumda şair onun şiirlerini okuduğu günlerine de hayıflanıyor olabilir. Ancak her üç durumda da Şirazî'ye ait bu beytin lirik ve aşıkâne olduğu ve Arap cahiliyye şairi İmruü'l-Kays'a bir gönderme olarak kullanıldığı açıktır.

Bend IV.

من لیسر بدرا منیر مکتوب دیه نقش سواد
سر به یک آنی دو نونان خطِ ریحانی دوصاد
خادری من سجده بر لو غرقِ خونی بو فواد
بــــر در باغ وصالش هاتفی آواز داد
هـذِهِ جَنَاتُ عَدْنِ فَادِخْ لُوها خالدين

Tercüme: Ben o dolunay [gibi parlak alnın] üzerinde simsiyah nakşedilmiş mektup gördüm. Bir alnın üzerinde iki *nun*la birleşmiş iki *sâd*/iki yüz hatt-ı reyhanî [gördüm]. Derhal [hayranlıkla] secdeye vardım [zira] kalbim, [ayrılığından] kana boğulmuştu. *Vuslat bahçesinin eşiğindeyken hatıftan bir nidâ geldi: "Burası Aden cennetidir, girin oraya, sonsuza dek kalın orada!"*

Analiz: Cezerî'ye ait ilk mısırada öne çıkan kilit metafor bedr-i münirdir. Ayın kâmil ve tamamlanmış hâli olan dolunaya karşılık gelen bu metafor, doğu edebiyatlarında güzelliğin alametifarikası olarak sevgilinin ay gibi yüzü ve alnı, tasavvufî tasavvurda ise vahdet sembolü olarak kullanılan bir teşbih unsurudur. Şair ay yüzlü sevgilinin iki kaşını nun/ن harfinin kavisli şekline benzetmiş ve bu iki harfin kıvrımlarının da göze benzetilen sâd/ص harfinin kıvrımlarıyla birleştiğini/kesiştğini betimlemiştir. İlm-i hurûfa göre, hurûf-i mukattaadan olan ve ebced değeri 50 ile gösterilen nun harfi 50 alamet sahibi olan Âdem'e/İnsana işaretir (Usluer, 2009, s. 217). Aynı şekilde ebced değeri 90 olan sâd harfi de hurûf-i mukattaadandır ve klasik edebiyatta oval şekli yönüyle sevgilinin gözlerine benzetilir. İkinci mısraın bir diğer önemli metaforu da hatt-ı reyhanîdir. Cezerî'nin divanının birçok yerinde (2012, s. 36; Zivingi, 2013, s. 2/512) bu kavramı hem mecaz hem de hakikî manalarıyla birlikte kullandığı görülür. Örneğin Mîr İmâdüddin ile müşââre ediyormuş gibi nazmettiği şiirinde de hattı reyhanîden söz ettiği görülür (bkz. Ek 7). *Aklâm-ı Sitte* ya da *Şeş Kalem* de denen altı hat çeşidi arsında yer alan hatt-ı reyhanî, Abbasiler devrinin ünlü hattatlarından İbn-i Mukle'nin (ö. 940) geliştirdiği altı hat stilinden birisidir. Celî hattının harfleri arasına gül aksamları konulmak suretiyle meşk edilir (Çetin, 1989, s. 2/276). Yeni yetme erkek ve kız güzellerin yüzünde beliren ince tüylerden (ayva tüylerinden) de kinayedir. Yüz ve dudak etrafında biten bu ayva tüyleri tasavvuf terminolojisinde çokluğu/kesreti temsil eder ve sevgilinin vahdet suretinde beliren kesret anlamına gelir. Ayrıca yüce yaratıcının bir hattat hassasiyetiyle yarattıklarında incecik ayrıntıları dahi nakşettiğini ifade eder. Bir diğer adı da *Gülzâr* ya da *Gülistan* hattı olan hatt-ı reyhanî, klasik Türk ve Kürt edebiyatlarında sıklıkla kullanılmış sembollerdendir. Örneğin bir divan şairi olan Cem Sultan (ö. 1495) “Fâl-ı Reyhan-ı Cem Sultan” başlığı altında bunun küçük bir mesnevîsini dahi yazmıştır Ayrıca Cem Sultan'ın Farsça divanında Hafız-ı Şirazî'ye istikbalde bulunduğu bir gazelinde bu hattı her iki ismiyle birlikte andığı da görülür:

بر سر گل تا عیان شد خط ریحان شما رشک نقش هشت جنت شد گلستان شما

Tercüme: Hatt-ı reyhanın gül (yüzün)de ayan olunca, sekiz cennet tasvirinin kıskançlığı senin gülistanın oldu (Tokmak, 1386, s. 117).

Klasik Kürt edebiyatının kâtip şairlerinden olan Ahmed-i Hânî'de aynı şekilde hatt-ı reyhanî sembolünden yararlanmış ve aşağıdaki örnek beyitte de görüleceği üzere bu sembolü o da kullanmıştır:

یا رب خطِ ریحانیہ سرسورہ ای قرآنیہ یان خاتما سلطنیہ مرآتہ یا نہ منظرہ

Tercüme: Ya Rab hatt-ı reyhanî mi? Kur'an'ın baş süresi mi? Yoksa mühr-i sultanî mi? Ayna mı ya tecelli mi? (Xanî, 2014, s. 106).

Aynı sembolü şiirlerinde sıklıkla kullanmış bir diğer şair de makaleye konu Tabib-i Şirazî'dir. Aşağıdaki dörtlüğünde bir hattat olduğu anlaşılan Şirazî, hatt-ı reyhanî ibaresini şu şekilde kullanır:

گفتم سر خط بود ز خطم تا دانی گفتا چو قلم شوی بسر گردانی
گفتم خط نسخ می نویسی گفتا الخط علی طریقهٔ الریحانی

Tercüme: Dedim [bil ki] sen hattımın evvelisin [ilk harfisin], dedi ki kalem olursan anca gezinirsin. Dedim/sordum nesih hattı mı yazarsın, dedi o hattı, reyhanî tarikiyle [stiliyle] meşk eylerim (Şirazî, t.y, vrk. 23b).

Dolaysıyla Cezerî'ye ait ikinci mısradaki, hem hatt-ı reyhanînin hem de nun ve sâd harflerinin sembol anlamlarına yer verilmiştir. Ayrıca mısradaki "du sad" tamlamasıyla da bedî' sanatlarından cinas-ı tam yapılmıştır. Zira iki sad anlamına gelen bu tamlama Kürtçede iki yüz anlamına da gelir. Dolaysıyla şair sevgilinin o nun gibi kaşları ile sâd harfine benzeyen gözlerini gördüğü için derhal şükür secdesine gittiğini ifade etmiş ve bunu da Şirazî'nin bir alt mısradaki dile getirdiği visâl/vuslat duygusu ile ilişkilendirmiştir. Sevgiliye kavuşmayı Aden Cennetine girmekle eş değer gören Şirazî'nin bu tanımı ile ilahî güzelliğin tecelli ettiği yer olan sevgilinin yüzünü gördüğü için secdeye varmış Cezerî'nin duygusu arasında paralellik oluşmuştur. Zira tasavvuf edebiyatında cennet arzusu zahid ve abidlerin işiyken sevgilinin yüzünü temaşa etmek ya da etmeyi arzulamak ise gerçek âşıkların cenneti olarak tasavvur edilmiş ve tıpkı Ka'be gibi bir secdegâh olarak düşünülmüştür.

Bend V.

نانتن گھتن بقال شرح و بیانا حسن تو
دی بحال و سر بناسن دل فسانا حسنه تو
خوش ملا آماج تیران کر گمانا حسن تو
قصه عشقا جلال و داستان حسن تو
تلیک انباء یقول الناس منّا بعد جین

Tercüme: Güzelliğin kâl ü beyan ve dahi şerh ile anlatılmaz senin. Gönül yaralayan [dile destan] güzelliğini anca hâl ve sır ile anlarlar senin. *Mela*

ol keman gibi hüsnünün karşısında kendini ne de güzel okların hedefi kıldı. *Celâl'in aşk hikâyesi ile o aşkın hüsn-ü destanı, şu günden sonra da halkın dilinde olmaya devam edecektir.*

Analiz: Her iki şairin mahlasının da yer aldığı son bentteki en önemli kavram güzellik anlamına gelen hüsn kavramıdır. Ancak Cezerî'nin hüsnü, Hakk'tan başkasında bulunmayan zattaki kemal güzelliği iken Şirazî'nin hüsnü ise Hakk'ın tecellisinin bir yansıması olarak görülen hakikî güzelliktir. Cezerî'ye göre âlemdeki bütün güzellikler ve güzeller, Hakk'ın hüsnündendir. Hakk'ın hüsnü ise zeval bulmaz bir güzelliktir. Dünyevî ve maddî güzellik ise geçicidir. Maddî ve dünyevî güzelliğin geçici oluşu düşüncesini, sûfî şairlerinden Feridüddîn-i Attar'ın (ö. 1221) alegorik eseri olan Mantıku't-Tayr'da da görmek mümkündür:

گل اگر چه هست بس صاحب جمال حسن او در هفته ای گیرد زوال

Tercüme: Gül her ne kadar hüsn ve güzellik sahibiyse de hüsnü bir hafta da zeval bulur (Attar, 1383, s. 266).

Bu felsefeye göre Hakk'ın tecellisinin bir hüsnü olan maddî güzellikler geçicidir ancak Hakk'ın zatı ve iradesinde saklı olan aşk ve muhabbet ise kalıcıdır. Sevgilinin hüsnünü tarifi imkânsız ve anlatılmaz gören Cezerî'ye göre bunun anlaşılması ancak hâl ve sır ilimleriyle mümkündür. Hâl ilmi de batın ilmi olan tasavvufun kendisidir. Sırr-ı hâl ise içinde Hakk'ın muradının bulunduğu durumdur (Uludağ, 2016, s. 317). Dolayısıyla Cezerî'ye göre sevgilinin tanınması ancak bu hâl ve sır ilmiyle mümkündür. İkinci mısradaki “dil-fesan” kelimesi ise kilit kavramlardandır. İham olduğu anlaşılan bu kelime “fesân” olarak ele alınacak olursa sözlükçe zeban (dil) vezninde bileği taşı, mesel, kıssa, hikâye ve destan anlamlarına gelir (Asım Efendi, 2009, s. 252) ve kinaye olarak da yaralayan/yaralayıcı manasında kullanılır. Ancak Zivingî'nin (2013, s. 2/17)'de belirttiği gibi bu kelime bazı nüshalarda “nişânî” ya da “fişânî” olarak da kaydedilmiştir. Nişânî kelimesi bir alt mısradaki ok ve keman kelimeleriyle tenasüp oluşturmaktadır. Cezerî divanının taş baskısında da (1918, s. 47) görüldüğü gibi (bkz. Ek 2) “dil-fişân” olarak kaydedilmiş şekilleri de vardır ki bu durumda yürek daraltan/yürek sıkıan anlamına gelir. Her ne kadar bu tamlamanın dil-nişân ya da dil-fişân olma ihtimali varsa da fesân kelimesi burada iham oluşturduğu için hem dillere destan şeklinde hem de gönül yaralayan/gönül daraltan biçiminde de ele alınabilir. Bu durumda da Şirazî'ye ait beytin ilk kelimesi

olan “kıssa” kelimesi ile tenasüp oluşturacağı gibi Şirazî’nin aşkını dillere destan kılan muradıyla da örtüşür.

5. Sonuç

Bu çalışma neticesinde klasik Kürt edebiyatının en önemli sûfî şairlerinden Molla Ahmed el-Cezerî’nin divanında istifade ettiği bir mülemmanın kaynağı ve şairi hakkında malumat elde edildi. Ayrıca klasik dönem Kürt şairlerinin sadece ünlü ve çok bilinen İranlı şairlere ilgi duymadıkları, tarihin marjında kalmış diyebileceğimiz başka İranlı şairlerin şiir ve eserlerinden de haberdar oldukları, dolayısıyla ilmî müktesebatlarının bir hayli yüksek olduğu da görüldü. Şirazî’ye ait mülemmanın daha ziyade hakikî yönüyle nazmedildiği buna mukabil Cezerî’nin ise salt mecazî aşkı anlatan, ilahî aşk temelli bir yaklaşımla Şirazî’nin mülemmasını tahmîs ettiği, Şirazî’nin Fars şiir üslûplarından olan Irakî üslûbun bir temsilcisi olduğu da anlaşıldı. Bu üslûp şairleri üzerinde düşünceleriyle etkili olmuş Ahmed-i Gazzalî’nin aşk felsefesinin özellikle Tabib-i Şirazî’yi etkilediği de ortaya çıktı. Binaenaleyh Molla Cezerî’nin de Ahmed-i Gazzalî düşüncelerinden indirekt şekilde etkilendiği, dolayısıyla bu Kürt sûfî şairin sadece İbnü’l-Arabi’nin aşk ve varlık felsefesiyle değil, Gazzalî’nin aşk ve hüsne yaklaşımıyla da ele alınması gerektiği belirdi. Ayrıca Gazzalî’nin aşk mektebinden ve bu mektebin önemli temsilcisi olan Aynülkudat-ı Hemedânî gibi sûfîlerin düşün dünyasından etkilenmiş olan Irakî üslûp şairlerinin, klasik Kürt edebiyatı üzerindeki etkisinin daha fazla incelenmeye tabî tutulmasının zorunluluğu da billurlaşmış oldu. Zira edebiyat tarihinde coğrafik bir tanım olarak Irakî şeklinde addedilen bu üslûp, kahir ekseriyetini Kürtlerin oluşturduğu Cibâl bölgesinde doğup gelişmiş bir üslûptur ve klasik Kürt edebiyatı araştırmacılarının bu üslûbu daha fazla tahkik etmeleri kaçınılmaz bir husustur. Son olarak Celâleddin Tabib-i Şirazî’nin özellikle Gül û Nevrûz çevirileri ile klasik Türk edebiyatında isminin bilinmesine rağmen şu ana kadar Türkçede bu şairle ilgili kapsamlı bir çalışma yapılabilmemiş değildi ve bu çalışmayla kısmen o boşlukta doldurulmuş oldu. Aynı şekilde yine bu çalışmayla görüldü ki Tabib-i Şirazî üzerinde en fazla etki bırakmış Arap şairlerinden birisi Cahiliyye dönemi Arap şiirinin en önemli temsilcilerinden olan İmru’ü’l-Kays’tır. Tabib-i Şirazî’nin mülemma şiirlerinde bazen İmru’ü’l-Kays’a ait

bir mısrayı ya da bir mısranın belli bölümlerini tazmin olarak kullandığı da görülmüştür. Bu durumun makaleye konu mülemmanın oluşturulmasında da önemli bir etkisi olduğu ilk kez bu çalışmayla ortaya konmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada, Cahiliye dönemi Arap şairine işaretlerin ve göndergelerin olduğu bir şiirin, tasavvufî bir temaya dönüştürülmesinin serüvenine ve dahi bir şiirin varoluş prosesine ve formel dönüşümüne ayna tutulmuştur. Umulur ki klasik Kürt ve Türk edebiyatlarına şiir ve şiir anlayışı ile ve dahi Irakî şiir üslûbu ve çeşitli eserleriyle etki etmiş şairlerle ilgili çalışmalar artarak devam etsin.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committe Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Arabî M., Resulî, M. (1396). Cilvehâ-i maşuk der eş'ar-ı arabî-i Celâl Tabib-i Şirazî. İçinde *Hemayiş-i beynelmilel-i nakş û cayigâh-ı arabî nivisân-ı irani*, (s. 481-502). Danişgâh-ı Şiraz.
- Asım Efendi, M. (2009). *Burhân-ı katı*'. (Haz. M. Öztürk, D. Örs). TDK Yayınları.
- Aykaç, Y. (2023). Texmisa mela ya li ber xezela Celal û bandora wê. İçinde Abdülhadi Timurtaş vd. (Ed.), *melanasi, melayê cizîrî û mîrasa wî*. (s. 235-268). Peywend.
- Attar, F. (1383). *Mantıku't-tayr*. (Ed. Ş. Kedkenî). Sûhen.
- Ateş, S. (1975). *Kur'an-ı kerim ve yüce mealî*. Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Bahar, M. Ş. (1389). *Sebk şinasî I-III*. Emir Kebir.
- Baluken, Y. (2023). Şeyh Ahmed el-Cizîrî dîvânî'nin en eski nüshası. İçinde Abdülhadi Timurtaş vd. (Ed.), *melanasi, melayê cizîrî û mîrasa wî*. (s. 105-121). Peywend.
- Behramiyan, M. (1390). Teemmulî der divan-ı Celâl Tabib-i Şirazî, *Faslname-i Durr-i Derî*, 1/1 39-59. <https://tinyurl.com/m8jja9kx>
- Cebecioğlu, E. (2014). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*. Otto.
- Cezerî, M. (2012). *Diwan*. (Wer. Osman Tunç). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Cezerî, M. (2004). *Dîwan*. (Wer. Arif Zêrevan). Nefel.
- Cezerî, M. (t.y.). *Dîwana Melâye Cezerî*. Hadi Bidekî Özel Arşivi.
- Cezerî, M. (t.y.). *Dîwan-i shaiḥ Aḥmad Ğazîrî*. Martin Hartmann Nüshası, Berlin. <https://124.im/yY6>
- Cezerî, M. (1844). *Dîvan-ı nişânî*. (Müst. İsmail b. M. Tayyar Paşa). Ankara Milli Kütüphanesi, No: 06 Mil Yz A 5086/1. <https://124.im/EGpBP>
- Cezerî, M. (1337/1918). *Divanu's-şeyh Ahmed Cezerî*. Süleymaniye Kütüphanesi Kemal Edip Kürkçüoğlu Koleksiyonu No: 00396. <https://tinyurl.com/52wf83u6>
- Cezerî, M. (2019). *Melayê Cezerî, dîwan*. (Müst. İsmail b. M. Tayyar Paşa). Hivda.

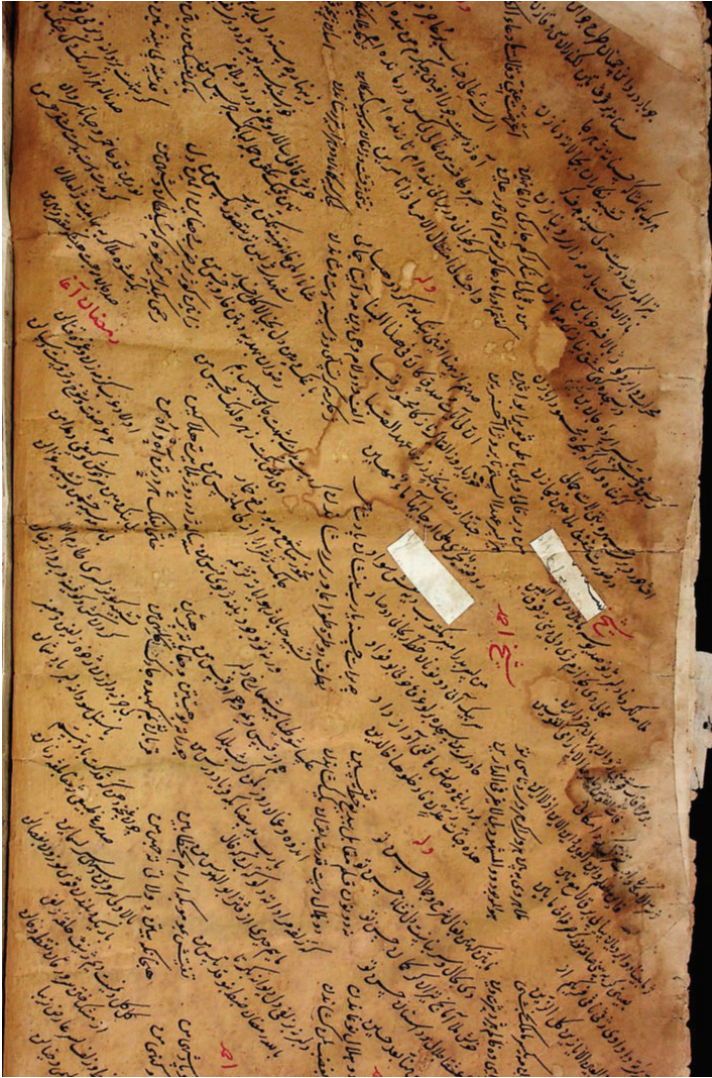
- Cezerî, M. (1731). *Şeyh Ahmed el-Cizîrî divânı*, Yusuf Baluken Özel Arşivi.
- Çetin, N. M. (1989). Aklâm-ı sitte. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi*. (C. 2, s. 276-280). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Doskî, T. İ. (2020). *Baxê îrem, geşteki li nav kurmancî ya klasik*. (Amd. M. Z. Ertekin). Dara.
- Ertekin, M. Z., Yıldız, A. (2022). *Govenda zimanan, mulemme', di edebiyata kurdî ya klasik da*. Lorya.
- Ertekin, N. (2022). *Unsûrên dînî-tesewufî di dîwana Hâfîzê Şîrâzî û Melâyê Cizîrî da*. (Kayıt No. 766298) [Doktora tezi, Bingöl Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Eminoğlu, N. (2022). *Tesewîra estetîkê lî nik Melayê Cizîrî*. (Kayıt No. 751835) [Doktora tezi, Bingöl Üniversitesi YDE]. YÖK Tez Merkezi.
- El-Malatyavî, Musafir b. Nasır. (1390). *Enisü'l-hilve vel celisü'l-silve*, (Tsh M. A. Vefayî, E. Muradî). Merkez Esnâd-ı Meclis-i Şurâ-i İslamî.
- Ganî, K. (1383). *Tarih-i asr-ı hafız*. Zevvar.
- Gezer, S. (2022). *Diwana Mela Yasîn Yusrî*, Peywend.
- Gülçinmeânî, A. (1340). Tabib-i Şirazî, *Mecelle-i Yeğma*, 178-182.
- Habibabâdi, F.Z. (1390). Hafız û Celâl Tabib-i Şirazî, *Gozariş-i miras*, 5/47-48, 19-25.
- Halikî, M. R. Berziger., İkdâi, T. (1392). *Şerh-i gazelhâ-yi Sa'dî*. Zevvar.
- Hândmîr, G. (1380). *Tarih-i habibü's-siyer fi ahbâr-i efrâd-i beşer III*. (Haz. D. Siyakî). Hayyam.
- Hûbnezer, H. (1380). *Tarih-i şiraz ez ağaz ta ibtida-i seltenet-i Kerim Han-ı Zend*. (Ed. C. Müeyyed Şirazî). Sûhen.
- İmruü'l-Kays, Ebû Vehb. (1990). *Divanü'l-İmruü'l-Kays* (Thk. M. Ebû'l-Fazl İbrahim). Darül- Kahire Mearif.
- İnce, A. (2008). Abdî'nin gül ü nevrûz mesnevîsi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 23/51-130. <https://tinyurl.com/5ax99mhz>
- Kabiri, S., Chatraei, M., Mahmoudi, M. (2021). The necessity of re-correcting jalal tabib shirazi's divan. *Textual Criticism Of Persian Literature*, 13(2), p.33. Doi:10.22108/RPLL.2020.122747.1696

- Kaşânî, T. M. (t.y.). *Hülasâ-i eş'ar ve zübdetü'l-efkâr*. Emir Mensurî Özel Arşivi.
- Kavezadeh, İ. (1392). *Berresi ve tahlil-i şi'r-i Celâl Tabib-i Şirazî ve tebyin-i cayigâh-ı edebî-i vey beyn-i muasıran*, [Yüksek Lisans Tezi]. Danişgah-ı Terbiyet-i Müderris.
- Kubadî, Hanay. (2006). *Yusuf û Zuleyha*. (Tash. H. Molla Salih) Kori Zanyar.
- Mir Sadıkî, M. (1373). *Vajenâme-i hüner-i şairi*. Kitab-ı Mehnaz.
- Muhammed, H. C. (2008). *Melayê Cezerî, sevgi ve güzelliğın şairi*. (Çev. Ü. Demirhan). Hivda.
- Mütenebbî, Ebü't-Tayyib. (1983). *Divanü'l-Mütenebbî*. et-Tebaâti ven-Neşr Darü'l-Beyrut.
- Nefisî. S. (1344). *Tarih-i nezm û nesr der iran ve der zeban-i farisî*, Ofset.
- Nuranî, İ., A, Abbasanî. & N. Ahmedî, S. (1397). Nakd û berresî-i mülemmaha-i kurdi-parisî ez cihet-i sahtar û peyvend-i ma'na-i. *Peşuhijnâme-i Edebiyat-ı Kurdî*, 4 (5), 1-32. <https://124.im/A4zl>
- Öz, R. (2013). *Molla Ahmed el-Ciziri'nin divan'ında kelami konular*. (Kayıt No. 391561) [Yüksek Lisans, Harran Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Özerveranlı, M. S. (2020). Molla Cezerî. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi*. (C. 30, s. 2241-243). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pala, İ. (2012). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*. Kapı Yayınları.
- Pürcevadî, N. (1389). *Divan-ı eş'ar-ı Celâl Tabib-i Şirazî hemrâh ba risâle-i cevahirü'l-buhûr*. Neşr-i Âsar.
- Razî, E. A. (1340). *Haft iklim II-III*. (Tash. C. Fazıl). Müesse-i Matbuâtî-i Ali Ekber İlmî.
- Resulî, R. (1393). Celâl-i Tabib. *Danişnâme-i Cihan-ı İslam*, (C. 10, s. 517-518). Dairetü'l- Meârif-i Bozorg-i İslamî, <https://124.im/xck3>
- Sadıkî, A. A. (1391). Ebyat-ı şirazî-i Sa'dî, *Zebanha ve Gûyişhayi İranî*, 1, 5-38.
- Sagniç, F. H. (2014). *Dîroka wêjeya kurdî*. Enstîtuya kurdi ya stenbolê.

- Sefa, Z. (1370). *Tarih-i edebiyat-ı iran 3/2*. Firdevs.
- Semerkindî, D. (2011). *Şair tezkireleri*. (Çev. N. Lugal). Pinhan.
- Şemisa, S. (1388) *Sebk şinasî-i şî'r*. Mitra.
- Şirazî, C. T. (t.y.). *Divan-ı eş'ar-ı Celâl-i Tabib*. Tahran Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi ve Dokümantasyon Merkezi, No: F267-U760-790.
- Şirazî, C. T. (1413). *Gül ü Nevrûz*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu No: 03857-017. <https://tinyurl.com/4vmp99rc>
- Şirazî, C. T. (t.y.). *Divan*, Süleymaniye Kütüphanesi Ömer İşbilir Koleksiyonu No: 00122-891.5. <https://tinyurl.com/mhkzhcnp>
- Şirazî, H. (2017). *Hafız dîvânı*. (Çev. A. Gölpinarlı). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şirazî, H. (1400) *Şah Nebat-ı Hafız*. (Haz. M. Berziger Halikî). Zevvar.
- Şirazî, İ. C. (1364). *Tezkire-i hezâr mezar*. (Ed. A. Nuranivisal). Ahmedî.
- Savran, A. (2000). İmruülkays b. Hucr. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi*. (C. 22, s. 237-238). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Taşkın, G. (2014). Kalkandelenli mu'îdî'nin gül ü nevrûz'u. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 12(12), 177-190. <https://doi.org/10.15247/dev.198>.
- Tokmak, A. N. (1386). *Mecmue-i eş'ar-ı Cem Sultan*. Eco Cultural Institute.
- Turan. A. (2010). *Melayê Cezerî ve divanı*. Fasiküle.
- Uludağ, S. (2016). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. Kabalıcı.
- Urmevî, A. M. (2001). *Mesnevî-i gül u nevrûz*. Upsalla University.
- Usluer, F. (2009). *Hurufîlik, ilk elden kaynaklarla doğuşundan itibaren*. Kabalıcı.
- Vefaî, M. A. (1390). Nakd ü muarriif-i kitaphayi taze. *Buhara*. 14/83, 616-630.
- Xanî, E. (2014). *Ehmedê Xanî külliyyatı IV*. (Çev. K. Yıldırım). Avesta.
- Zivingî, M. E. (2013). *Gerdeniya gewheri şerha dîwana Melayê Cezerî I-II*. (Amd ü Wer. E. Narozî). Avesta.

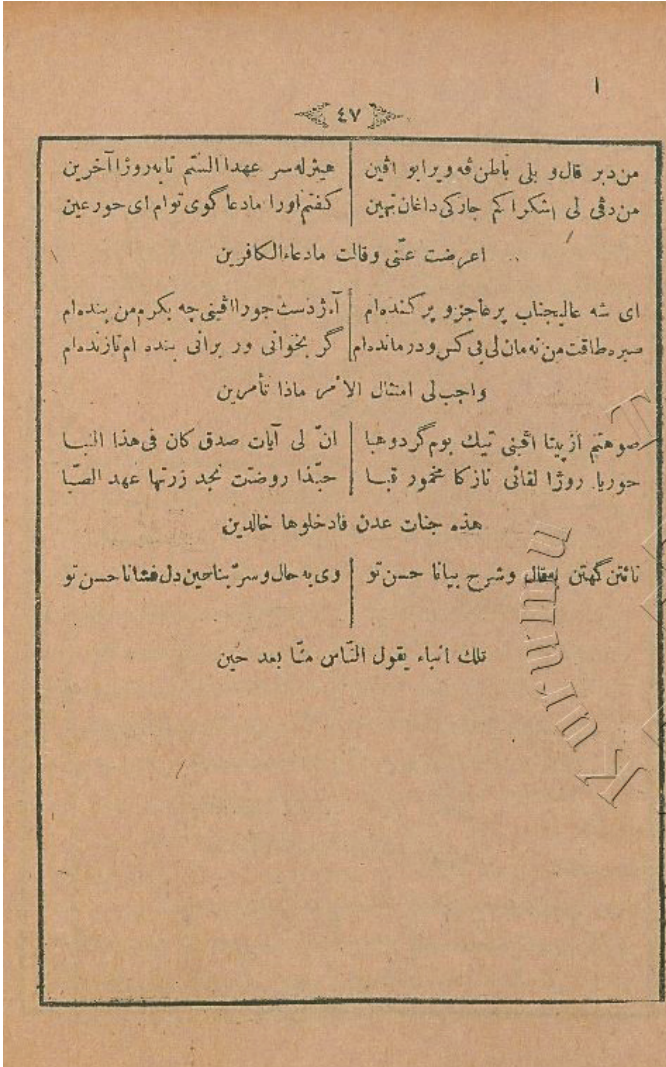
EKLER

Ek 1

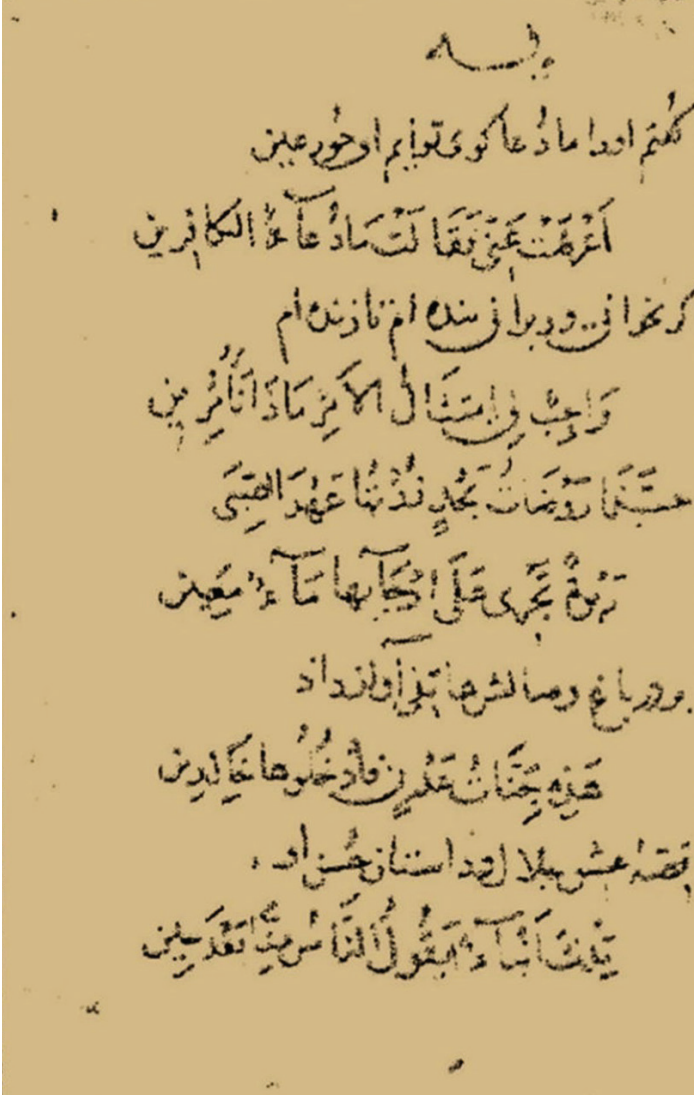
Not. Cezerî Divanı'nın en eski yazması olan 1143/1731 istinsah tarihli Dêrişî nüshası vrk. 8b. Bu varakta Cezerî'nin makaleye konu tahmîsi eksiksiz görünmektedir (Y. Baluken, Özel Arşiv).

Ek 2

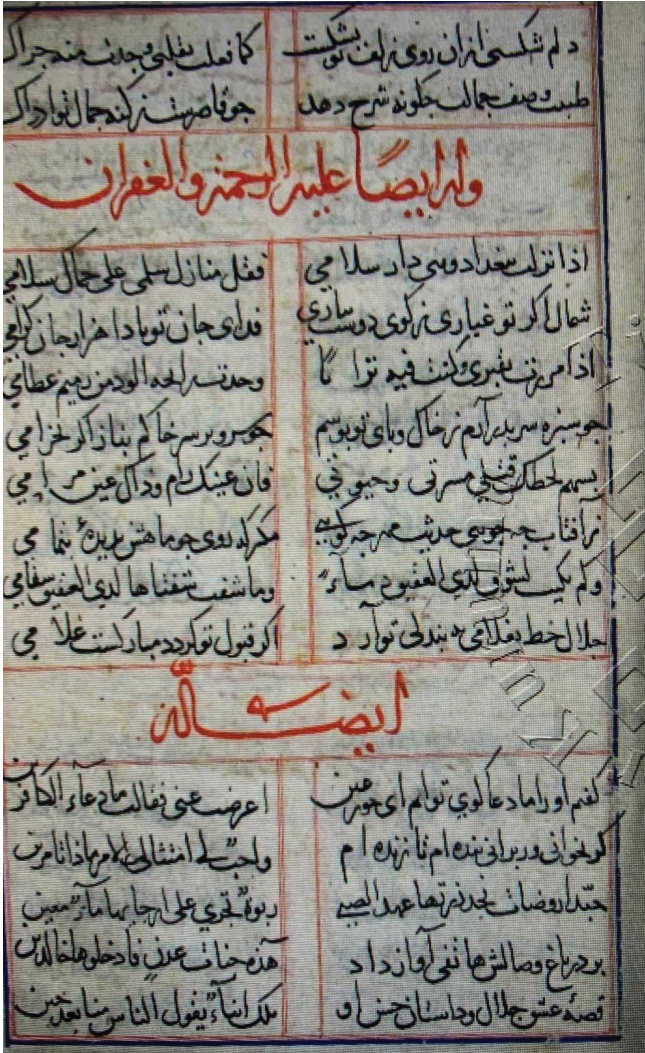
Not. Cezerî'nin Süleymaniye Kütüphanesi Kemal Edip Kürkçüoğlu Koleksiyonu No: 00396'da kayıtlı *Divanu'ş-Şeyh Ahmed Cezerî* adlı eserinin 1918 Nisan tarihli taş baskısında yer alan makaleye konu tahmîsi. Abdurrahim Rahmî Hakkarî'nin (Zapsu) sonsözüyle yayımlanmış bu baskıda makaleye konu tahmîsin yedi mısraı eksik görünmektedir. <https://tinyurl.com/52wf83u6>

Ek 3

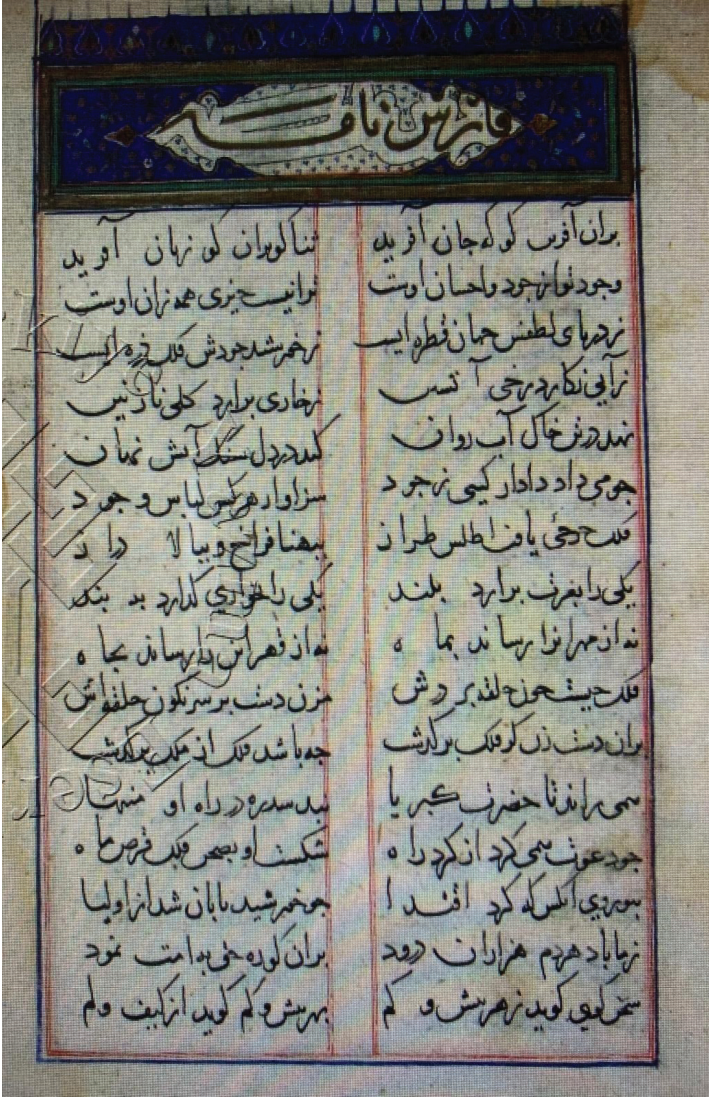
Not. Tabib-i Şirazi'nin Tahran Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi ve Dokümantasyon Merkezi, No: F267-U760-790'da mevcut olan ve "M(ükrimin) Nüshası" olarak isimlendirilmiş el yazması divanının vrk. 61a'da yer alan makaleye konu mülemmat

Ek 4

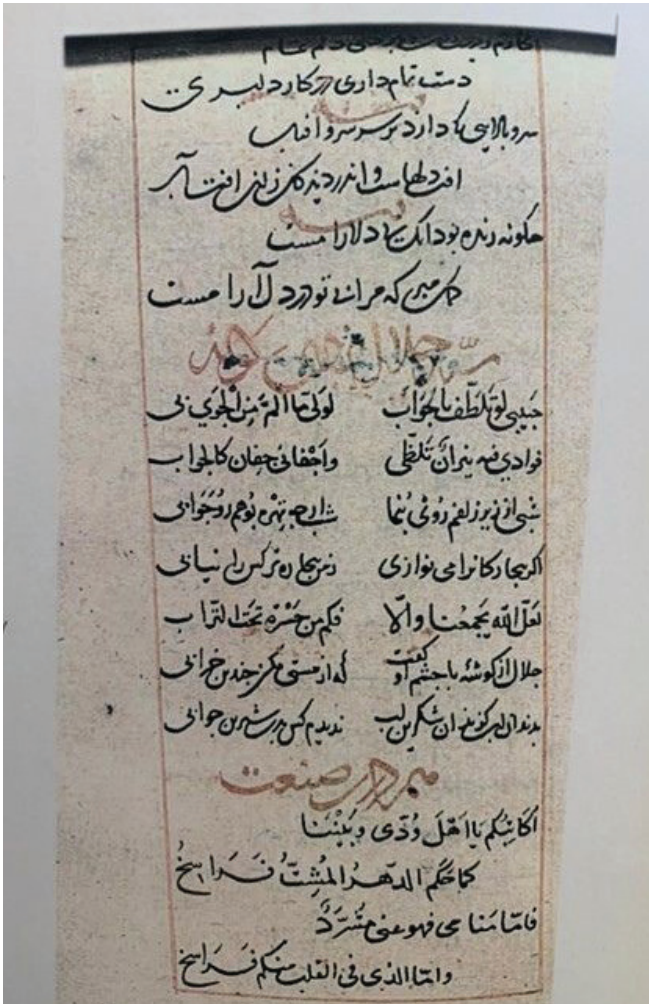
Not. Tabib-i Şirazî'nin Süleymaniye Kütüphanesi Ömer İşbilir Koleksiyonu No: 00122-891.5 vrk.14a'da yer alan divanındaki makaleye konu mülemmanı <https://tinyurl.com/mhkzhcmp>

Ek 5

Not. Tabib-i Şirazî'nin Süleymaniye Kütüphanesi No: 00122-891.5
vrk.129a-vrk.137a'da yer alan divanının ekindeki *Farsnâme* adlı
mesnevî(sî)nin serlevhası. <https://tinyurl.com/4vmp99rc>

Ek 6

Not. Musafir b. Nasır el-Malatyavî'nin *Enisü'l- Hilve vel Celisü'l-Silve* adlı cöngünde yer alan Tabib-i Şirazî'ye ait bir mülemma gazel. Bu gazelde fehleviyat beyitleri de görülmektedir ki Pürcevadi tashih çalışmasında bu beyitlerde yer alan rō (gündüz/yüz) fihre (karanlık) bo hīm (bana/benim için) gibi fehleviyat kelimelerinin anlamını tespit edememiş ve tespit edemediği bu kelimelerin karşısına da soru işaretleri koymuştur. Karşılaştırmak için bkz. (Pürcevadi, 1389, s. 254 ve el-Malatyavî, 1390, vrk. 87).

Ek 7

Not. Cezerî'nin Cizre-Hakkârî (E)mîri Mîr İmâdüddin ile müşâare şeklinde kurguladığı şiirinde hatt-ı reyhanîden söz ettiği beyitler (H. Bideki Özel Arşivi).

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 8, Sayı: 2, ss. 189-213
Geliş Tarihi: 21.08.2024
Kabul Tarihi: 06.11.2024
DOI: 10.33201/iranian.1536750
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Çatışmadan Uzlaşıya: Suudi Arabistan-İran İlişkilerinin Evrimini Anlamak

Ahmet ÜÇAĞAÇ*

Öz

Bu çalışma, Körfez bölgesinin iki rakip gücü olan İran ve Suudi Arabistan arasında son yıllarda yaşanan yumuşama ve normalleşme sürecini açıklamayı ve bu sürecin oluşmasını mümkün faktörleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) 2003 yılında Irak'ı işgal etmesinden sonra, Körfez bölgesi üç kutuplu bir yapıdan iki kutuplu bir yapıya dönüştü. Irak'ın işgal edilmesiyle bölgedeki üçlü denge bozularak yerini, güvenlik ikilemi ile şekillenen İran ve Suudi Arabistan arasında şiddetli bir rekabete bıraktı. Bu rekabet, 2003'ten 2021'e kadar artan bir yoğunlukla devam etti. Ancak, 2021'den sonra, bu aktörler arasındaki şiddetli rekabet yerini yumuşamaya bırakmaya başladı. Bölgenin iki kilit ülkesinin ilişkilerinde yaşanan bu dönüşüm yerel, bölgesel ve küresel siyasette önemli kırılmalara işaret ederken, çözümlenmesi gereken önemli bir sorunsalı da gün yüzüne çıkardı. Bu bağlamda, mevcut araştırma, "2003'ten sonra artan Körfez bölgesel güvenlik sistemindeki şiddetli rekabet son zamanlarda yerini neden ve nasıl yumuşama ve normalleşmeye bıraktı?" sorusuna yanıt aramaktadır. Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi çalışmaya teorik bir çerçeve olarak rehberlik ederken, 2003-2023 arası dönemde Körfez güvenlik kompleksindeki dönüşümlerde rol oynayan düşünsel ve materyal faktörlerin etkisini anlamak için süreç izleme yöntemi kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, Suudi Arabistan, Körfez, Bölgesel Güvenlik Kompleksi, Yumuşama ve Normalleşme.

* Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, aucagac@sakarya.edu.tr, Sakarya, Türkiye, ORCID: 0000-0002-1731-2946

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 8, No: 2, pp. 189-213
Received: 21.08.2024
Accepted: 06.11.2024
DOI: 10.33201/iranian.1536750
Article Type: Research Article

From Conflict to Reconciliation: Understanding the Evolution of Saudi Arabia-Iran Relations

Ahmet ÜÇAĞAÇ*

Abstract

This study aims to explain the détente and normalization process between the two rival powers of the Gulf region, Iran and Saudi Arabia, in recent years and to reveal the factors that made it possible. After the United States of America (US) invaded Iraq in 2003, the Gulf region transformed from a tri-polar to a bipolar structure. With the invasion of Iraq, the tripartite balance in the region was disrupted and replaced by a fierce rivalry between Iran and Saudi Arabia, shaped by the security dilemma. This competition continued with increasing intensity from 2003 until 2021. However, after 2021, the fierce competition between these actors began to give way to a softening. This transformation in the relations between the two key countries of the region marked important ruptures in local, regional, and global politics and brought to light an important problem that needs to be resolved. In this context, the research seeks to answer the question, “Why and how has the fierce competition in the Gulf regional security system, which increased after 2003, given way to a recent détente and normalization?” While the Regional Security Complex Theory will guide the study as a theoretical framework, the process tracing method will be utilized to understand the impact of the ideational and material factors that played a role in the transformations of the Gulf security complex in the period 2003-2023.

Keywords: Iran, Saudi Arabia, The Gulf, Regional Security Complex, Detente and Normalization.

* Ph.D., Sakarya University, Faculty of Political Science, Department of International Relations, aucagac@sakarya.edu.tr, Sakarya, Türkiye, ORCID: 0000-0002-1731-2946

1. Giriş

11 Eylül 2001’de ABD’nin başkenti Washington ile finans merkezi New York’a yapılan saldırılar, Körfez bölgesinin güvenlik dinamiklerini değiştirecek yeni bir sürecin başlangıcını tetikledi. Saldırıları takip eden iki yıl içinde ABD, 2001’de Afganistan’da (Katzman & Thomas, 2017, s. 6) ve 2003’te Irak’ta (Stieb, 2023) olmak üzere iki savaş başlattı. Irak’ın kitle imha silahlarını yok etmek ve El Kaide ile Baas rejimi arasındaki bağları koparmak amacıyla başlatıldığı iddia edilen 2003 Irak işgali (Butt, 2019), ülkenin iç dengeleri üzerinde dönüştürücü etkiler yaratmanın yanında bölgedeki güvenlik düzenini de sarstı. Nitekim Irak’ı işgal edip devlet yapısını yıkan ABD, Irak’ı bölgesel bir kutup olma konumundan etkin bir şekilde uzaklaştırdı. Böylece, 2003 yılına kadar Körfez bölgesinin üç kutuplu yapısının bir ayağı olan Irak’ın bölgesel bir aktör olarak kapasitesinin temelden zayıflatılmasının, bölge üzerinde kapsamlı yansımaları oldu.

Körfez’in 2003 yılına kadar Irak, İran ve Suudi Arabistan’dan oluşan üç kutuplu bölgesel yapısı, Irak’ın denklemden çıkarılmasıyla birlikte İran ve Suudi Arabistan’dan oluşan iki kutuplu bir yapıya dönüştü (Fürtig, 2007). Suudi Arabistan ile İran’ın giderek sertleşen bir rekabetin içine girdiği bu yapıda, ABD gibi küresel bir aktörün bölgesel sistemdeki etkisi hiç olmadığı kadar artmış oldu. Böylece bölge dışı küresel bir aktör, geleneksel üç sütunlu yapıyı, yıkarak Suudi Arabistan ve İran arasında iki ülkenin de başa çıkma konusunda herhangi bir deneyiminin olmadığı yeni bir denge sistemine indirgedi. Yeni yapıda İran’ın materyal güç parametreleri açısından Suudi Arabistan’a karşı açık üstünlüğü, Tahran’a bölgesel siyaseti şekillendirme imkânı sağladı. Bu da Suudi Arabistan’ın güvenlik kaygılarının en üst seviyeye çıkmasına neden oldu. Dolayısıyla ABD, Irak’ı işgal edip bölgesel dengeleri sarsarak, müttefiki Suudi Arabistan’ı ezeli bölgesel rakibi İran’a karşı savunmasız hale getirmekle kalmadı, aynı zamanda İran’ı dengelemek için kendisine daha bağımlı hale de getirdi.

İşgal sonrası Irak’ın bölgesel güç denkleminde çıkarılması İran’ı bölgedeki en güçlü aktör haline getirirken Suudi Arabistan’ı ise İran tehdidine karşı ABD ile daha yakın bir ittifaka girmeye sevk etti. Öte yandan İran da Suudi Arabistan’ın ABD ile ittifakını kendisine yönelik bir tehdit olarak algılayarak politikalarını sertleştirdi. İran’ın jeopolitik ve ideolojik nüfuzunu genişletme hırslarını tehdit olarak algılayan Suudi Arabistan, Tahran’ı dengelemek için başta ABD olmak üzere büyük güçlerle ittifaklar kur-

maya başladı. Bu durum Körfez Bölgesel Kompleksi'nin iki kutup gücü arasındaki ilişkilerde derin bir güvensizliğin hâkim olmasına neden oldu ve böylece sert bir güvenlik ikilemi (Jervis, 1978) ikili ilişkileri şekillendirmeye başladı. 2021'e kadar devam eden karşılıklı güvensizliğin hâkim olduğu bu atmosfer, yerel, bölgesel ve küresel düzeyde yaşanan bir dizi gelişmenin ardından yumuşamaya başladı. Nitekim Mart 2023'te İran ve Suudi Arabistan, Çin Halk Cumhuriyeti'nin (Çin) arabuluculuğunda (Arab News, 2023) bir anlaşmaya vararak bölgede yeni bir dönemin başlamasını sağladı.

Bu çerçevede çalışma, 2003-2023 arası dönemde Körfez bölgesel sisteminin iki gücü olan İran ile Suudi Arabistan arasındaki ilişkileri Barry Buzan ve Ole Waever (2003) tarafından formüle edilen bölgesel güvenlik kompleksi teorisi (BGKT) bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, "Körfez bölgesel güvenlik sisteminde 2003 sonrasında şiddeti giderek artan rekabetin son dönemde yerini neden ve nasıl yumuşama ve normalleşmeye bıraktığı" sorusuna cevap aramaktadır. Araştırma sorusunun yanıtlanmasında öne sürülen temel argüman, ilişkilerdeki dönüşümün yerel ve bölgesel düzeydeki gelişmelerin küresel düzeyde meydana gelen gelişmelerle girdiği etkileşim sonucunda gerçekleştiğidir (Gause, 2010). Bu doğrultuda çalışma, 2003 sonrası dönemde İran ile Suudi Arabistan arasındaki ilişkilere hâkim olan güvenlik ikileminin ve ardından ilişkilerde meydana gelen yumuşamanın açıklamasının yerel, bölgesel ve küresel düzeyli dinamiklerin buluşma noktasında bulunabileceğini savunmaktadır.

Çalışma, İran ile Suudi Arabistan arasındaki güvenlik ilişkilerini anlamak için bölgesel düzeyli bir yaklaşım benimsemektedir. Bu yaklaşım, belirli devletlerin dış politikalarına veya belirli bir bölgenin küresel güvenlik dinamiğinde nerede konumlandığına bakarak bölgesel güvenlik dinamiklerini anlamaya çalışan iki alternatif yaklaşımdan farklı olarak bir orta yol geliştirmektedir. Körfez örneğinde, bölgedeki devletlerin dış politikalarına odaklanmak, aralarındaki etkileşimin dinamiklerini belirsizleştirirken, bölgenin neden çatışma üreten bir yapı altında işlediğine dair daha büyük soruların cevaplanmasını zorlaştırır. Bununla birlikte, küresel boyutlu yaklaşım ABD'nin 2003 yılında Irak'ı neden işgal ettiğini anlamak için gerekli olsa da, Washington'un bu kararı almasını mümkün kılan süreci üreten bölgesel faktörlerin görünmesini engellemektedir. Dahası, bu yaklaşım ne Irak Savaşı öncesinde bölgesel aktörlerin ABD'yi bölgesel güvenlik mese-

lelerinde daha büyük bir rol oynamaya nasıl ve neden davet ettiklerini ne de savaş sonrasında ortaya çıkan bölgesel denklemin neden bazı aktörlerin ABD'nin bölgede kalması için baskı yapmasına yol açtığını açıklamaya yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, bölgede Suudi Arabistan ile İran arasındaki ilişkilerin gelişiminin ve değişiminin anlaşılmasındaki en iyi yolun, Körfez'i bölgesel bir güvenlik kompleksi olarak ele almaktan geçtiğini ve iki ülke arasındaki ilişkilerin bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini iddia etmektedir.

2. Suudi Arabistan-İran İlişkilerine Bölgesel Düzeyli Bir Yaklaşım

İran-Suudi Arabistan ilişkilerinin incelendiği oldukça zengin bir literatür vardır. Ancak, iki ülke arasındaki ilişkilerin incelendiği mevcut literatürde çoğunlukla birim ve/veya sistem düzeyli analizlerin baskın oluşu dikkat çekmektedir. Birim ve/veya sistemik faktörlerin belirleyici rolüne yoğun bir şekilde odaklanan ilgili literatür tarandığında, ara bir inceleme düzeyi sunan ve bu yönüyle birim ve sistemik unsurları birleştirebilen bölgesel düzeyin ihmal edildiği görülmektedir (Akdoğan ve Kalaycı, 2014; Ghattas, 2020; Fraihat, 2020; Keynoush, 2016; Kelkitli, 2016; Mason, 2014; Mabon, 2015; Mabon, 2018; Rabi & Mueller, 2018; Sharifi-Yazdi, 2014). Dolayısıyla bu çalışma, bölge ülkelerinin dış politikalarının şekillenmesinde belirleyici rolü, bölgesel düzeyde cereyan eden gelişmeleri ele alarak Körfez bölgesinin iki kilit aktörü arasındaki ilişkileri inceleyen literatüre katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, mevcut çalışmanın iki temel amacı bulunmaktadır. Birincisi, bölgesel güvenlik konusunda artan tartışmalara katkıda bulunmak, ikincisi ise mevcut literatürde yukarıda bahsedilen boşluğu doldurmaktır. Bu amaçla, çalışma Suudi Arabistan ile İran arasındaki ilişkilerde Körfez'deki bölgesel yapıya odaklanarak incelenen dönemde iki ülke ilişkilerinin ayrıntılı bir değerlendirmesini sunmaktadır.

Güvenlik kompleksi, ulusal güvenlikleri temel güvenlik kaygıları açısından birbiriyle yeterince bağlantılı olan ve ulusal güvenlikleri makul bir şekilde birbirinden ayrı düşünülemez bir grup devleti simgeleyen bir alandır. Bu güvenlik bölgelerinin temel özellikleri birkaç noktada özetlenebilir. Buna göre, devletler bu bölgelerdeki tek güvenlik nesnesidir, yani güvenlik kompleksleri iki veya daha fazla devletten oluşur. Bu devletler

coğrafi olarak bitişik ve uyumlu bir grup içinde yer alır ve bu komplekslerin sınırları coğrafi olarak belirlenir. Coğrafi olarak uyumlu devletler arasındaki ilişki, dostluk ve düşmanlık terimleriyle tanımlanan güvenlik karşılıklı bağımlılığı açısından anlaşılabilir. Güvenlik bölgelerinin dördüncü ayırt edici özelliği, üyeleri arasında gözlemlenen güvenlik bağımlılığıdır (Buzan & Waever, 2003, s. 44). Bu bağımlılık, dostluk ve düşmanlık örüntüleri açısından tanımlanmaktadır. Buna göre, olumsuz uçta, yani düşmanlıkta, bağımlılık korku, rekabet ve karşılıklı tehdit algılarından kaynaklanır. Bu tür güvenlik bağımlı kompleksler çatışma oluşumları olarak nitelendirilir. Olumlu uçta, yani dostlukta ise çoğulcu güvenlik toplulukları vardır. Bu toplumlardaki devletler birbirlerini tehdit olarak algılamazken birbirleriyle olan sorunlu ilişkilerinde askeri güç unsurlarını kullanmayı tercih etmezler. Üçüncü ve ara konumda ise güvenlik rejimleri vardır. Burada aktörler arasındaki ilişkilerde dostluk ve düşmanlık algılarının nötr olduğu bir durum mevcuttur (Buzan & Waever, 2003, s. 44).

Güvenlik bağımlılığının doğası güvenlik bölgesinin ayırt edici özelliğidir. Başka bir deyişle, yarattığı kompleksin türü ne olursa olsun, bir güvenlik kompleksi içindeki devletler arasındaki güvenlik karşılıklı bağımlılığı, bu devletlerin oluşturduğu güvenlik bölgesini çevresindeki güvenlik bölgelerinden ayırır. Dolayısıyla bölge içi güvenlik karşılıklı bağımlılığı, bu güvenlik bölgesini diğerlerinden ayıracak nitelikte olmalıdır. Bu açıdan bakıldığında, 1971 yılında Birleşik Krallık'ın çekilmesiyle birlikte Körfez bölgesindeki devletler karşılıklı güvenlik bağımlılığı yüksek olan bağımsız bir alt kompleks oluşturdu. Suudi Arabistan, İran ve Irak 1971'den 2003'e kadar Körfez'in üç sütununu oluştururken, 2003'teki işgalden sonra Irak'ın zayıflığı bölgesel sistemi Suudi Arabistan ve İran'dan oluşan iki sütun üzerine oturttu. Bölgede bir güvenlik kompleksinin oluşmasından bu yana, bölgesel güvenlik sonuçları çok düzeyli etkileşimlerin bir sonucu olarak ortaya çıktı. Dolayısıyla Körfez'deki bölgesel dönüşümleri anlamının en iyi yolu, bölgeyi bir güvenlik kompleksi olarak ele almak ve olayları izini süren bir nedensellik mekanizması kurarak burada ortaya çıkan güvenlik sonuçlarını buna göre değerlendirmektir.

Bu çalışma nitel bir vaka çalışmasıdır. Çalışmada iki ülke arasındaki ilişkilerin evrimini anlamak için süreç izleme yöntemi kullanılmaktadır. Süreç izleme yöntemi son yıllarda etkili sonuçlar elde edilmesini sağladığı için uluslararası ilişkiler akademisyenleri tarafından giderek daha yaygın

bir şekilde kullanılmaya başlandı. Andrew Bennett'e göre süreç izleme, bir vakada zaman içindeki değişikliklerin anlaşılmasına katkıda bulunan tanısallık kanıt parçalarının incelenmesini sağlar. Süreç izleme yönteminin merkezinde nedensel bir mekanizmanın kurulması yer alır. Nedensel mekanizma, eklettik teorilerin faktörleri belirli bir yapıda nasıl birleştirdiğini keşfetmek için bir çerçeve sağlar (Bennett, 2010, s. 8). Chekel (2008, s. 115)'in tanımına göre nedensel mekanizmalar, bazı olgular için açıklama olabilecek bir dizi hipotezdir. Farklı teorilerden yaklaşımlar arasında bir bağlantı bulmak için bir referans sağlar. Ayrıca, süreç izleme, belirli bir olgu için belirli bir nedensel sürecin yanı sıra altta yatan nedensel mekanizmanın belirlenmesine de yardımcı olur. 2003'ten 2023 yılına kadar Körfez bölgesinde Suudi Arabistan ile İran arasındaki ilişkilerde yaşanan dönüşümü incelemeyi amaçlayan bu çalışmada yöntem olarak süreç izlemenin seçilmesinin nedeni, nedensel süreçleri ortaya çıkararak bu tür mantıkların nasıl işlediğini açıklığa kavuşturma gücüne sahip olmasıdır. Bu bağlamda süreç izleme yöntemi, Körfez güvenlik kompleksindeki dönüşümlerde nedensel bir mekanizma kurarak bağımsız ve bağımlı değişkenlerin belirlenmesini sağlar.

3. ABD'nin Irak'tan Çekilmesi, Arap Baharı ve İran-Suudi Arabistan Rekabeti

Irak Parlamentosu, 2008 yılının Kasım ayında, Washington yönetimiyle imzalanan ABD güçlerinin ülkeden nihai olarak çekilmesine ilişkin takvimi belirleyen anlaşmayı onayladı. Bu anlaşmaya göre Amerikan birliklerinin 2009 ortasına kadar şehir ve kasabaları terk etmesi (O'Hanlon, 2009), 2012 başında da çekilmenin tamamlanması gerekiyordu (Erkmen, 2010). Şubat 2009'da ABD Başkanı Barack Obama, ABD muharip güçlerinin Irak'tan çekilmesinin 2011'in sonuna kadar tamamlanacağını açıkladı (MacAskill, 2009). Nitekim ABD ordusu 15 Aralık 2011'de Bağdat'ta düzenlenen bir törenle Irak'taki varlığının sona erdiğini resmen ilan etti (Kalaycı, 2012: 46-48). ABD'nin çekilmesinin Irak siyaseti üzerinde önemli etkileri olduğu gibi bölgesel güç mücadelesi üzerinde de kritik yansımaları oldu. Buna göre, Amerikan çekilmesi İran'ın önünü açarken, Suudi Arabistan ve Körfez'deki diğer Arap müttefiklerini İran'a karşı daha savunmasız bir konuma getirdi.

Arap ayaklanmalarının başladığı bir dönemde ABD güçlerinin Irak'tan çekilmesi sadece Irak'ı değil, Suriye, Bahreyn ve Yemen gibi diğer ülkeleri de İran ve Suudi Arabistan arasındaki güç rekabetinin yaşandığı bir alana dönüştürdü. Toplumsal temelli çalkantıların ardından ve özellikle ABD'nin İran'a yönelik müdahalesini artırmasıyla birlikte, Suudi Arabistan ve diğer Körfez Arap ülkelerinde giderek artan bir güvensizlik ortamı oluştu (Jahner, 2012, s. 46). Dolayısıyla ABD'nin Irak'tan çekilmesi ve Arap dünyasında çalkantıların başlamasının ardından Körfez'deki rekabet ve güvensizlik artarken, bunun neden olduğu güvenlik ikilemi daha da derinleşmeye başladı.

Orta Doğu'daki statükoya karşı bir protesto hareketi olarak başlayan Arap Baharı'nın Körfez'de önemli yansımaları oldu. Bahreyn'de kraliyet ailesine karşı yapılan protestolar, ABD'nin Irak'tan çekilmesiyle aynı dönemde gerçekleşmesi Körfez'de rekabetin artmasına neden oldu. Arap ayaklanmalarıyla birlikte Tahran ile Riyad arasındaki nüfuz çatışması daha da belirginleşti. İran devlet medyasının Bahreyn'deki protestoculara açık desteği, Bahreyn'deki ayaklanmanın Krallığın Doğu Eyaletine yayılmasından endişe duyan Suudileri alarma geçirdi (Akbarzadeh, 2016). Bu nedenle Irak üzerindeki güç mücadelesinde İran'a karşı etkisiz kalan Suudi Arabistan, Bahreyn kraliyet ailesine yönelik İran'ın kışkırttığını öne sürdüğü protestoları sona erdirmek ve ayaklanmayı bastırmak için Bahreyn'e binin üzerinde asker gönderdi. İran, ayaklanmaların halk kaynaklı olduğunu ileri sürerek suçlamaları reddetse de bu gelişmeler, taraflar arasında zaten başlamış olan güvensizlik döngüsünü daha da karmaşıklaştırdı.

Diğer taraftan İran'da ekonomiyi iyileştirmeyi, Batı ile nükleer anlaşmazlığı çözmeyi, yaptırımları kaldırmayı ve İran'ı uluslararası topluma ve küresel ekonomiye yeniden entegre etmeyi vaat eden Hasan Ruhani, Haziran 2013'te yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini ezici bir çoğunlukla kazandı (BBC, 2013). Ruhani hükümeti 14 Temmuz 2015'te Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) beş daimî üyesi ve Almanya'yla (p5+1), (Aljazeera, 2015) Tahran'ın sıkı uluslararası izleme ve diğer tedbirleri kabul etmesi karşılığında nükleer programına devam etmesini öngören Kapsamlı Ortak Eylem Planı (KOEP-JCPOA) anlaşmasını imzaladı. Bu anlaşma Suudi Arabistan'ın endişelerini daha da arttırdı. Dolayısıyla Riyad yönetimi, görünüşte söz konusu planı desteklediğini açıklasa da ABD ve müzakere ortaklarına bunun bölgede İran tehdidini dizginlemekte yetersiz kalacağına

inandığını belirterek terörizme verdiği destek nedeniyle Tahran'a yönelik yaptırımların yürürlükte kalması çağrısında bulundu (Cooper, 2015). Müteakip süreçte İran ve Suudi Arabistan arasındaki rekabet Suriye, Yemen ve Körfez gibi bölgelerde derinleşmeye devam etti.

4. Bölgesel Hegemonya için Çatışmacı Rekabet Dönemi: 2015-2021

Tahran ile Riyad arasındaki rekabet Muhammed bin Selman'ın Suudi yönetim kademesindeki yükselişiyle daha çatışmacı bir hal aldı. Babası Kral Selman'ın desteğiyle birkaç yıl içerisinde iktidar kademelerinde hızla yükseldikten sonra 2015 yılında savunma bakanı olarak atandı. Muhammed bin Selman, savunma bakanı olarak atanmasından aylar sonra uluslararası alanda tanınan Yemen hükümeti adına Husi isyancılara karşı askeri bir müdahale başlatmak üzere bir koalisyon kurdu (Darwich, 2018, s. 128). Böylece Mart 2015'in sonlarında Suudi Arabistan'ın önderliğinde Yemen'de iktidarı bir darbe ile ele geçiren Husilerle karşı askeri bir operasyon başladı (Roberts, 2015). 2014 sonlarında Yemen'in büyük bölümünde kontrolü ele geçiren Husi isyancılarını İran ile ilişkilendirmesi, Suudilerin bu ülkedeki operasyonlarının aslında İran ile dolaylı bir mücadelenin tezahürü olduğunu gösterdi. Nitekim Husilerin İran'la yakın ilişkisi Riyad'ı İran tarafından kuşatılma endişesine sevk ederek askeri operasyonları başlatmasına neden oldu. Suudi Arabistan'ın Yemen'e yönelik başlattığı askeri operasyon ise Körfez'deki iki başat güç arasındaki rekabeti çatışmalı bir düzeye çıkarttı.

Süreç içinde ilişkileri geren gelişmelerin meydana gelmesiyle çatışmalı rekabet sertleşerek devam etti. 2016 yılında, Mekke'deki izdihamdan dört ay sonra Suudi vatandaşı Nimr el-Nimr Suudi hükümetine yönelik sert eleştiriler yöneltince idam edildi (DW, 2016; BBC, 2016). Yemen'e yönelik operasyonların başlamasından bir yıl sonra Riyad yönetiminin muhalif Şii din adamı Nimr el-Nimr'i idam etmesi İran'la arasındaki sert ilişkileri derinleştiren en önemli krizlerden biri oldu. Suudi Arabistan'daki Şii cemaatin lideri konumundaki bir âlimin idam edilmesi Şii dünyasında Suudilere karşı büyük bir tepkinin oluşmasına neden oldu. Bu yöndeki en sert tepki kendini Şii Müslümanların lideri olarak gören İran'dan geldi. Buna bağlı olarak, Tahran'da meydana gelen geniş çaplı Suudi karşıtı protestolar giderek büyüyerek protestocuların İran'daki Suudi elçiliğini basmasıyla zirveye ulaştı. Bununla birlikte İran'ın Dini Lideri Ayetullah Ali Hamaney'in

Suudi Arabistan'ın Nimr'in idamından dolayı "ilahi intikamla" (BBC, 2016) yüzleşeceğini ifade etmesi diplomatik ilişkileri kopma noktasına getirdi. Nihayet karşılıklı sert açıklama ve tehditler sonunda Riyad yönetimi İran'daki elçilerini çekerek Tahran'la diplomatik ilişkilerini kesti. Bu gelişmeler taraflar arasındaki rekabette materyal unsurların yanında düşünsel unsurların da eklenmesine neden olurken bölgesel hegemonya mücadelesini çok boyutlu bir noktaya taşıdı.

Haziran 2017'de daha karmaşık bir boyut kazanan bölgesel rekabet, Körfez bölgesi içinde üçüncü tarafların da doğrudan dâhil edildiği bir alana taşındı. Kendisini Körfez Arap Ülkelerinin lideri olarak konumlandıran Suudi Arabistan, müttefiki Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn ve Mısır'la birlikte, İran'a karşı mücadelede ittifakı bozmakla suçladığı Katar'a karşı bir abluka başlattı (Milton-Edwards, 2020, s. 34). Doha yönetimini İran'a çok yakın olmak ve terörizmi desteklemekle suçlayan bu ülkelerin Katar'la ilişkileri Ocak 2021'de yeniden kurulana kadar kopuk kaldı (Orhan, 2023). Aynı yıl içerisinde, dönemin Lübnan Başbakanı Saad Hariri'nin istifasından (Narayan, 2017) saatler sonra, Suudi Arabistan'ın Riyad Uluslararası Havalimanı balistik bir füze saldırısına uğradı (BBC, 2017). Riyad, füzenin İran tarafından tedarik edildiğini ve Yemen'deki Husi isyancılarının kontrolündeki bölgeden fırlatıldığını iddia etti. Bu gelişmeler taraflar arasındaki çatışmalı rekabetin bölgenin birçok noktasına yayarken doğrudan savaş senaryolarının konuşulmasına neden oldu. Suudi Veliyet Prens Muhammed bin Selman, dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Boris Johnson'a İran'ın eylemlerinin "krallığa karşı bir savaş eylemi" (Arab News, 2017) olarak değerlendirilebileceğini söyleyerek İran'ı doğrudan hedef alması iki taraf arasındaki gerilimi en üst seviyeye taşıdı.

Bu arada taraflar arasındaki çatışmalı rekabeti şiddetlendiren bir başka değişken de küresel düzey ile bölgesel düzey arasındaki etkileşimde etkili aktör olan ABD'nin bölgedeki dengeleri sarsan adımlar atması oldu. Mayıs 2018'de ABD Başkanı Donald Trump, ABD'yi İran nükleer anlaşmasından tek taraflı olarak çekti (Aljazeera, 2018). Ardından Suudi Veliyet Prensi Muhammed bin Selman bir ABD televizyonuna verdiği mülakatta, Tahran'ın nükleer silah edinmesi halinde ülkesinin de en kısa sürede nükleer silah edinmeye çalışacağını söyledi (The New Arab, 2018). Dahası, Trump yönetiminin İran'a yönelik azami baskı politikasından faydalanan Prens, İran'ın Dini Liderine "yeni Hitler" tanımlaması yaparak (Karadağ,

2017) Tahran'la çatışmacı rekabetin en üst düzeyde sürmesine neden oldu. Öte yandan Suudilerin saldırgan söylemine karşılık olarak İran da Suudi topraklarına yönelik dolaylı saldırılarını arttırdı. 2019 yılında ülkenin petrol endüstrisinin kalbini vurarak krallığın ham petrol üretiminin geçici olarak yarıya inmesine neden olan saldırı dâhil olmak üzere Suudi Arabistan'a yönelik bir dizi saldırı gerçekleştirildi (Verrastro & Stanley, 2019). Yemen'deki Husi isyancı grubu saldırıların sorumluluğunu üstlense de (TRT World, 2019) Suudiler saldırıların arkasında İran'ın olduğunu iddia ederek Tahran'ı suçladı (Aljazeera, 2019). Dolayısıyla bölge dışı büyük bir gücün bölgesel dengeleri etkileyen hamleleri taraflar arasında sözlü saldırıları fiziki bir noktaya taşımış oldu.

Ancak bu yüksek tansiyonlu dönemin hemen ardından taraflar arasında bölge siyasetini derinden etkileyecek adımlar atılmaya başlandı. Nitekim bölgesel ve küresel düzeyde yaşanan gelişmeler neticesinde Nisan 2021'de İran ve Suudi Arabistan, 2016 yılında diplomatik ilişkilerini kestikten sonra ilk doğrudan görüşmelerini Irak'ın başkenti Bağdat'ta gerçekleştirmeye başladı (The Iran Primer, 2022). Nisan ve Eylül 2022 arasında taraflar, çoğu Irak ve Umman'ın arabuluculuğunda olmak üzere dört tur görüşme gerçekleştirdi. İkili arasındaki beşinci tur görüşmelerin ardından, Hamaney'in üst düzey bir danışmanı Suudi ve İran elçiliklerinin yeniden açılması çağrısında bulundu. Böylece, ilişkilerdeki yumuşama ve normalleşme süreci somut adımlarla resmileştirilmeye başlandı.

5. Mevcudu Korumak için Yumuşama ve Normalleşme Süreci: 2021-2023

Bölgede gerilimi derinleştirerek çatışmalı bir seviyeye tırmandıran İran-Suudi Arabistan rekabeti yedi yıl sonra nihayet yumuşama ve normalleşme sürecine girdi. 2021 yılında başlayan temaslar tarafların Mart 2023'te ilişkileri düzeltme ve diplomatik temsilcilikleri yeniden açma konusunda anlaşmasıyla ilişkiler olumlu yönde ilerlemeye başladı. İki Körfez gücünün diplomatik ilişkileri tesis edip ilişkilerde yeni bir sayfa açmasını sağlayan anlaşma, Çin arabuluculuğunda Pekin'de yapılan görüşmelerin ardından sağlandı. 6 Mart ve 10 Mart 2023 tarihleri arasında gerçekleştirilen müzakereler neticesinde İran Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreteri Ali Şemhani ve Suudi Arabistan Ulusal Güvenlik Danışmanı Musad bin Muhammed El Aiban barış için bir yol haritası üzerinde anlaştı (Knipp, 2023).

Buna göre taraflar iki ay içerisinde büyükelçiliklerini yeniden açma ve 2016 yılında ilişkilerin kesilmesinden bu yana askıya alınan 1998 tarihli Ekonomi, Ticaret, Yatırım, Teknoloji, Bilim, Kültür, Spor ve Gençlik Alanlarında İşbirliği Genel Anlaşması ile 2001 tarihli Güvenlik İşbirliği Anlaşması'nı yeniden yürürlüğe koyma konusunda mutabık kaldılar (Figueroa, 2023). Ayrıca her iki taraf da “devletlerin egemenliğine ve içişlerine karışmama ilkesine” saygı gösterme (Xinhua, 2023) konusunda mutabık kaldı ki bu, toplum-devlet ilişkilerinin daha kırılgan olduğu Suudi Arabistan için özellikle önemli bir husustu. Anlaşma, genel anlamda iki taraf için rekabeti çok daha maliyetli olan siyasi ve güvenlik temelli alanlardan ekonomik alana kaydıracağı için büyük bir stratejik öneme sahipti. Anlaşmaya varılmayı mümkün kılan doğrudan nedenler, materyal ve düşünsel etkenlerin kesiştiği noktada buluşan küresel, bölgesel ve yerel dinamiklerdeki dönüşümlerdi.

Suudi Arabistan açısından bakıldığında, bu anlaşmanın imzalanmasının doğrudan nedenleri beş noktada açıklanabilir: İlk olarak, Suudilerin son on yılda Washington'un bölgedeki önceliklerinin değiştiğine dair algıları Riyad'ın güvenlik hesaplarını değiştirdi. Bu dönemde ABD'nin Orta Doğu bölgesinden kısmen çekilerek askeri ve diplomatik kaynaklarını Çin ile rekabetine daha iyi hizmet edecek şekilde seferber etme arzusu siyasi ve akademik çevrelerde yüksek sesle dile getirilmeye başlandı. Bu bağlamda, 2015 yılında dönemin ABD Başkanı Obama'nın İran'la nükleer anlaşmaya varması ve İran ile Suudi Arabistan'ın “komşuluğu paylaşmak ve bir tür soğuk barış tesis etmek için etkili bir yol bulması gerektiği” (The Atlantic, 2016) yönündeki politikası Suudilerdeki terk edilmişlik hissini güçlendirdi. Müteakip süreçte Suudi yönetimi, ABD ile yakın ikili ilişkileri sürdürmeye devam etse de Washington'un bölgede Riyad'ın güvenlik endişelerine duyarsız kaldığı algısı değişmedi (Cordesman, 2020).

Suudi liderler 11 Eylül saldırılarının ardından ABD'nin Irak'ı işgal planına da karşı çıkmıştı. Suudiler Amerikalı karar alıcıları işgal sonrası Irak'ta oluşacak güç boşluğu ve istikrarsızlıktan en çok İran'ın faydalanacağı bir ortam yaratacağı konusunda ikna etmeye çalışmıştı (BBC, 2003). Ayrıca Washington'un 2011 yılında Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'i korumayı reddetmesi bir başka büyük hayal kırıklığı olurken, ABD'nin yeni dönemde geleneksel müttefiklerinin güvenliği tehdit edildiğinde bile onların yanında durmaya isteksiz olduğu algısını pekiştirdi (IGC, 2021) Bu-

nunla birlikte Obama yönetiminin Asya'ya yönelme niyetini açıklamasının yanında Umman'da İran ile gizli görüşmeler yapması ve Tahran ile Körfez ülkelerinin dâhil edilmediği bir nükleer silah anlaşması imzalaması da Suudileri endişelerini artıran önemli gelişme oldu (Melhem, 2016).

ABD, Başkan Donald Trump döneminde de İran'a karşı yürüttüğü maksimum baskı kampanyasına rağmen Suudi Arabistan'ın aradığı güvencyi sağlamadı. Nitekim 14 Eylül 2019'da Suudi Arabistan'ın en büyük petrol tesisleri olan Abqaiq ve Khurais'teki Aramco petrol tesisleri füzelerle vurulduğunda (IGC, 2021) Trump yönetimi İran'ı suçlamakta gecikmese de saldırılara karşı misilleme yapmaması, Suudilerde Washington'un artık güvenilir bir güvenlik ortağı olmadığı yönündeki düşüncüyü güçlendirdi. Buna ek olarak, Suudi yetkililerin İran tarafından desteklendiğini iddia ettiği Husilerin Suudi petrol devi Aramco tesislerine yönelik insansız hava aracı saldırısına (Congar, 2020) İran'a karşı sözde Suudi yanlısı olan Cumhuriyetçi Trump yönetiminde bile ABD'nin fiili kayıtsızlığı, Riyad'ı güvenliği için artık yalnızca Washington'a güvenemeyeceğine ikna etti.

Biden döneminde ise ABD'nin Körfez güvenliğine olan bağlılığı daha da zayıflamaya devam etti. Seçilmesinin hemen ardından Biden, Washington'un diplomasi, demokrasi ve insan haklarına bağlılığını yeniden tesis etme hedefi bağlamında ABD'nin Yemen'de Suudi liderliğindeki askeri müdahaleye verdiği desteği sona erdireceğini açıkladı (Knickmeyer, 2021). Başkan Biden, ABD'nin Orta Doğu'daki askeri varlığını azaltmak için Suudi Arabistan'da konuşlandırılan Patriot füze savunma sistemlerinden birini ve bir uçak gemisi ile gözetleme sistemlerini Körfez'den çekti (Lubold & Strobel, 2021). 2021 yılı Haziranında da Suudi Arabistan, Irak, Kuveyt ve Ürdün de dâhil olmak üzere Orta Doğu'nun dört bir yanından füze savunma sistemlerini çekeceğini ve ABD askeri kaynaklarını Çin ve Rusya'dan gelen tehditlere yoğunlaştıracağını açıklaması, Suudi Arabistan ve diğer Körfez Araplarını alternatif güvenlik ortakları aramaya sevk etti (Lubold vd., 2021).

Ayrıca Biden yönetiminin 2018 yılında gazeteci Cemal Kaşıkçı cinayetine karışan Suudi vatandaşlarına yaptırım ve vize yasağı uygulamanın yanında Krallıktaki insan hakları ihlalleriyle de ilgileneceklerini ima eden açıklaması, Suudileri oldukça rahatsız eden bir adım oldu (Stewart, 2021) ve Riyad yönetimini özellikle rejim istikrarı için daha otoriter ortaklara yönelmeye başlattı. ABD'nin bölgeye yönelik değişen yaklaşımıyla bölgesel

güvenlik hesaplarında başlayan değişim karşısında Suudi Krallığı İran'la düşmanlıkları azaltmak ya da büyük güç rekabetini kendi avantajına kullanarak güvenlik uygulamalarını çeşitlendirmek olan iki tercih arasında kaldı. Riyad yönetimi iki seçenekten birini seçmek yerine karma bir strateji tercih etti. Buna göre, bir yandan caydırıcılığı diplomasi ile tamamlamak için İran ile diplomatik ilişki kurmaya, diğer yandan da Tahran üzerinde daha fazla etkiye sahip yeni bir siyasi garantör olan Çin'in çok taraflı diplomatik fırsatlarından yararlanmaya dayanan bir stratejiyi uygulamaya koydu.

İkincisi Suudi Arabistan Körfez'de yaşanacak bir savaşın hiçbir şekilde çıkarlarına hizmet etmeyeceğinin farkındaydı. Bu dönemde ABD'nin İran üzerindeki azami baskı politikasının başarısızlığı, Tahran'ın artan uranyum zenginleştirme politikası ve İsrail'in İran'ı bombalama tehditleri, bölgeyi tehlikeli bir şekilde savaşın eşiğine getirdi. Suudiler ülkenin güvenliğini baltalamanın yanında 2030 vizyonu çerçevesinde başlatılan sosyal ve ekonomik dönüşümü geciktirecek bu tırmanışın bir parçası olmanın, büyük bir kayıp olacağını hesap etti. Bunun için gerginlik ve çatışma yerine bölgesel istikrar ortamından daha kazançlı çıkacaklarını düşündüler. Üçüncüsü, Suudi Arabistan'ın güvenlik öncelikleri, İran'ın gelişmiş konvansiyonel füze programına ek olarak Tahran'ın özellikle Yemen ve Irak'taki Şii gruplara verdiği destekle yakından ilişkilidir. Riyad, İran'ın füze programına kısıtlamalar getirmeyeceğinin tamamen farkında olsa da, bölgenin, özellikle Irak ve Yemen'deki istikrarına katkıda bulunabilecek alternatif bir yol olarak Tahran'la ilişkilerin normalleştirilmesi olduğu sonucuna vardı.

Dördüncüsü Suudi Arabistan'ın Çin ile stratejik, ekonomik ve güvenlik çıkarları olduğundan Çin'in arabuluculuğunda İran ile imzalanan anlaşma, iki ülke arasındaki ilişkilerin güçlenmesine de yardımcı olacaktı (Baghernia, 2024, s. 39). Ayrıca Çin'in İran üzerinde hem siyasi hem de ekonomik etkisi olması İran'ın anlaşmaya uymasını ve bölgede saldırgan politikalar izlemeyeceğine dair umut vaat eden bir durumdu. Nitekim anlaşmayı ihlal ederek Çin'in imajını olumsuz etkilemenin karşılığında Pekin'in sert tepkisiyle karşılaşma durumu İran'ı anlaşmadaki yükümlülüklerini yerine getirmeye daha yatkın hale getiriyordu (Farouk, 2023). Son olarak rekabetin artık çok maliyetli olup devletin bütün sektörlerini olumsuz yönde etkilemeye başladığından Suudi Arabistan için bölgenin istikrarı en önemli konu haline geldi. Ayrıca Riyad ekonomik olarak İran'ın büyük pazarından

faydalanmak için (Dutton, 2023) bölgeyi sıfır toplamı bir oyundan çıkarıp iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmenin Krallık için önemli faydalar sağlamasını hedefliyordu.

Öte yandan, İran'ın da anlaşmayı istemesinin arkasında önemli gerekçeleri vardı. Bunların ilki Tahran'ın "Doğu'ya bakmak" (Azizi, 2023) ve "komşuluk politikası" (Kamrava, 2024) olarak adlandırdığı dış politika stratejilerinin başarıya ulaştırılmasıydı. Batı'dan uzaklaşmaya yönelik daha geniş bir stratejinin iki temel sütununu oluşturan bu stratejilerin ilki, Çin ve Rusya ile daha güçlü bağlar kurması anlamına gelirken, ikincisi ekonomik ve siyasi alanda zor bir sürece giren İran'ın komşusu olan ülkeleri ana ekonomik ve siyasi ortaklar olarak önceliklendirmesi anlamına geliyordu. Dolayısıyla Tahran bu anlaşma ile stratejik hedeflerine ulaşmak için önemli bir aşama kaydetmeyi hedefledi.

İkincisi, Tahran bu dönemde nükleer politikasını daha özgür bir şekilde sürdürmenin en önemli yollarından birinin Suudi Arabistan'la bir anlaşma yapmanın olduğuna inanmaya başladı. Zira İran stratejik bir davranış ilkesi olarak güvenlik politikasında kaynak açığıyla karşı karşıya kalmamak için aynı anda birkaç dış politika kriziyle yüzleşmekten her zaman kaçınan bir tutum benimsemek zorunda kaldı. 2015 Nükleer anlaşmasını yeniden canlandırılma umutlarının düşük olduğu bir siyasi ortamda, nükleer dosya üzerindeki gerilimin azalması Tahran yönetimin çok ihtiyaç duyduğu bir durumdu. Dolayısıyla İran, Suudi Arabistan ile bir anlaşma yoluyla nükleer mesele konusunda ABD ve İsrail ile gerilimi yöneterek büyük bir bölgesel krizle karşı karşıya kalmaktan kaçınabileceğine inanıyordu.

Üçüncüsü İran, Suudi Arabistan'la anlaşmanın gelecekte muhtemel Suudi-İsrail güvenlik işbirliğini caydırmada stratejik bir önemi olacağını hesap ediyordu. Nitekim Suudi Arabistan ile İsrail arasında bir normalleşme ihtimali zayıf olsa da Tahran'a karşı bir Riyad-Tel Aviv güvenlik işbirliği olasılığı, İran'ın tehdit algısında yadsınamaz derecede önemli bir yer tutmaya başladı (Lappin, 2023). İran bölgesel ilişkilerin değişen dinamikleri nedeniyle Suudi Arabistan'la diplomatik ilişkileri yeniden tesis etmenin Suudi-İsrail normalleşmesini önlemenin garantisi olmadığını bilincindeydi. Yine de Suudi Arabistan ile yaptığı anlaşmada yer alan iç işlere müdahale etmeme ve egemenliğe saygı ilkelerini kullanarak İsrail tarafının planladığı İran karşıtı bölge çapında bir güvenlik ittifakının ortaya çıkmasını önleyebileceğini düşünüyordu. Nitekim bazı İsrail kaynaklarının iddia ettiği

gibi Riyad-Tahran anlaşmasının Tel Aviv ile Arap başkentleri arasındaki potansiyel askeri anlaşmalara büyük bir gölge düşürmesi (Aydemir, 2023) İran'ın bu anlamda başarılı bir strateji izlemiş olduğu ortaya çıktı.

Dördüncüsü, anlaşma Tahran'ın Suriye, Irak, Yemen ve Lübnan'daki kazanımlarını istikrara kavuşturmasına kolaylaştıracak etkiye sahipti. İran'ın üstün olduğu bu ülkelerde, ekonomik ve siyasi sıkışmışlığın olduğu bir ortamda Riyad ile rekabeti yumuşatmak Tahran'ın mevcut kazanımları korumasına yardımcı olacaktı. Bununla birlikte Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad'ın Mart ayında BAE'yi ziyaret etmesi (İhlas Haber Ajansı, 2023) ve Suudi-Suriye diplomatik ilişkilerinin yeniden kurulması (Euronews, 2023) beklentisi, diğer Arap devletlerinin de Şam ile uzlaşması için zemin hazırlayacaktı. Bu dinamikler, Riyad'ın Şam'la diplomatik ilişkileri yeniden kurması Suudi Arabistan'ın Suriye'de etki alanı bulmasına kapı aralasa da, Esad karşıtı muhalif gruplara verilen zımni desteği azaltacağından Tahran yönetimi bu ilişkilerin Tahran ve Şam'ın çıkarlarına daha çok hizmet edeceğini hesap etti. Zira İran bu yeni dinamiğin uzun vadede kilit bölgesel ortağı olan Suriye'yi istikrara kavuşturacağına inanıyordu.

Beşincisi, Tahran'ın bölgesel güvenlik mimarisine yönelik kadim stratejisi ile alakalıdır. İran kendini Körfezin başat gücü olarak görmesine rağmen on yıllardır bu rolü istediği gibi oynayamamaktadır. Bunun için bölgesel liderlik konumuna ulaşmasının önündeki en büyük engel olarak gördüğü ABD'nin bölgedeki etkisini azaltacak aktörleri bölgeye çekme stratejisi izlemekteydi. Bu strateji kapsamında, küresel güç dağılımında ABD ile arasındaki farkı her geçen yıl biraz daha kapatan Çin'in Körfez güvenlik meselelerine müdahil olmasını bölgesel düzenin Amerika'dan arındırılmasının (Bazoobandi, 2024) bir aşaması olarak görmekteydi. Zira bölgesel güvenlik mimarisinde Batılı olmayan çok taraflı formatların ve diplomatik girişimlerin sayısındaki artışın, sonunda ABD öncülüğündeki güvenlik düzeninin zayıflamasına katkıda bulunacağına inanıyordu. Dolayısıyla bu sürecin bir parçası olarak Körfez güvenlik meselelerinde Çin'i de denklemine içine katmayı tercih eden Tahran, Körfez sularında ortak tatbikatlarla (Saleh & Yazdanshenas, 2024) Çin'in bölgedeki varlığını güçlendirerek ABD'nin etkisini sınırlamayı hedeflemekteydi.

6. Sonuç

Bu araştırmada elde edilen bulgular, Körfez bölgesel güvenlik kompleksindeki ittifak örüntüleri, kutupluluk ve dostluk/düşmanlık ilişkisinin doğasında önemli değişiklikler olduğunu ortaya koymaktadır. İki yıkıcı Körfez savaşının ardından Irak devletinin zayıflaması ve çözülmesi, 2000’li yılların başında Körfez bölgesel kompleksini üç kutuplu bir yapıdan İran ve Suudi Arabistan’ın baskın güçler olarak konumlandığı iki kutuplu bir yapıya dönüştürdü. Bu durum iki ülke arasında giderek şiddetlenen bir rekabeti başlattı. Irak’ın 2003 yılında ABD önderliğinde bir koalisyon tarafından işgal edilmesi, İran’ın bu ülkedeki etki alanını genişletmesi için ustalıkla kullandığı bir güç boşluğu yarattı. İran’ın 2003 öncesine kadar bölgesel yapıda bir güç kutbu konumundaki Irak üzerinde zemin kazanması Suudi Arabistan için bölgesel güç denkleminde büyük bir kayıp oldu. Bundan sonraki süreçte Riyad ile Tahran arasındaki ilişkilerde Rafsanjani döneminden beri ihtiyatla sürdürülen uzlaşma çabaları yerini sert bir rekabete bıraktı. 2010 yılının sonunda itibaren Orta Doğu’nun otokratik rejimlerine karşı başlayan kitlesel protesto ve gösteri dalgası sürecinde iki ülkenin Bahreyn, Suriye ve Yemen’deki çatışmalarda karşıt tarafları desteklemesi nedeniyle aralarındaki rekabet derinleşti.

2003 Irak işgalinden 2021 yılına kadarki süreçte bölgede askeri, siyasi ve toplumsal anlamda güvenliklerini sağlamak için birbirleri üzerinde mutlak üstünlük kurma hedefiyle hareket eden bu aktörler, jeopolitik aktivizmlerinin ekonomik maliyetini çok fazla dikkate almadılar. Ancak 2020’li yıllara gelindiğinde siyasi ve jeopolitik konular önemini korumaya devam etse de özellikle Koronavirüs salgını sonrasında ekonomik konular göz ardı edilemeyecek bir noktaya geldi. Bunun yanında küresel düzeyde meydana gelen bazı değişimlerin de bölgeye yansımaları oldu. Bu kapsamda tek kutuplu uluslararası yapının zayıflaması ve çok kutupluluğa geçişin başlaması bölgesel aktörlerin manevra alanını genişletirken, Çin tehdidiyle başa çıkmak için gücünü Hint-Pasifik bölgesine kaydırmaya başlayan ABD’nin bölgesel güvenlik düzenindeki etkisi sarsılmaya başladı. Bu nedenle, başta Suudi Arabistan olmak üzere ABD’nin Körfez’deki müttefikleri bir yandan küresel düzeyde Çin ve Rusya ile ilişkilerini derinleştirmeye, diğer yandan da bölgedeki rakip aktörlerle gerilimi azaltmaya başladı.

İran ve Suudi Arabistan’ın Körfez bölgesindeki güvenlik durumuna ilişkin çatışan görüşleri ve farklı fikirleri, iki devlet arasında kalıcı bir yaklaş-

manın gerçekleşmesini ulaşılması zor bir hedef olarak aksetse de iki ülke 2023 yılında Çin'in arabuluculuğunda bir araya gelerek bölgesel barış ve uzlaşma yolunda önemli bir mesafe kat etmeyi becerdi. Körfez bölgesinde geleneksel güç dengesinin bozulmasıyla başlayan ve giderek derinleşen rekabet ve çatışma ortamı, yerel, bölgesel ve küresel şartların dayatması ile yerini yumuşamaya bıraktı ve böylece iki tarafın da çatışmalı rekabet yerine mevcudu korumak için uzlaşmaya istekli olduğu yeni bir dönem başlamış oldu.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution, and there is no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Akbarzadeh, S. (2016). Iran and the Gulf Cooperation Council sheikhdoms. in Almezaini, K. & Rickli J. (Ed.). *The Small gulf states: foreign and security policies before and after the Arab Spring*. Routledge.
- Akdoğan İ. ve Kalaycı R. (2014). Suudi Arabistan’da İhyacı Hareketler Olarak Sahve ve Vehhabilik, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*,1(1), 157-186. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tocd/issue/17161/179408>
- Aljazeera. (2015, Temmuz 15). *Rouhani says nuclear deal ‘political victory’ for Iran*. <https://www.aljazeera.com/news/2015/7/15/rouhani-says-nuclear-deal-political-victory-for-iran>
- Aljazeera. (2018, Mayıs 8). *Donald Trump declares US withdrawal from Iran nuclear deal*. <https://www.aljazeera.com/news/2018/5/8/donald-trump-declares-us-withdrawal-from-iran-nuclear-deal>
- Aljazeera. (2019, Eylül 19). *Oil attacks ‘unquestionably sponsored by Iran’: Saudi Arabia*. <https://www.aljazeera.com/news/2019/9/19/oil-attacks-unquestionably-sponsored-by-iran-saudi-arabia>
- Arab News. (2017, Kasım 7). Saudi crown prince accuses Iran of direct military aggression. <https://www.arabnews.com/node/1189641/amp>
- Arab News. (2023, Mart 10). *Saudi Arabia, Iran reach agreement to renew diplomatic relations after talks in Beijing*. <https://www.arabnews.com/node/2266206/saudi-arabia>
- Aydemir, M. (2023, Nisan 18). Riyad-Tahran yakınlaşması, İsrail’in İran’ı bölgede “yalnızlaştırma” çabalarına darbe vurdu. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/riyad-tahran-yakinlasmasi-israilin-irani-bolgede-yalnizlastirma-cabalarina-darbe-vurdu/2875437>
- Azizi, H. (2023, Eylül). Iran’s “Look East” Strategy: continuity and change under Raisi. *Middle East Council on Global Affairs*. https://mecouncil.org/wp-content/uploads/2023/09/MECGA_Issue-Brief-17_Hamidreza-Azizi_Final-WEB.pdf
- Baghernia, N. (2024). China’s marginal involvement in the 2023 Iran-Saudi Arabia reconciliation. *Asian Affairs*, 55(1), 34-51. <https://doi.org/10.1080/03068374.2024.2329615>

- Bazoobandi, S. (2024). Iran's strategies in response to changes in US-China relations. *The Middle East Policy*, 31(1), 120-132. <https://doi.org/10.1111/mepo.12727>
- BBC. (2003, Şubat 17). *Saudis warn U.S. over Iraq war*. http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/middle_east/2773759.stm
- BBC. (2013, Haziran 15). *Hassan Rouhani wins Iran presidential election*. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-22916174>
- BBC. (2016, Ocak 3). *Iran: Saudis face 'divine revenge' for executing al-Nimr*. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35216694>
- BBC. (2017, Kasım 5). *Saudi Arabia: missile intercepted near Riyadh*. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-41872995>
- Bennett, A. (2010). From analytic eclecticism to structure pluralism. *Newsletter of APSA Organized Section for Qualitative and Multi-Method Research*, 8(2), 8-17.
- Butt, A. (2019). Why did the United States invade Iraq in 2003?. *Security Studies*, 28(2), 250-285. <https://doi.org/10.1080/09636412.2019.1551567>
- Buzan, B. & Wæver, O. (2003). *Regions and powers: the structure of international security*. Cambridge University Press.
- Checkel, J. T. (2008). Process tracing. in Klotz, A. & Prakash, D. (Ed.), *Qualitative methods in international relations: a pluralist guide* (114-130). Palgrave MacMillan.
- Congar, K. (2020, Ocak 29). İran'ın desteklediği Yemen'deki Husiler, Saudi Aramco şirketini füzelerle vurdu. *Euronews*. <https://tr.euronews.com/2020/01/29/iranin-destekledigi-yemendeki-husiler-saudi-aramco-sirketini-fuzelerle-vurdu>
- Cooper, H. (2015, Temmuz 22). Saudi Arabia approves of Iran nuclear deal, U.S. defence chief says. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2015/07/23/world/middleeast/iran-nuclear-deal-saudi-arabia.html>
- Cordesman, A. (2020, Ocak 2). America's failed strategy in the Middle East: losing Iraq and the Gulf. *Center for Strategic and International Studies*. <https://www.csis.org/analysis/americas-failed-strategy-middle-east-losing-iraq-and-gulf>

- Darwich, M. (2018). The Saudi intervention in Yemen: struggling for status. *Insight Turkey*, 20(2), 125-142. <https://www.jstor.org/stable/26390311>
- Dutton, J. (2023, Haziran 18). "Saudi-Iran detente offers dubious economic benefits, say analysts. *Al Monitor*. <https://www.al-monitor.com/originals/2023/06/saudi-iran-detente-offers-dubious-economic-benefits-say-analysts>
- DW. (2016, Şubat 1). *Riyadh executes dozens, including top Shiite cleric*. <https://www.dw.com/en/saudi-arabia-executes-47-including-prominent-shiite-cleric-nimr-al-nimr/a-18954984>
- Erkmen, S. (2010). ABD'nin Irak'tan çekilme süreci. *Ortadoğu Analiz*, 2(21), 1-12.
- Euronews. (2023, Mayıs 10). *Suudi Arabistan, Suriye devlet başkanı Beşar Esad'ı resmen Arap Ligi zirvesine davet etti*. <https://tr.euronews.com/2023/05/10/suudi-arabistan-suriye-devlet-baskani-besar-esadi-resmen-arap-ligi-zirvesine-davet-etti>
- Farouk, Y. (2023, Mart 30). Riyadh's motivations behind the Saudi-Iran deal. *Carnegie Endowment*. <https://carnegieendowment.org/posts/2023/03/riyadhs-motivations-behind-the-saudi-iran-deal?lang=en>
- Figuroa, W. (2023, Mart 24). Iran-Saudi normalization: a regional process with Chinese characteristics. *Foreign Policy Research Institute*. <https://www.fpri.org/article/2023/03/iran-saudi-normalization-a-regional-process-with-chinese-characteristics/>
- Fraihat, I. (2020). *Iran and Saudi Arabia: taming a chaotic conflict*. Edinburgh University Press.
- Fürtig, H. (2007). Conflict and cooperation in the Persian Gulf: the inter-regional order and US policy. *Middle East Journal*, 61(4), 627-640. <http://www.jstor.org/stable/4330451>.
- Gause, F. G. III. (2010). *The international relations of the Persian Gulf*. Cambridge University Press.
- Ghattas, K. (2020). *Black wave: Saudi Arabia, Iran and the forty-year rivalry that unraveled culture, religion and collective memory in the Middle East*. Henry Holt and Company.

- International Crisis Group. (2021, Ağustos 24). *A time for talks: toward dialogue between the Gulf Arab States and Iran*. <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/iran-united-arab-emirates-saudi-arabia-qatar>
- İhlas Haber Ajansı. (2023, Mart 19). *Suriye devlet başkanı Esad'dan BAE'ye resmi ziyaret*. <https://www.ihha.com.tr/haber-suriye-devlet-baskani-esaddan-baeye-resmi-ziyaret-1156146>
- Jahner, A. (2012). Saudi Arabia and Iran: the struggle for power and influence in the gulf. *International Affairs Review*, 20(3). <https://www.iaar-gwu.org/print-archive/16vkmgjzj5sk9nsb5613e8t9u3dnuu>
- Kalaycı, R. (2012). Irak 2011, Ortadoğu Yıllığı 2011, 7(7), 33-69.
- Kamrava, M. (2024, Nisan). Iran's neighborhood policy: an assessment. *Middle East Council on Global Affairs*. https://mecouncil.org/publication_chapters/irans-neighborhood-policy-an-assessment/
- Karadağ, M. (2017, Kasım 24). Saudi crown prince calls Iran leader 'Mideast's Hitler'. *Anadolu Agency*. <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/saudi-crown-prince-calls-iran-leader-mideast-s-hitler-/977898>
- Katzman, K. & Thomas, C. (December 13 2017). Afghanistan: post-Taliban governance, security, and U.S. policy. *Congressional Research Service*, 1-74.
- Kelkitli, F. A. (2016). Saudi-Iranian entanglements in the Persian Gulf: is rapprochement possible?. *The Turkish Yearbook of International Relations*, 47, 23-44. https://doi.org/10.1501/Intrel_0000000306
- Keynoush, B. (2016). *Saudi Arabia and Iran: friends or foes?*. Palgrave Macmillan.
- Knickmeyer, E. (2021, Şubat 5). Biden ending US support for Saudi-led offensive in Yemen. *Associated Press*. <https://apnews.com/article/biden-end-support-saudi-offensive-yemen-b68f58493dbfc530b9fcfdb80a13098f>
- Knipp, K. (2023, Mart 16). Riyad ve Tahran: istikrar umudunu yeşerten yakınlaşma. *DW*. <https://www.dw.com/tr/riyad-ve-tahran-i%CC%87stikrar-umudunu-ye%C5%9Ferten-yak%C4%B1nla%C5%9Fma/a-65007746>

- Lappin, Y. (2023, Temmuz 19). Israeli-Saudi security cooperation ‘would be Iran’s nightmare. JNS. <https://www.jns.org/abraham-accords/israel-saudi-relations/23/7/19/303910/>
- Lubold G. & Strobel, W. (2021, Nisan 1). Biden trimming forces sent to Mideast to help Saudi Arabia. *The Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/articles/biden-trimming-forces-sent-to-mideast-to-help-saudi-arabia-11617279687>
- Lubold, G., Youssef, N. & Gordon, M. (2021, Haziran 18). US military to withdraw hundreds of troops, aircraft, antimissile batteries from Middle East. *The Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/articles/u-s-military-to-withdraw-hundreds-of-troops-aircraft-antimissile-batteries-from-middle-east-11624045575>
- Mabon, S. (2015). *Saudi Arabia and Iran: power and rivalry in the Middle East*. I.B. Tauris.
- Mabon, S. (2018). Muting the trumpets of sabotage: Saudi Arabia, the US and the quest to securitize Iran. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 45(5), 742–759. <https://doi.org/10.1080/13530194.2017.1343123>
- MacAskill, E. (2009, Şubat 27). Six years after Iraq invasion, Obama sets out his exit plan. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2009/feb/27/obama-iraq-war-end-august-2010>
- Mason, R. (2014). *Foreign policy in Iran and Saudi Arabia: economics and diplomacy in the Middle East*. I.B. Tauris.
- Melhem, H. (2016). Obama’s tarnished legacy in the Middle East. *Cairo Review of Global Affairs*, 20, <https://www.thecaireview.com/essays/obamas-tarnished-legacy-in-the-middle-east/>
- Milton-Edwards, B. (2020). The blockade on Qatar: conflict management failings. *The International Spectator*, 55(2), 34-48. <https://doi.org/10.1080/03932729.2020.1739847>
- Narayan, C. (2017, Kasım 5). Lebanon’s prime minister resigns, plunging nation into new political crisis. *CNN*. <https://edition.cnn.com/2017/11/04/middleeast/lebanese-prime-minister-saad-hariri-resigns/index.html>

- O'Hanlon, M. E. (2009, Haziran 30). U.S. troops withdraw from Iraq's cities. *Brookings*. <https://www.brookings.edu/articles/u-s-troops-withdraw-from-iraqs-cities/>
- Orhan, D. D. (2023). Strategic hedging or alignment? Qatar's foreign policy toward Iran in the wake of the blockade crisis. *Uluslararası İlişkiler*, 20(80), 93-109. <https://doi.org/10.33458/uidergisi.1284183>
- Rabi, U. & Mueller, C. (2018). The geopolitics of sectarianism in the Persian Gulf. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 12(1), 46–65. <https://doi.org/10.1080/25765949.2018.1436129>
- Jervis, Robert. (1978), Cooperation under the security dilemma. *World Politics*, 30(2), 167-214. <https://doi.org/10.2307/2009958>
- Roberts, D. & Shaheen Kareem. (2015, Mart 26). Saudi Arabia launches Yemen air strikes as alliance builds against Houthi rebels. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2015/mar/26/saudi-arabia-begins-airstrikes-against-houthi-in-yemen>
- Saleh, A. & Yazdanshenas, Z. (2024). China-Iran strategic partnership and the future of US hegemony in the Persian Gulf Region. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 51(2), 377-400. <https://doi.org/10.1080/13530194.2023.2215188>
- Sharifi-Yazdi, F. C. (2014). *Arab-Iranian rivalry in the Persian Gulf: territorial disputes and the balance of power in the Middle East*. I.B. Tauris.
- Stewart, P. (2021, Şubat 27). US imposes sanctions, visa bans on Saudis for journalist Khashoggi's killing. *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/us-usa-saudi-khashoggi-sanctions/u-s-imposes-sanctions-visa-bans-on-saudis-for-journalist-khashoggis-killing-idUSKBN2AQ2QI/>
- Stieb, J. (2023). Why did the United States invade Iraq? the debate at 20 years. *Texas National Security Review*, 6(3), 11-28. <https://tnsr.org/2023/06/why-did-the-united-states-invade-iraq-the-debate-at-20-years/>
- The Atlantic. (2016, Mart 10). The Obama doctrine: *the Atlantic's* exclusive report on the U.S. President's hardest foreign policy decisions. <https://www.theatlantic.com/press-releases/archive/2016/03/the->

obama-doctrine-the-atlantics-exclusive-report-on-presidents-hardest-foreign-policy-decisions/473151

The Iran Primer, (2022, Aralık 21). *Iran-Saudi talks*. <https://iranprimer.usip.org/blog/2021/may/04/secret-iran-saudi-talks>

The New Arab, (2018, Mart 15). *We'll build nukes if Iran does, says Saudi prince*. <https://www.newarab.com/news/well-build-nukes-if-iran-does-says-saudi-prince>

TRT World, (2019, Eylül 14). *Yemen rebels claim attacks on Saudi oil facilities*. <https://www.trtworld.com/middle-east/yemen-rebels-claim-attacks-on-saudi-oil-facilities-12734201>

Verrastro, F. A. & Stanley, A. J. (2019, Eylül 18). Attack on Saudi oil infrastructure: we may have dodged a bullet, at least for now. *CSIS*. <https://www.csis.org/analysis/attack-saudi-oil-infrastructure-we-may-have-dodged-bullet-least-now>

Xinhua. (2023, Mart 10). *Full text: joint trilateral statement by the People's Republic of China, the Kingdom of Saudi Arabia, and the Islamic Republic of Iran*. <https://english.news.cn/20230311/21399e5cde9b4606942e3f0f05144320/c.html>

DDSA'larda (Devlet Dışı Silahlı Aktörler) Özerklik ve Çatışmalarda Üstlenilen Role Etkisi: Hizbullah ve Fatımi Tugayı Örnekleri

Ömer Behram ÖZDEMİR*

Öz

Devlet dışı silahlı aktörler (DDSA) Ortadoğu'daki çoğu çatışma bölgesinde diğer DDSA'lara veyahut devletlere karşı savaşta rol almaktadırlar. Bölgedeki pek çok çatışmaya müttefiki DDSA'lar üzerinden dahil olarak bölgedeki nüfuzunu arttıran İran ise DDSA'lar ve sponsor devletler üzerine yapılan çalışmalarda ön plana çıkan bir vaka konumundadır. Irak, Lübnan, Yemen ve Suriye'de İran destekli DDSA'lar çatışmaların ve bölge politikalarının önemli aktörleri haline gelmiştir. Bu çalışmada odaklanılacak Suriye iç savaşında ise İran bölgeye yönlendirdiği onlarca DDSA üzerinden savaş sahasına müdahil olmuştur. Bu çalışmada Suriye'deki İran destekli milisler içerisinde Hizbullah ve Fatımi Tugayı'nın İran ile ilişkileri özerklik ve savaşta üstlenilen rol bağlamında ele alınacaktır. DDSA'lar ve DDSA'ların özerkliğine dair literatür ışığında her iki örgütün tarihi arka planına, Suriye iç savaşındaki rollerine ve özerklik kapasitelerine odaklanılacaktır. Vakaların özerklik kapasiteleri insani, mali ve askeri kaynakları üzerinden analiz edilecektir. Örgütlerin İran ile ilişkilerde sahip oldukları özerkliğin Suriye iç savaşında üstlendikleri roller üzerindeki etkisi çalışmanın bir diğer çıktısı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, Suriye İç Savaşı, Devlet Dışı Silahlı Aktörler, Hizbullah, Fatımi Tugayı.

* Dr. Öğr. Gör. İbn Haldun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, omer.ozdemir@ihu.edu.tr, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0002-0488-5091

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 8, No: 2, pp. 215-243
Received: 21.08.2024
Accepted: 20.11.2024
DOI: 10.33201/iranian.1537044
Article Type: Research Article

Autonomy of Violent Non-State Actors (VNSA) and Its Impact on the Role Undertaken in Conflict: The Cases of Hezbollah and the Fatemiyoun Brigade

Ömer Behram ÖZDEMİR*

Abstract

Violent non-state actors (VNSA) play a role in the wars against other VNSAs or states in most conflict zones in the Middle East. Iran, which has increased its influence in the region by involving itself in many conflicts through allied VNSAs, stands out as a prominent case in studies on VNSAs and their sponsor states. In Iraq, Lebanon, Yemen, and Syria, Iranian-backed VNSAs have become important actors in conflicts and regional politics. In the Syrian civil war, which will be the focus of this study, Iran intervened in the battlefield through dozens of VNSAs directed to the region. In this study, the relationships of Hezbollah and the Fatemiyoun Brigade with Iran will be examined in the context of autonomy and the roles undertaken in the Syrian civil war. The focus will be on the historical background of both organizations, their roles in the Syrian civil war, and their capacities for autonomy in light of the literature on VNSAs and their autonomy. The autonomy capacities of the cases will be analyzed through the manpower, financial, and military resources. Another outcome of the study will be the impact of the autonomy these organizations possess in their relationships with Iran on the roles they have undertaken in the Syrian civil war.

Keywords: Iran, Syrian Civil War, Violent non-state actors, Hezbollah, Fatemiyoun Brigade.

* Dr. Lecturer, Ibn Haldun University, Graduate School of Education, omer.ozdemir@ihu.edu.tr, Istanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0002-0488-5091

1. Giriş

Uluslararası siyasetin asli konuları olan çatışma ve dış politika hususlarında uluslararası ilişkiler geleneğinde ekseriyetle devletin merkezde olduğu bir okuma ekolü hakimdir. Geleneksel teoriler devleti yegâne aktör olarak ele alırken incelenecek her türlü vakayı da failin veyahut etkilenenin devlet olduğu ön kabulü ile ele almaktadır. NATO, AB ve BM gibi uluslararası örgütlerin uluslararası politikadaki rolleri ise küresel ve bölgesel aktörlerin dış politika ajandalarından bağımsız okunmamaktadır. Devlet Dışı Silahlı Aktörlere (DDSA) dair çalışmalar ise alanın geleneksel ekollerine kıyasla yeni bir akımdır. Bilhassa çatışma vakalarında tali unsurlar olarak ele alınan devlet dışı silahlı unsurları alanın ana aktörlerinden gören bu yeni okuma biçimi günümüzün pek çok çatışma vakasında durum tespiti ve vaka analizi hususunda literatüre yeni katkılar için zemin hazırlamaktadır. DDSA'ların tanımı, tasnifleri, örgütsel yapıları, kimlik ve ideolojilerine dair çalışmalar DDSA'ların devletler ile ilişkilerine de ışık tutmaktadır.

Bu çalışmada ise çatışma vakası olarak DDSA'ların etkinliğinin ve DDSA-Devlet iş birliklerinin çatışmanın seyrini doğrudan etkilediği Suriye İç Savaşı seçilmiştir. Rusya'nın 5. Kolordu ve Kaplan Kuvvetleri tecrübeleri, Türkiye'nin Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) ile başlayan ve günümüzde Suriye Milli Ordusu (SMO) ile süregelen Suriyeli muhalif gruplarla olan angajmanı, ABD'nin Suriye siyasetini Yekîneyên Parastina Gel (YPG) üzerinden uygulamaya çalışması gibi örnekler DDSA-Devlet ilişkisi bağlamında Suriye sahasının ne denli çeşitli olduğunu göstermektedir. Lakin DDSA-Devlet ilişkisi bağlamında Suriye sahasının en kompleks vakası İran ve İran destekli milis yapıların arasındaki ilişki olmuştur. İran'ın muhtelif DDSA'lar ile kurduğu -kimileriyle simbiyotik denilebilecek yakınlıktaki- ilişkiler Irak-Suriye-Lübnan hattında Tahran'ın geniş bir nüfuz alanına sahip olmasındaki başlıca sebep konumundadır. İşgal ve iç savaş görmüş ve halihazırda istikrarlı yönetimler ve otoriteden tamamen ya da kısmen mahrum olan bu bölgeler aynı zamanda İran'ın dış politikada hinterlandı olarak gördüğü coğrafyayı oluşturmaktadır. Suriye özelinde 1979 devriminden bu yana önce Hafız Esad ardından oğlu Beşar Esad döneminde Şam ve Tahran iki müttefik güç olarak pek çok hadisede iş birliği içinde yer almışlardır. İran-Irak savaşı, Suriye'de 1980'li yılların başında patlak veren Müslüman Kardeşler ayaklanması, Lübnan İç Savaşı ve son olarak Suriye İç Savaşı iki rejimin iş birliğine sahne olan çatışmalar olarak kayıtlara geçmiştir.

Suriye rejiminin ayakta kalması İran'ın bölge politikaları için hayati öneme sahipken Tahran, Şam rejiminin sallantıya girmesi üzerine tecrübeli olduğu milis politikalarını Suriye sahasına da getirmiştir. Savaşın farklı cep-helerinde Ebu'l Fazl el-Abbas Tugayı, Ketaib Seyyid eş-Şuheda ve Liva Zülfikar gibi pek çok İran destekli DDSA'nın görev aldığı bilinmektedir. Lakin bu çalışmada Hizbullah¹ ve Fatımi Tugayı analiz edilecek DDSA'lar olarak tercih edilmiştir. Bu örgütlerin İran ile ilişkilerindeki özerklik seviyeleri karşılaştırmalı şekilde ele alınacak olup şu sorulara cevap aranacaktır: Hangi örgüt İran ile ilişkilerinde daha özerk bir konuma sahiptir? Ve özerklik seviyesinin savaş sahasında üstlenilen rol üzerinde bir etkisi var mıdır?

Sahadaki İran destekli milis güçlerin ekseriyeti ya yıllardır Irak'ta faal olan ve bölgeye Tahran'ın talebiyle gelen Iraklı güçler ya da İran unsurları tarafından kurulan ve idare edilen Suriyeli yerel gruplardır. Hizbullah ve Fatımi Tugayı ise bu kahir ekseriyetten bazı noktalarda keskin şekilde ayrılmaktadırlar. Hizbullah geçmişi 1980'li yıllara dayanan, Irak'taki grupların aksine Lübnan'da herhangi bir çatı yapının parçası olmadan yekpare bir siyasi ve askeri güce sahip olan ve tarihsel olarak Suriye rejimi ile de ciddi ilişkileri bulunan bir örgüttür. Öte yandan Fatımi Tugayı ise mensupları Afganlardan oluşan, doğrudan İran Devrim Muhafızları'nın dahli ile kurulan ve büyüyen, ata toprağı Afganistan'da ya da kurulduğu ülke olan İran'da askeri faaliyet göstermeyen lakin Tahran'ın emriyle Suriye sahasına inen "bölge dışı" özellikleri yoğun bir örgüttür. Bu iki örgütün savaş sahasındaki yoğun faaliyetleri ve İran'ın bu örgütlerle angajmanı DDSA'lar ve özerklik üzerine yapılacak bir çalışma için uygun olduğunu göstermektedir. Çalışmada öncelikle DDSA kavramı ve DDSA'larda özerkliğin sınırlarına dair girişin ardından her iki örgütün tarihi arka planları, Suriye İç Savaşı'nda üstlendikleri roller ve özerklik düzeylerinin kıyasları ele alınacaktır.

2. Devlet Dışı Silahlı Aktörler (DDSA) ve Özerklik

Devlet Dışı Silahlı Aktörler (DDSA) doğrudan devletlerin resmî kurumlarına bağlı olmayan, kendi siyasi ve ekonomik ajandalarındaki amaçlara

¹ Ele alınan örnek vaka Lübnan Hizbullah'ı olup hem Irak hem de doğu Suriye'de faaliyet gösteren Irak kökenli örgüt Ketaib Hizbullah ile karıştırılmamalıdır.

ulaşabilmek adına şiddet içeren faaliyetlerde bulunan yapılarıdır. Bu yapılar bazı denklemlerde devletlerin çıkarlarıyla paralel şekilde hareket edebilmektedirler. DDSA olarak sınıflandırılan bu aktörler yapısal ve varoluşsal olarak muhtelif tipolojiler altında sınıflandırılmaktadırlar. Söz konusu tipolojilere bakıldığında teröristler, isyancı örgütler, savaş ağaları ve milisler en fazla karşılaşılan sınıflandırmalar olarak gözükmektedir. Bunlara ek olarak Ulus-aşırı örgütler, özel güvenlik şirketleri (Krause & Milliken, 2009, s. 202), mafya yapılanmaları (Schneckener, 2009, s. 8) ve militan dini hareketler (Thomas & Casebeer, 2004, ss. 3-5) gibi daha spesifik etiketler de literatürde yer almaktadır. Lakin bu tipoloji çalışmaları içerisinde DDSA'ları yapısal olarak ele almayan daha ziyade kimliklerine odaklanan çalışmalar da bulunmaktadır. Bu tipolojiler altında DDSA'lar Küresel Devrimci, Sosyal Devrimci (Zohar, 2015, s. 3) ve Halk Savunucuları (McQuinn, 2016) gibi sınıflandırmalar mevcuttur.

Tanımı ve sınıflandırılmaları üzerine bir mutabakat bulunmayan DDSA'lar uzunca bir süre Uluslararası İlişkiler ve Güvenlik Çalışmalarında "aktör" olarak ele alınmamışlardır. Lakin bu trend 1990'lı yılların ardından değişim sürecine girmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana DDSA'ların lokal ve uluslararası çatışmalarda oynadıkları roller giderek daha belirgin hale gelmiştir. Levant bölgesinde Hamas ve Hizbullah, Kuzey İrlanda'da İrlanda Cumhuriyet Ordusu (IRA), Sri Lanka'da Tamil Elam Kurtuluş Kaplanları, Kolombiya'da Kolombiya Devrimci Silahlı Güçleri (FARC), Türkiye'de Partiya Karkerên Kurdistanê (PKK) 1990'larda DDSA'lar olarak ön plana çıkmışlardır. 11 Eylül 2001 sonrasında ise DDSA'ların küresel bazda uluslararası güvenlik meselelerinin öznesi oldukları yeni bir döneme girilmiştir. El-Kaide ve İslam Devleti örgütü (DAEŞ) bu dönemin en etkili küresel DDSA'ları olarak farklı kıtalar ve ülkelerde çok sayıda terör eylemi gerçekleştirmişlerdir. DDSA'ların kapasiteleri arttıkça eylemlerinin çıktıkları ve dolayısıyla etkileri de artmıştır. 2001 sonrası süreçte DAEŞ'in Irak ve Suriye'de, eş-Şebab'ın Somali'de, PKK'nın ise Suriye'nin kuzeyinde devletleşmeye yönelik stratejiler izledikleri gözlemlenmiştir. PKK'nın kurmaya çalıştığı yapı aldığı uluslararası desteğe sırtını dayanarak Türkiye'ye tehdit oluştururken (Yeşiltaş & Kardaş, 2021, s. 169) el-Kaide ve DAEŞ uzantısı proto-devlet projeleri de benzer şekilde komşu ülkeler ve uluslararası sistem için tehditler oluşturmakta ve devletleri askeri müdahaleler hususunda tetiklemektedirler (Lia, 2015, s. 36).

DDSA'ların uluslararası güvenlik bağlamındaki önemi çok yönlüdür. İlk olarak yukarıda bahsi geçtiği üzere devletler ve uluslararası barış için doğrudan güvenlik tehditleri oluşturan DDSA'ların askeri müdahale tetikleyen eylemleri bölgesel istikrarsızlıkların önemli nedenleri arasındadır. Bu bağlamda DDSA'ların eylemleriyle devletleri güvenlik politikalarında harekete geçmeye zorlayabildikleri düzeyde söz konusu devletlerin dış politikaları üzerinde etkiye sahip oldukları söylenebilir. DDSA odaklı bir okumayla El-Kaide'nin 11 Eylül saldırılarıyla ABD dış politikasının 2001 sonrasındaki agresif müdahaleciliğine etki ettiği, Amerikan karar alıcılarını aksiyon almaya zorladığını ileri sürmek mümkündür. Buna karşılık Ariel Şaron'un Mescid-i Aksa ziyareti sonrası İkinci İntifada'nın patlak vermesi ve Filistinli DDSA'ların bu harekete katılmaları da devletin de DDSA'ları dış politika bağlamında aksiyona zorlayıcı kapasiteye sahip olduğunu göstermektedir.

İkinci olarak ise DDSA'lar, karşı geldikleri devletlerin egemenliğine meydan okuyan yapılardır. Denklemdaki devlet aktörü başarısız veya çökmüş bir devlet (failed state) konumuna düşmüş ise DDSA'lar ortaya çıkan güç boşluklarını doldurabilirler. DDSA'ların bu meydan okumada başarılı olması devlet aktörünün kaybettiği otoriteyi yeniden ele geçirmesini daha da zorlaştırmakta ve devletin meşruiyetini kitleler nezdinde tartışmaya açmaktadır. Örneğin, Somali'de daha sonra içerisinde eş-Şebab'ı doğuracak olan İslami Mahkemeler Birliği başkent Mogadişu ve çevresinde 1990'lı yıllar boyunca şahit olunmayan istikrarı sağlamıştır (Buzański, 2018, s. 22). Somali'deki duruma benzer şekilde Suriye'de merkezi otoritenin ülkenin pek çok noktasında hâkim güç olmaktan uzak konumda olması DAESH'in ülkedeki alan hakimiyetini kaybettikten sonra dahi doğu Suriye'de zorla vergi alma ve ahlak polisliği gibi kitle üzerinde otorite kurmaya yönelik faaliyetlerine devam etmesine sebep olmaktadır (Zelin & Margolin, 2023). Bu örneklerle benzer hadiseler sadece bu tür devletlerin iç istikrarını etkilemekle kalmayıp bölgesel güvenlik ve istikrar üzerinde de etki yaratmaktadır. DDSA'ların varlıklarını sürdürebilmeleri için illegal finansman yollarına başvurmaları ve kitle konsolidasyonu adına radikal fikirlerin yayılmasına öncülük etmeleri de küresel ve bölgesel bazda devletler ve uluslararası sistem için doğrudan tehdit anlamına gelmektedir.

Lakin son tahlilde DDSA'lar söz konusu eylemlerini sadece devletlere karşı gerçekleştirilmemektedir. Suriye İç Savaşı'nda görüldüğü üzere bir grup

DDSA başka bir grup DDSA'ya karşı mücadele verebilirken bu mücadeleden fayda ya da zarar görenler devlet aktörleri olabilmektedir. DDSA'ların eylemleri ve buldukları çatışmalarda üstlendikleri roller üzerinde devlet aktörünün ne denli etkisi olduğunu anlayabilmek çatışmanın ve söz konusu DDSA'nın analizi hususunda önem arz etmektedir. Bu sebeple metinde ele alınacak olan DDSA'ların özerklik kapasitelerinin analizinde Aydınlı'nın "devlete mesafe" ve "devlet merkezli sisteme mesafe" olarak iki katmandan oluşan özerklik çerçevesi kullanılacaktır (Aydınli, 2013, ss. 5-7). Bu çerçeveye göre ele alınacak örgütler devlet desteğine bağımlılıkları ve devlet saldırılarına karşı hayatta kalabilme kapasiteleri bağlamında kıyaslanacaklardır. Devletlerin taraf oldukları uluslararası anlaşmalar ve örgütlerden müteşekkil olan uluslararası sistem ile söz konusu örgütlerin arasındaki mesafe ise angajman ve yaptırımlar odaklı şekilde ele alınacaktır.

3.Fatımi Tugayı

3.1.Tarihi Arka Planı

Suriye rejim güçlerinin savaşın ilk yıllarında firar ve ölümler kaynaklı içine düştüğü insan kaynağı sıkıntısını çözebilmek için çeşitli DDSA'lar denkleme sokulmuştur. İlk etapta "şebbiha" olarak bilinen ve kökleri 1980'lere dayanan rejimle angaje suç çeteleri (al-Haj Salih, 2014) protestoların şiddetle bastırılması sürecine dahil edilirken bu milislerin kullanılması ayaklanmayı bastırmaya yaramamış aksine muhalif kitlenin genişlemesi ve radikalleşmesi sürecine katkıda bulunarak iç savaşın patlak vermesine zemin hazırlamıştır. Burada Suriye rejiminin milisleri kullanma tercihinde etkili bir aktör olarak İran ön plana çıkarken Tahran öncelikle "şebbiha" çetelerini Ulusal Savunma Güçleri (USG) adı altında yapılandırmıştır. İran'ın Suriye operasyonunun yürütücüsü konumundaki Devrim Muhafızları 2012'nin son çeyreğinde USG'nin kuruluşu yönünde etkili olmuş ve takip eden süreçte askeri eğitim ve lojistik gibi alanlarda USG'yi desteklemiştir (Özdemir, 2022). Tahran aynı dönemde Yerel Savunma Güçleri (YSG) adı altında bir başka rejim destekli çatı milis yapılanmanın kurulmasına da destek çıkmıştır. USG'den farklı olarak YSG çatısı altındaki gruplar ideolojik olarak da Tahran çizgisinde olup Devrim Muhafızları'nın kontrol ve etkisi altında hareket etmişlerdir.

YSG'yi Esad rejiminin güvenlik yapılanmasına nüfuz etmek için kullanan Tahran 2017'de bu hedefine ulaşmış ve militanlarının maaşları İran tarafından ödenen (Haid, 2018) YSG yasal olarak rejimin kolluk kuvvetlerinden biri olarak Suriye rejimi bünyesine katılmıştır. Ordu güçlerine ek olarak milis yapıların sahaya sürülmesi ve İran tarafından desteklenmesi rejimin silahlı güç ihtiyacını bir yere kadar karşılasa da savaşın ilk yılları Halep başta olmak üzere Suriye'nin pek çok vilayetinde rejim güçlerinin kayıpları ve muhalif silahlı unsurların kazanımlarına sahne olmuştur. Rejimin kayıpları İran'ı Hizbullah'ı da sahaya sürmeye zorlarken rejim güçleri ve Hizbullah'ın verdiği yoğun kayıplar Tahran'ın Fatımi Tugayı projesini uygulamasına zemin hazırlamıştır. Adını Şii inanç anlatısında önemli bir yere sahip olan Hz. Fatıma'dan alan Fatımi Tugayı İran Devrim Muhafızları'nın sevk ve idaresinde Suriye sahasında rejime destek amacıyla kurulmuş bir milis yapı olup Şii Afganlardan müteşekkildir. Suriye savaş sahasında rejim destekli güçler içerisinde Afgan militanlara ilk kez 2012'de rastlanmıştır. ÖSO güçlerinin eline esir düşen ilk Afgan unsurlar Suriye'deki önde gelen İran destekli güçlerden Ebu'l Fazl el-Abbas Tugayı'na bağlı olup Suriye'ye Şiiler için kutsal değerdeki türbelerin korunması için geldiklerini ifade etmişlerdir (Karataş, 2021, s. 40). Afgan unsurların ayrı bir yapılanma olarak ortaya çıkışı ise 2014'te Fatımi Tugayı'nın kuruluşu ile gerçekleşmiştir. Afganistan toplumunun bir parçası olan Şii Hazara topluluğunun İran'da kaçak göçmen konumunda bulunan diasporası Fatımi Tugayı'nın insan kaynağını oluşturmaktadır.

Öte yandan Tahran'ın bu insan kaynağını bölge politikalarında bir araç olarak kullanmasının geçmişi Suriye iç savaşından çok daha eskiye dayanmaktadır. Tahran'ın 1980'li yıllar boyunca süren Afganistan'ın SSCB tarafından işgali esnasında desteklediği iddia edilen Hazaralardan müteşekkil milis yapılar önce SSCB güçlerine ilerleyen yıllarda ise Taliban'a karşı mücadeleler vermiştir (Zorri vd., 2020). SSCB'nin Afganistan işgali ile aynı yıllarda vuku bulan İran-İrak savaşı da Tahran'ın Afganlardan milis güçler inşa etme pratiğinin bir başka örneğine sahne olmuştur. O dönem İran'da yaşayan Afgan gönüllülerin katılımıyla Irak güçlerine karşı savaşması için Ebuzer Tugayları adında bir örgüt kurulmuştur. Ebuzer Tugayları'na bağlı milisler bir sene kadar Irak güçlerine karşı savaşmış ardından Devrim Muhafızları'nın desteğinin yetersiz kalması sebebiyle kendini feshetmiştir. Grubun milisleri sırasıyla önce Taliban ile savaşmak için Afganistan'a, ardından ABD işgal güçlerinden kaçmak için İran'a son

tahlilde de Fatımi Tugayı adı altında Esad rejimi yanında savaşmak için Suriye'ye gitmişlerdir (Azizi & Vazirian, 2022, s. 543). Fatımi Tugayı'nın kurucusu olarak bilinen Ebu Hamed kod adlı Ali Rıza Tavassuli'nin de Ebuzer Tugayları içerisinde bulunduğu ve yıllar içerisinde Irak, Afganistan ve Lübnan'da Devrim Muhafızları'nın emri doğrultusunda çatışmalarda yer aldığı iddia edilmektedir (Alfoneh, 2017). Devrim Muhafızları'nın özel kuvvetleri konumundaki Kudüs Gücü'nün ünlü eski lideri Kasım Süleymani'nin rejimin Halep kuşatması esnasında Halep'teki Fatımi Tugayı unsurlarını ziyaret etmesi ve Tavassuli ile birlikte yer aldığı fotoğraf kareleri Tavassuli ve dolayısıyla Fatımi Tugayı'nın Devrim Muhafızları ile yakınlığını göstermektedir.

3.2. Fatımi Tugayı'nın Savaştaki Rolü

Tahran'ın bölgeye sınır ötesinden getirdiği diğer milis güçlere benzer şekilde "kutsal türbeleri koruma" amacıyla bölgede bulunma iddiasında olan Fatımi Tugayı Suriye rejiminin muhaliflerle savaşında büyük öneme sahip cephelerde ciddi bir rol oynamıştır. Halep'teki kuşatmanın bileşenlerinden biri olan Fatımi Tugayı ayrıca Dera, Deyrezzor, Humus ve Şam kırsalında da çok sayıda çatışmaya taraf olmuştur. Fatımi Tugayı'nın kuruluşu, sahaya intikali ve çok sayıda cephede aktif olarak rol alması son tahlilde Suriye rejiminin ordusu ve kendisine bağlı milis güçleriyle muhalif unsurlara karşı yeteri kadar direnç gösterememesinin çıktısı olarak okunabilir. Hizbullah'ın ve bir kısım Irak kökenli milis gücün savaşa rejim yanında dahil olması bile rejimin savaşı tamamen kendi lehine çevirmesini sağlayamamıştır. 2015'te İdlib'de yaşanan rejim yenilgisi ve İdlib şehrinin etrafındaki büyük kasabalarla birlikte muhalif güçlere kaybedilmesi hem Rusya'nın hem de İran'ın Suriye savaşına müdahalelerinde vites yükseltmelerine yol açmış ve savaşın dengesini değiştirmiştir. Fatımi Tugayı bu denge bozan süreçte sahadaki İran destekli unsurlar arasında önemli bir konuma sahip olmuştur.

Fatımi Tugayı bir yandan Nusra Cephesi, Ahrar'uş Şam, Ceş'ül İslam ve muhtelif Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) birlikleriyle çatışmalara girerek Suriyeli muhaliflere karşı savaşırken öte yandan da doğu Suriye'de DAEŞ güçleriyle savaşmıştır. DDSA'lar haricinde ise Fatımi Tugayı unsurları bölgesel ve küresel aktörler tarafından pek çok kez hedef alınmıştır. ABD

(Beeri, 2024) ve İsrail'in (The Guardian, 2021) İran destekli milisleri hedef alan çok sayıdaki saldırılarından bir kısmı Fatımi Tugayı milislerini de kapsarken ve Türkiye'nin 2020 yılında gerçekleştirdiği Bahar Kalkınma Harekâtı esnasında vurulan rejim destekli unsurlar arasında da Fatımi Tugayı milisleri yer almıştır. Gerek Fatımi Tugayı milislerinin kullanıldığı cephelerin savaş içerisindeki önemi gerekse de karşılaşılan düşman unsurların çeşitliliği Fatımi Tugayı'nın Suriye savaş sahasındaki rolünün çapına dair ipuçları vermektedir. Rejimin muhalif güçlerin direncini kırmak için uyguladığı kanlı Halep ve Doğu Guta kuşatmaları, Dera başta olmak üzere Suriye'nin güneyinde muhalif güçlere yönelik operasyonlar, Tedmür ve Deyrezzor'da DAESH hakimiyetindeki bölgelerin ele geçirilmesi operasyonları (International Institute for Strategic Studies, 2020) Fatımi Tugayı'nın rol aldığı başlıca önemli saha olayları olmuştur.

İç savaşın rejim lehine, muhalefet aleyhine önemli dönüm noktalarının başına gelen Halep kuşatması ve muhalif güçlerin Halep şehir merkezinden çıkarılması sürecinde Fatımi Tugayı güçleri Devrim Muhafızları'nın isteğiyle ön planda yer almıştır. Savaşın kaderinin düğümlendiği Halep cephesinde Suriye muhalefetinden ÖSO unsurlarının haricinde İslami Cephe ve Nusra Cephesi gibi güçlü örgütler de rejim güçlerine karşı savaşırken rejim unsurları ise muhalif güçlere yerel ve bölgesel ortaklarıyla karşılık vermiştir. Havadan Rusya'nın yoğun desteğini alan rejim güçleri karada PKK'nın Suriye kolu PYD'den destek almıştır. PYD Halep-Azez yolunu keserek Halep'in doğusunun kuzeyden kuşatılmasında önemli rol oynamıştır (Öğür & Baykal, 2017, s. 70). Fatımi Tugayı'nın da içerisinde bulunduğu İran destekli milisler ise hem Halep'in güneyi hem de kuzeyinde muhaliflere karşı oldukça önemli operasyonlara katılmışlardır. Muhalif güçlerin kuşatmasındaki Şii kasabaları Nubl ve Zahra'nın kuşatmadan kurtarılması (Nadimi, 2016), Şeyh Neccar Sanayi Sitesi ve Castello yolunun ele geçirilmesi gibi kırılma anlarında diğer milislerle birlikte savaş sahasında bulunan Fatımi Tugayı, Halep'in nihayetinde rejim güçlerinin eline geçmesinde büyük pay sahibi olmuştur (Azizi & Vazirian, 2022, ss. 547-548).

Kasım 2015'te Mahir Esad'ın komutasındaki rejim ordusunun 4. Zırhlı Tümeni ve Rus hava kuvvetlerinin güney Halep'te gerçekleştirdiği karşı saldırıya Hizbullah, Zeynebiyyun Tugayı ve Ebu'l Fazl el-Abbas Tugayı ile birlikte katılan Fatımi Tugayı güçleri bu bölgedeki rejim galibiyetinin

de önemli paydaşlarından biri olmuştur (Miron, 2019, ss. 36-38.). Bahsi geçen operasyonların başarıya ulaşmasında önemli rol üstlenen Fatımi Tugayı'nın bu süreçte verdiği kayıplarda da ciddi bir artış yaşanmıştır. Bu durum İran'ın sahada hızlı şekilde artan Devrim Muhafızları kayıplarını azaltmak adına dönemsel olarak Fatımi Tugayı unsurlarını ön saflarda kullandığı şeklinde yorumlanmıştır (Bucala & Kagan, 2016). Halep cephesinde görülen bu pratik Fatımi Tugayı'nın faal olduğu başka cephelerde de uygulanmış ve İran unsurlarının Afgan milislere "kolay harcanabilir", "ölüme yollanacak" unsurlar olarak baktığının teyidi olmuştur (Jamal, 2019).

Suriye'nin kuzeyinde Halep'teki rolüyle Devrim Muhafızları'nın savaş sahasındaki favori uzantılarından biri haline gelen örgüt Suriye'nin güneyinde ise Dera'daki muhalif güçlerin Ürdün ile bağlantısının koparılması ve Dera'daki muhalif hakimiyet alanının kısıtlanmasına yönelik operasyonlarda yer almıştır. Karak, Tafas, Busra Şam ve Nesib sınır kapısının rejim güçlerinin eline geçtiği çatışmalarda yer alan Fatımi Tugayı'nın verdiği en büyük kayıp bu cephede gerçekleşmiştir. Örgütün Kasım Süleymani ile oldukça yakın ilişkiye sahip olan kurucusu ve lideri Ali Reza Tavassuli, 2015'te Dera'daki çatışmalarda hayatını kaybetmiştir (Kozak, 2015, s. 19). Dera'daki çatışmalarda Tavassuli'nin haricinde örgütün iki numaralı ismi olan Reza Bakhshi'nin de ölümü lider kadroda ciddi bir erozyon yaratmış ve örgütün idaresinde Devrim Muhafızları unsurlarının doğrudan söz sahibi olmasına zemin hazırlamıştır (Schneider, 2018).

Suriye'nin kuzey ve güneyinde muhalif güçlerin geri püskürtülmesi sürecinde aktif rol alan örgüt orta ve doğu Suriye'de ise DAEŞ'e karşı çatışmalarda yer almıştır. DAEŞ'in Badiye olarak bilinen Suriye'nin doğusu ve ortası arasında yer alan çöl bölgesindeki eylemselliğinde en çok hedef alınan örgütlerin başında Fatımi Tugayı gelmektedir. Örgüt diğer İran destekli milis güçler ve rejim güçleriyle birlikte Tedmür, Mayadin, Şula, Kebacib başta olmak üzere Deyrezzor-Humus kırsalında pek çok noktada DAEŞ'e karşı operasyonlara girişirken aynı zamanda DAEŞ'in bölgede gerçekleştirdiği yüzlerce baskın ve pusu saldırılarına da hedef olmuştur (Özdemir, 2022). Tedmür'ün DAEŞ'ten ele geçirilmesi ve bölgede DAEŞ unsurlarının çekilirken döşediği mayınların temizlenmesinde aktif rol oynayan örgütün bu süreçte az sayıda kayıp vermesi İran medyasında örgütün operasyonel kapasitesinin gelişim gösterdiği şeklinde övgülere konu

olmuştur (Azizi & Vazirian, 2022, s. 550). Bugün halen İran'ın Deyrezzor-Humus hattında kullanmaya devam ettiği örgüt, bu bölgede (NPA, 2024) son dönemde ABD hava saldırılarına da hedef olmuştur (Beer, 2024).

3.3. Özerklik

Fatımi Tugayı'nın İran ile angajmanına devlete mesafe bağlamında bakıldığında kuruluşundan idaresine kadar ciddi şekilde Tahran'ın etkisi altında olduğu görülmektedir. Bu etkinin “devlet desteği olmadan hayatta kalabilmek” hususunda Fatımi Tugayı'nın karnesine olumsuz bir faktör olarak yazılması mümkündür. Örgüt ile İran arasındaki ilişkilere bakıldığında insan kaynağı, mali kaynaklar ve askeri eğitim ve silah desteği ön plana çıkan konu başlıklarıdır.

Yukarıda bahsi geçtiği üzere İran örgütün kuruluşunda lider kadro ile yakın teması sebebiyle doğrudan etkin bir aktör olarak kayıtlara geçmiştir. Milis devşirme meselesinde ise İran'ın hedef insan kaynağına yönelik vaatler yoluyla pek çok milisi biraz da zorunlu bir seçime yönlendirmiş olduğu görülmektedir. Yapılan çalışmalar Fatımi Tugayı'nın İran'da mukim Afgan mülteciler ve yasadışı göçmenler ile Afganistan'da Hazara nüfusun yaşadığı Bamyan, Herat ve Mezar-ı Şerif'i insan kaynağı olarak kullandığını göstermektedir (Azizi & Vazirian, 2022, ss. 544-551). Bu insan kaynağının ekseriyetini İran'da legal ve illegal olarak ikamet eden milyonlarca Afgan oluştururken İran yönetimi potansiyel milislere aylık düzenli maaş ödemesinin yanında ailelerine ikamet izni verilmesi ve ölümleri halinde aileye bağlanacak düzenli maaş ve vatandaşlık hakkı kazanma gibi vaatlerde bulunmuştur (Karataş, 2021, s. 43). Tahran ekonomik darboğaz ve her an sınır dışı edilme tehdidi altındaki kitleyi bir kısım maddi kazanımlar vererek cephe hattına sürülmeye ikna etmeye çalışırken aynı zamanda bu milisleri kendi geniş milis ağı ve iç politika propaganda malzemesi olarak da kullanmıştır. Fatımi Tugayı güçlerinin ilk kayıplarının ardından Fatımi Tugayı milislerinin cenazeleri İran tarafından geniş kitlelerin katıldığı törenler olarak düzenlenirken (Smyth, 2014) bir kısım milisin cenazelerinin sembolik öneme sahip Kum şehrindeki “şehitliğe” defnedilmeleri bu resmi propaganda çalışmasının bir çıktısı olmuştur (Seliktar & Rezaei, 2020, s. 176). Milis devşirme programındaki maddi vaatlerin sahibi olan İran bu açıdan bakıldığında örgütün yönetimine insan kaynağını ve onun devamı-

nı sağlayan mali kaynakları sağlayan aktör konumundadır. Bu da Fatımi Tugayı'nın bu hususta özerklikten oldukça uzak olduğunu göstermektedir.

Askeri eğitim ve silah desteği hususunda da Fatımi Tugayı'nın İran'a bağımlı durumda olduğunu söylemek mümkündür. Savaş sahası için yeterliliği tartışılacak dört haftalık temel eğitimlerin ardından (Alfoneh, 2017) en kanlı cephelere sevk edilen Fatımi Tugayı unsurlarının Sovyetler Birliği (SSCB) menşeli ağır silahları kullandıkları rapor edilmiştir. Bu silahların içerisinde toplar, anti-tank füzeleri, zırhlı personel taşıyıcılar ve T-90 tankları gibi pek çok farklı kalemde silah bulunmaktadır (Schneider, 2018). Söz konusu Rus silahlarının bölgeye transferi ve Fatımi Tugayı'nın kullanımına verilmesinde İran yine karar alıcı yegane mercii konumundadır.

Yukarıdaki Fatımi Tugayı-İran ilişkilerine dair detaylar ışığında örgütün İran'ın desteği olmadan hayatta kalabilmesinin pek mümkün olmadığı aşıkardır. "Devlet baskısına karşı hayatta kalabilmek" hususunda ise Fatımi Tugayı'nın bu çalışmada kıyas edildiği Hizbullah kadar yoğun bir devlet aktörü saldırısına maruz kalmadığı görülmektedir. Suriye savaş sahasında Türkiye, ABD ve İsrail tarafından farklı seferlerde hedef alınsa da Fatımi Tugayı yoğun ve sürekli bir saldırı siyasetine hedef olmamıştır. Bu yüzden bu başlık altında herhangi bir önermede bulunmak şu an için mümkün gözükmemektedir.

Devlet merkezli sisteme mesafe hususunda da benzer bir kısıt göze çarpmaktadır. Her ne kadar örgüt ABD (U.S. Department of the Treasury, 2019) ve Kanada (Public Safety Canada, 2021) tarafından terör örgütü olarak tanınmış ve yaptırım listelerine eklenmişse de uluslararası toplumun Fatımi Tugayı'na dair ortak bir yaptırımı ya da angajmanı şimdiye kadar olmamıştır. Öte yandan örgütün eylemleri Suriye sathında sınırlı olup uluslararası sistemin aktörlerine dair bir eylem söz konusu olmamıştır. Söylem bazında ise Fatımi Tugayı'nın İran Devrim Muhafızları yapılanmasından ayrı bir söyleme sahip olmadığı ve uluslararası sisteme yönelik söylemsel mesafesinin de İran'ın söylemi tarafından belirlendiği görülmektedir.

4. Hizbullah

4.1. Tarihi Arka Planı

Rejim güçlerinin savaşın henüz ilk yıllarında yaşadığı büyük kayıplar bir noktadan sonra Şam yönetimi için dış desteği olmazsa olmaz konumuna

getirmiştir. Bu yeni durumun ilk çıktısı ise Hizbullah'ın Suriye savaş sahasına dahli olmuştur. 2024 itibariyle 13. yılını geride bırakan savaş, bölgede pek çok dengeyi bozup yeni dengeler doğmasına yol açarken bu sonuç Hizbullah-Suriye rejimi ilişkilerini de etkilemiştir. Lübnan İç Savaşı esnasında 1982 yılında kurulan ve ilerleyen yıllarda Lübnan'ın en önemli silahlı ve siyasi gücü haline gelen Hizbullah'ın kuruluşunda da Suriye İç Savaşı sürecinde olduğu gibi Tahran-Şam ilişkisi etkin olmuştur. 1980'li yılların başında Lübnanlı Şiiler içerisinde doğan Hizbullah Tahran'ın yoğun çabaları sonucu yekpare bir örgüt olarak ortaya çıkmıştır. Devrim Muhafızları'na bağlı yüzlerce askerin bölgeye intikali ve Beka Vadisi'nde yerel Şii milis unsurlara verdiği eğitimler (Sinkaya, 2016, s.119) Hizbullah ile Tahran arasındaki sponsor-milis ilişkisinin zeminini oluşturmuştur. Hizbullah'ın savaş sahasında günden güne büyümesi İran'ın müttefiki ve Lübnan iç savaşının en önemli aktörlerinden olan Suriye'nin lehine saha sonuçları doğurmuştur. Lakin Suriye'nin Lübnan Şiileri içerisindeki asli ortağı Emel Hareketi ile Hizbullah arasında büyüyen rekabet ilerleyen süreçte gerginlik ve şiddete yol açmıştır. Bu duruma Suriye rejiminin müdahalesi ise 1980'li yıllarda Hizbullah ile Suriye rejimi arasında ilk etapta küçük çaplı çatışmalara evrilmiş ardından rejim tarafından Hizbullah militanlarına karşı 1987'de gerçekleştirilen Fathallah Kışlası Katliamı ile zirveyi görmüştür (Ali, 2019).²

Lübnan'da İç Savaşı'nın sona ermesinin ardından Şam ile Hizbullah arasındaki ilişkiler 1990'lı yıllarda Şam'ın Hizbullah'a üstün olduğu bir denge üzerinde ilerlemiştir. Hafız Esad ülkesinin Hizbullah ile ilişkisini taktiksel düzeyde iş birliği olarak inşa ederken Hizbullah'ı hem İran ile ilişkilerde köprü olarak hem de İsrail ile ilişkilerde bir baskı unsuru olarak kullanmıştır (Daher, 2017). Hafız Esad'ın ölümü sonrası başlayan Beşar Esad döneminde ise ikili ilişkiler taktiksel iş birliğinden stratejik ittifaka evrilmiştir (Daher, 2017). Bu dönemde Suriye ordusu Lübnan'dan çekilmiş olsa da 2006'da patlak veren Hizbullah-İsrail çatışması Suriye rejiminin Hizbullah ile siyasi ve askeri iş birliğinde önceki yirmi yıla kıyasla daha ileri gittiğini göstermiştir. Örgüt Suriye rejimi ile ilişkisini bölgede İsrail ile olan çatışmasında önemli bir denge unsuru olarak muhafaza etmek isterken Şam da

² 1987'de gerçekleşen bu olayda Batı Beyrut'ta Hizbullah'a ait bir karargahın kontrolü ile alakalı Suriye ordusu ve Hizbullah arasında yaşanan gerginlik çatışmaya dönüşmüştür. Suriye ordu güçlerine teslim olan 23 Hizbullah milisi infaz edilmiştir. Detaylı bilgi için bakınız: (bknz. Goodarzi, J. M., 2009, s. 202).

Hizbullah'ı İsrail'e karşı bir ön savunma hattı olarak konumlandırmıştır. Suriye'de patlak veren iç savaş ise iki aktör arasındaki ilişkilerde terazi- nin ağır basan aktörünün Hizbullah olduğu daha önce tecrübe edilmemiş bir dönemi başlatmıştır. Rejim ordusunun çaresiz kaldığı pek çok cephede savaşın muhaliflerin aleyhine dönmesinde rol oynayan Hizbullah'ın kısa süre içerisinde Şam ile ilişkilerde kendini "üst" olarak konumlandırması Şam'ı rahatsız etmiştir. Rusya'nın savaşa müdahalesi sonrası Esad rejimi Suriye muhalefetine karşı güçlü bir konum kazanırken ayrıca Hizbullah'ın Kuneytra üzerinden İsrail'e karşı cephe açma yönündeki girişimlerini ola- bildiğince engellemiştir (Ali, 2019). Yine de Hizbullah ile Şam arasındaki ilişkilerin 2011 öncesine kıyasla Hizbullah'ın ağır bastığı bir denkleme sa- hip olduğunu söylemek mümkündür.

Öte yandan Hizbullah'ın İran ile ilişkilerine bakıldığında Suriye ile ilişki- lere kıyasla en başından beri bu iki aktörün oldukça yakın siyasi ve askeri iş birliği içerisinde oldukları görülmektedir. İran dini lideri Ali Hamaney'in Hizbullah içerisindeki temsilcisi görevini üstlenen Muhammed Yazbek'in örgüt içerisindeki yüksek konumu İran dini liderliğinin örgütün işleyişi üzerindeki nüfuzunu göstermektedir. Hizbullah Tahran'ın desteği ile askeri kapasitesini güçlendirip bölgede ses getiren terör eylemlerine imza atarken içeride İran'ın örgüt üzerindeki etkisinin sınırlarına dair tartışmalar yaşan- mıştır. Hizbullah'ın önemli isimlerinden Muhammed Hüseyin Fadlallah'ın İran'ın "velayet-i fakih" konsepti üzerinden inşa ettiği hakimiyete karşı daha fazla özerklik yönündeki arayışları, (Levitt, 2021) Hizbullah'ın Lübnan iç siyasetindeki etkisinin artışı, İsrail'in Lübnan topraklarından çeki- lişi ve 2006'da İsrail ile Hizbullah arasında gerçekleşen savaş ile birlikte sonuç vermiştir. İsrail'e karşı ayakta kalabilen bir Arap askeri gücü imajı- nı elde eden Hizbullah'ın özerk konumunu güçlendirerek İran'ın Lübnan siyaseti üzerinde nüfuz elde ettiği dahi öne sürülmüştür (Slavin, 2008). Suriye'de ise Tahran ve Hizbullah bölgedeki en önemli ortak müttefikleri Şam rejimini devrilmekten kurtarmak adına iş birliğine giderken burada Hizbullah'ın savaşa dahil ve rejimin milis güçler üzerinden tahkimi strate- jisinde İran'ın belirleyici aktör olduğu görülmektedir.

4.2. Savaştaki Rolü

Hizbullah Suriye rejiminin verilen kayıplar sonrası insan gücü ihtiyacı içe- risinde olduğu savaşın ilk yıllarında sahada bu ihtiyacı karşılarken pek çok

cephede askeri tecrübe ve disiplin ile rejim ordusunun dağılmakta olan unsurlarının aksine fark yaratmıştır. Suriye muhalefetine karşı Şam, Humus ve Halep başta olmak üzere ülke sathında çatışmalara giren ve rejimin ayakta kalmasında önemli rol oynayan Hizbullah ayrıca DAeŞ'e karşı da savaşmıştır. DDSA'lara karşı verilen savaşın haricinde örgütün bölgedeki devletlere karşı tehdit oluşturması Hizbullah'ın bölgesel aktörler tarafından hedef alınmasına da yol açmıştır. Savaşın son çeyreğinde ise Hizbullah adı bölgeyi doğrudan etkileyen uyuşturucu kaçakçılığı ağının merkezinde yer almıştır.

İlk olarak Hizbullah'ın Suriye muhalefetine karşı savaşmak adına bölgeye intikal ettiği bilinmektedir. 2012'de Suriye'de verilen ilk militan kaybının açığa çıkmasının ardından örgüt lideri Hasan Nasrallah, Hizbullah'ın Suriye'de rejim güçlerine yardım etmek için bulunduğunu kabul etmiştir (Ali, 2019). 2011'de rejim güçleri tarafından kuşatma altına alınan Humus'a bağlı Kuseyr kasabası denkleme Hizbullah'ın girişinin ardından gerçekleşen kanlı çatışmaların sonucunda 2013'te rejim kuvvetlerinin eline geçmiştir. Hizbullah'ın Suriye'de şehir savaşını ilk kez tecrübe ettiği Kuseyr'de 100'den fazla militanı ölürken bu sayı 2006 savaşından sonraki süreçte örgütün yaşadığı en büyük kayıp olmuştur (Blanford, 2017). Örgüt burada seçkin birliklerinden ciddi kayıplar vermiş olsa da Humus ve çevresinde savaşın dengesinin değişmesinde başrolü oynayarak Lübnan dışındaki rüşünü ispatlamıştır.

Suriye muhalefeti için sonuçları itibariyle önemli yenilgilerden biri olan Kuseyr'de rejim hava desteğini arkasına alarak kuşatmanın idaresini eline alan Hizbullah, Fatımi Tugayı unsurlarından farklı olarak takip eden yıllarda da pek çok cephede başrolde görülen bir aktör olmuştur. Örgüt, Kuseyr sonrası süreçte bir yandan Kalamun bölgesine karşı rejim güçleriyle ortak gerçekleştirilen operasyonlarla Lübnan-Suriye sınır bölgesindeki muhalif güçleri püskürtmeye çalışırken öte yandan da bazı yerel milis güçleri eğiterek sahada kendi tedrisatından geçmiş DDSA'lar inşa etmeye çalışmıştır (Jones & Markusen, 2018, s. 4). Rıza Kuvvetleri ve Bakır Tugayı gibi milis güçler Hizbullah tedrisatından geçerek diğer onlarca İran destekli milis ile birlikte ülke sathında muhalif güçlere karşı savaşa katılmışlardır. Hizbullah Suriye'de şehir savaşı başta olmak üzere savaş tecrübesini ve kapasitesini arttırırken teşkilatlanma gücünü de yeni milis yapıların eğitiminde kullanmıştır. Hizbullah'ın yerel milis güçleri üzerindeki etkisi rejim

tarafından süreç içerisinde bir tehdit olarak algılanmıştır. Son tahlilde Rıza Kuvvetleri örneğinde olduğu gibi yerel milis güçlerin rejim otoritesi ile organik bağı inşa edilmek suretiyle Hizbullah'ın önü kesilmeye çalışılmıştır (Ali, 2019).

Şam'daki Seyyide Zeyneb bölgesini diğer milis unsurlar üzerindeki nüfuzunu arttırmak için bir merkez olarak kullanan Hizbullah ayrıca Şam'ın kırsalındaki büyük rejim operasyonlarında da rejim ordu güçleriyle birlikte muhaliflere karşı savaşın ana aktörü olmuştur. Sivil bir trajedi doğuran ve uzun yıllar süren Doğu Guta kuşatmasında etkin rol oynayan Hizbullah (White, 2013) Şam ve kırsalında savaşın rejim lehine dönmesindeki önemli müsebbiplerden olmuştur. Doğu Guta ile birlikte savaşın dengesinin rejim lehine bozulmasını sağlayan diğer büyük kuşatma olan Halep kuşatması ise Hizbullah'ın Rus hava desteği ve İran Devrim Muhafızları'nın yakın kara desteğiyle sahada büyük etki yarattığı bir cephe olarak kayıtlara geçmiştir. Şii köyleri Nubl ve Zahra'nın muhalif kuşatmasından kurtarılması ve Halep kuşatmasının tahkiminde Hizbullah militanları görev almıştır (Sullivan, 2014, s. 17). Hatta Hizbullah kaynakları Halep başta olmak üzere pek çok operasyonun İran ve Rusya'ya Hizbullah tarafından önerilen fikirler olduğunu iddia etmişlerdir (Saad, 2019, s. 638). Bu iddialar Rusya ve İran'ın Suriye'nin geleceği üzerindeki sert rekabeti göz önüne alındığında Hizbullah lehine abartılı yorumlar olarak gözükmemektedir. Lakin Kasım Süleymani'nin ölümüne kadar Nasrallah ile sahip olduğu yakın ilişki (Filkins, 2013) Hizbullah'ın İran Devrim Muhafızları komuta kademesi nazarındaki konumuna dair bir fikir vermektedir. Yine İran Devrim Muhafızları'nın önde gelen isimlerinden olan ve Suriye'de öldürülen Hüseyin Hamedani'nin Nasrallah'ı "direniş ekseninin Suriye politikalarının kontrolüne sahip" olarak nitelendirmesi Hizbullah'ın Suriye İç Savaşı'ndaki diğer İran destekli unsurlardan farklı olarak özgül bir ağırlığa sahip olduğunu göstermektedir (Saad, 2024).

DAEŞ'e karşı savaşta ise Seyyide Zeyneb bölgesinin olası DAEŞ saldırılarına karşı korunması, Tedmür başta olmak üzere Humus-Deyrezzor hatındaki DAEŞ ilerleyişinin durdurulup kısmen bertaraf edilmesinde Hizbullah önemli rol oynamıştır. DAEŞ unsurlarına karşı hem karadan seçkin birliklerle doğrudan çatışmaya girerek hem de insansız hava araçlarıyla DAEŞ pozisyonlarını vurarak etkinlik sağlayan Hizbullah askeri kapasitesini Suriye İç Savaşı sürecinde geliştirdiğini ispat etmiştir (Jones & Mar-

kusen, 2018). Tedmür'ün DAES' ten geri geri alınması sürecinde Rus hava kuvvetlerinin desteğini alarak kara hareketinin önemli paydaşlarından olan Hizbullah (Sly, 2017) söz konusu bölgenin çevresinde Tebni, Mayadin, Elbukemal, Şula ve Kebacib gibi pek çok noktada da DAES saldırılarına hedef olmuş ve süreç içerisinde çok sayıda kayıp vermiştir (Özdemir, 2022). Tedmür'den Deyrezzor'a uzanan hat üzerinde DAES'in alan hakimiyetinin ortadan kaldırılması ve rejim unsurlarının yeniden şehir ve kasabalarda hakim olması sürecinde paydaş olan Hizbullah (BBC News Türkçe, 2017) halihazırda bölgede İran destekli güçlerin en etkili olarak bulunmakta ve bölgede DAES hücreleri tarafından hedef alınmaktadır.

Hizbullah'ın DDSA'lara karşı oynadığı rol haricinde Suriye'deki askeri varlığı ve oluşturduğu tehdit bölgesel aktörler tarafından hedef olmasına da yol açmıştır. İsrail 2018'den beri yükselen bir ivmeyle Suriye'deki İran destekli güçlere yönelik hava saldırıları gerçekleştirilen Hizbullah da bu saldırılardan payını almıştır. Hizbullah ve ona bağlı yerel unsurlar pek çok kez İsrail hava saldırılarına hedef olurken (Nasrullah & Hourani, 2024) İsrail ayrıca rütbeli Hizbullah unsurlarına yönelik nokta atışı saldırılar da gerçekleştirmiştir (AP, 2024). Hizbullah ayrıca İdlib ve Halep kırsalında bulunan Türk askeri varlığı için de tehdit oluşturmaktadır. Bu tehdidin bir çıktısı olarak Türkiye, Bahar Kalkanı Harekatı kapsamında İdlib kırsalındaki Hizbullah unsurlarını da yoğun şekilde vurmuş ve çok sayıda Hizbullah militanını etkisiz hale getirmiştir (Truzman, 2020). Hizbullah'ın sahadada bulunan binlerce silahlı militanı ile yarattığı tehdidin haricinde bölgesel aktörleri alarına geçiren bir diğer tehdit ise bölgede Hizbullah'ın öncülüğünde büyüyen büyük çaplı uyuşturucu ticaret ağı olmuştur. Uyuşturucu üretim ve ticareti hususunda 1980'li yıllarda Beka Vadisi çevresine kadar uzanan (Levitt, 2012) bir geçmişe sahip olan Hizbullah, Suriye'deki askeri varlığını kendisine illegal finansman yaratmak adına zemin olarak kullanmıştır. Mahir Esad komutasındaki 4. Zırhlı Tümen ile birlikte (al-Ghazi, 2022) Suriye'deki uyuşturucu ticaret ağının başını çeken Hizbullah, bölgedeki pek çok uyuşturucu kaçakçısını da kendi ağına çekerek (Alghannam, 2024) ciddi bir finansman kaynağı yaratmıştır.

4.3. Özerklik

Hizbullah'ın özerklik kapasitesine bakıldığında devlete mesafe bağlamında İran ile ilişkilerde kuruluşun bugüne kadar yoğun bir angajmanın oldu-

ğu görülmektedir. Lakin Hizbullah geride kalan onlarca yıl içerisinde insan kaynağı, örgütsel devamlılık ve finansal kaynaklar bağlamında kapasite inşasında başarılı olmuştur. Bu da Hizbullah'ın İran ile ilişkiler bağlamında Tahran'ın iş birliği halinde olduğu diğer çok sayıda DDSA'ya kıyasla daha özerk bir imaj ortaya koymasına yol açmaktadır. Suriye savaş sahasına dahlinin ardından binlerce milisini bölgede konuşlandıran örgütün tam zamanlı militanlarının neredeyse üçte birini Suriye'de görevlendirdiği iddia edilmektedir (Pollak, 2016, s. 4). Örgüt tarihinin en büyük askeri hareketi olan Suriye operasyonunda Hizbullah'ın gençlik yapılanması İmam Mehdi İzcileri başta olmak üzere Lübnan içerisinde stratejik olarak önemli bölgelerde görev yapan Nasr, Bedir ve Haydar birlikleri görev almıştır. Bunlara ek olarak örgütün özel kuvvetleri konumundaki Rıdvan Birliği, Suriye sahasında başta Zabadani ve Tedmür gibi cepheleler olmak üzere pek çok cephede savaşmış ve ciddi kayıplar vermiştir (Pollak, 2016, s. 4).

Tüm bu birlikler dolaylı olarak İran'ın finansal desteğinden faydalanmış olsalar da Fatımi Tugayı örneğinin aksine Hizbullah'ın kendi mali kaynakları ile hayatta kalan, Hizbullah askeri tedrisatından geçen ve sahada İran Devrim Muhafızları yerine doğrudan Hizbullah komutanlarınca idare edilen birliklerdir. Hizbullah'ın askeri geleneği sebebiyle de söz konusu birliklerin kıyaslandıkları Fatımi Tugayı unsurlarından daha iyi bir askeri eğitim aldıklarını söylemek mümkündür. 2006'da İsrail ile Hizbullah arasındaki savaş Hizbullah'ın askeri eğitim bağlamında geliştiği bir dönüşüm yol açarken Suriye tecrübesi Hizbullah'ın tam zamanlı görev yapan bir ordu haline gelmesine zemin hazırlamıştır. İran ise bu süreçte Hizbullah'ın tüm milislerine olmasa da tahminen tam zamanlı milislerinin dörtte birine İran topraklarında ileri düzeyde -Fatımi Tugayı unsurlarına verilen kısa süreli temel eğitimden farklı olarak- askeri eğitim sağlamaktadır (Shapir, 2017, s. 70).

İnsan kaynağı bağlamında Lübnan'daki Şii nüfusu asli hedef kitlesi olarak belirleyen örgüt burada sadece askeri bir yapılanma olarak değil toplum tabanında nüfuzu büyük bir sosyal vaka olarak göze çarpmaktadır. Devlet mefhumunun toplumun asgari pek çok talebini karşılayamadığı ülkede Hizbullah sosyal yardımları ve güçlü teşkilat yapısı ile geniş kitlelere ulaşabilmektedir. Suriye sahasındaki Hizbullah unsurları da bu insan kaynağı içerisinde müttesekkil olup örgüt yapısı içerisinde farklı derecelerde askeri ve ideolojik eğitim sürecinden geçmiş, fikri olarak örgütün dünya

görüşüyle paralellik arzeden ve maaşlarını doğrudan Hizbullah'tan alan askeri güçler konumundadırlar (Blanford, 2017).

Yine de Hizbullah'ın kendi tabanına burs, iş imkanı, sosyal destek sağlayabilen ve buradan devşirdiği militanlara eğitim ve iae sunabilen bir yapı inşa etmesinde İran'dan aldığı maddi desteğin doğrudan etkisi olmuştur. İran'ın uzun yıllar boyunca Hizbullah lider kadrosuna sunduğu bu maddi destek örgütün ilerleyen yıllarda özerklik kapasitesini geliştirmesine katkıda bulunurken örgüt, liderliğinin karar alış süreçleri üzerinde doğrudan ve dolaylı olarak etki etmiştir (DeVore, 2012, ss. 95-96). Bir başka deyişle İran verdiği maddi destekle idari olarak kendisinden daha özerk olsa da dış politika bağlamında kendisiyle uyumlu kararlar alan bir aktörün gelişimine katkı sağlamıştır. Öte yandan Hizbullah'ın mali kaynakları için sadece İran'a bağımlı demek mümkün değildir. Örgütün her yıl İran'dan aldığı yüzlerce milyon dolarlık yardımın haricinde uyuşturucu ticareti ve kara para aklama üzerinden ciddi bir alternatif finansman ağı kurduğu iddia edilmektedir (Levitt, 2019). Suriye özelinde bakıldığında örgüt 4. Zırhlı Tümen ile iş birliği içerisinde yürütülen uyuşturucu ağı sayesinde yıllık 3 milyar USD'nin üzerinde bir illegal ticaret hacminin ortağı olmuştur (COAR, 2021).

Devlet baskısına karşı hayatta kalabilmek hususunda ise Hizbullah'ın Suriye'de karşılaştığı meydan okuma İsrail tarafından gerçekleştirilen yoğun hava saldırıları olmuştur. Hizbullah Suriye rejiminin bekası adına bölgede bulunan bir örgüt olarak Suriye muhalefetiyle savaşırken İdlib'de olduğu gibi doğrudan veyahut muhalif güçlere verilen destek sebebiyle dolaylı olarak Türkiye'nin de hedefi olmuştur. Lakin Türkiye ile Hizbullah'ın angajmanına bakıldığında sistematik ve doğrudan Hizbullah unsurlarını hedef alan bir Türk askeri stratejisi görülmemektedir. Öte yandan Hizbullah'ı asli düşman unsurlardan biri olarak gören ve 2006'da örgüt ile doğrudan savaşan İsrail'in farklı bir strateji izlediği aşikardır. 2018'den itibaren Suriye'deki hava saldırılarını yoğunlaştıran İsrail bu stratejisinde İran Devrim Muhafızları unsurları ve Hizbullah'ı asli hedefler olarak seçmiş ve pek çok noktada bu güçlere saldırmıştır. Bilhassa ülkenin güneyinde Şam ve Kuneytra'da Hizbullah'a bağlı ve örgüte Suriye'den silah ve mühimmat kaçırmakla görevli güçler İsrail saldırılarında özellikle hedef alınmıştır (Nasrullah & Hourani, 2024). 2022'de İsrail'in ülkedeki saldırılarının %28'i doğrudan Hizbullah güçlerini hedef alırken İsrail ordusunun hava

saldırıları haricinde Kuneitra hattında tank ve topçu atışlarıyla da saldırılar gerçekleştirdiği rapor edilmiştir (Nasrullah & Hourani, 2022). İsrail'in her geçen sene artan saldırılarına karşı Hizbullah'ın Suriye sahasındaki askeri varlığı ve uyuşturucu ticaretindeki başat rolünde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu sebeple örgütün İsrail'in baskılarına rağmen hayatta kalabilmek hususunda başarılı olduğunu söylemek mümkündür.

Devlet merkezli sisteme mesafe hususunda ise Hizbullah uluslararası aktörlerin gündemine giren ve çeşitli yaptırımlarla karşılaşan bir aktör konumundadır. ABD, İsrail, Almanya ve İngiltere başta olmak üzere bazı devletler Hizbullah'ı yekpare bir şekilde terör örgütü olarak tanımlarken örgüt ve üyelerine de terör eylemleri ve Ulus-aşırı suç ağları oluşturmak gibi ithamlarla yaptırımlar uygulamışlardır (The Times of Israel, 2018). Fransa ve AB gibi aktörler Hizbullah'ı siyasi ve askeri kanat olarak iki farklı yapı şeklinde ele almakta ve sadece askeri kanadı terör örgütü listesine almaktadırlar (Reuters, 2013). BM Lübnan'da barışı muhafaza etme misyonu ve Hizbullah'ın ülkedeki legal varlığı sebebiyle tarafsız bir pozisyon tutarken Rusya (The Jerusalem Post, 2024) ve Venezuela (Humire, 2020) gibi İran ile yakın ilişkilere sahip bir kısım devletler ise Hizbullah ile açık şekilde ilişki halindedirler.

5. Sonuç

Son tahlilde bu metinde ele alınan iki örgüt İran ile ilişkilerinde sahip oldukları özerklik bağlamında kıyas edildiklerinde Hizbullah'ın Fatımi Tugayı'ndan daha özerk bir örgüt olduğu görülmektedir. Hizbullah kendi milis devşirme mekanizmasına sahip olan, sosyal yardımlardan askeri harcamalara kadar kullandığı bütçesini İran'dan aldığı doğrudan yardıma ek olarak kendi yarattığı mali kaynaklarla destekleyen bir yapıya sahiptir. Buna karşın Fatımi Tugayı ise milis devşirme ve askeri harcamalar bağlamında tam anlamıyla İran Devrim Muhafızları'na bağlı bir yapılanma görünümündedir. Tahran'ın Fatımi Tugayı'nın milis sayısının artırılması veyahut azaltılması, hangi cephede ne zaman görev alacaklarına dair doğrudan tasarruf sahibi olduğu ve örgüt idaresinin burada Tahran'ın iradesine rakip olmadığı bilinmektedir. Öte yandan Suriye'ye İran'ın talebiyle gelmiş olsa da bölgedeki askeri varlığı ve bu varlığın cephe hattında kullanımı bağlamında Hizbullah liderliği özerk bir konumdadır ve İran ile ters düş-

memek kaydıyla kendi yol haritasını izlemektedir. Askeri eğitim ve silah desteği mevzusunda ise Hizbullah İran'dan hem silah hem de eğitim desteği alırken aynı zamanda kendi milislerini kendi komutanlarının eğittiği askeri kamplara ve kendi kaynaklarıyla satın aldıkları silahlara da sahiptir (Al-Aloosy, 2023, ss. 28-29). Buna karşın Fatımi Tugayı örneğinde eğitim ve silah desteği bağlamında İran'a göbekten bağlı, özerklikten uzak bir örgüt yapılanması görülmektedir.

Hizbullah'ın sahip olduğu bu özerkliğin sadece örgütün değil aynı zamanda İran'ın da tercihi olduğu Tahran ile örgüt arasındaki maziye baktığında yapılabilecek bir yorumdur. Hizbullah'ın bölgedeki etkinliğinin artmasıyla Tahran'ın Ortadoğu'daki nüfuzunun artışının eş zamanlı oluşu göz önüne alındığında Hizbullah'ın özerkliğinin örgütün üstlendiği rol üzerinde etkisi olduğu ve Tahran'ın da bundan fayda sağladığını söylemek mümkündür. Hizbullah Suriye savaş sahasında muhaliflere karşı yürütülen kara savaşlarında ve kuşatmalarda kıyas edilen Fatımi Tugayı'na kıyasla başrollerde yer alırken Rusya ile de gerek Halep gerekse de Tedmür'deki muharebelerde doğrudan temas ve iş birliği kurmuştur. Hizbullah savaş sürecinde geliştirdiği askeri kapasitesiyle Moskova ile muhatap olan bir DDSA konumuna gelirken ayrıca Suriye rejimi ile de ilişkisini neredeyse bazı cephelerde Suriye rejim güçlerine komuta edecek bir hiyerarşiye taşımıştır (The Times of Israel, 2019). Hizbullah'ın özerklik ile paralel şekilde gelişen kapasitesi bölgesel aktörler için de örgütü Fatımi Tugayı'na kıyasla daha büyük bir tehdit haline getirmektedir. İsrail'in hem Lübnan hem de Suriye içerisinde gerçekleşen saldırıları ve Hizbullah'a yönelik çok sayıda yaptırım kararı da bu tehdit algısının sonuçları olarak kayıtlara geçmiştir. Fatımi Tugayı'nın kısıtlı özerk konumu ise örgütün askeri ve siyasi olarak Tahran'ın müsaade ettiği sınırlar içerisinde hareket etmesine yol açmıştır. Bu da örgütün kısıtlı askeri ve siyasi kapasite sebebiyle Hizbullah'ın aksine sahada çatışma ve cephelere komuta eden bir konumda olmasına engel olmuştur. Örgütün kolay gözden çıkarılan ve komuta edilen bir yapı olarak yardımcı rollere sahip olmuş ve Hizbullah'a kıyasla arka planda kalmıştır.

Kaynakça

- Al-Aloosy, M. (2023). Insurgency, proxy, and dependence: How Hezbollah's ideology prevails over its interest in its relationship with Iran. *International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis*, 78(1–2), 24–40. <https://doi.org/10.1177/00207020231175679>
- Alfoneh, A. (2017, Nisan 19). Shia Afghan fighters in Syria. *Atlantic Council*. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/syriasource/shia-afghan-fighters-in-syria/>
- Alghannam, H. (2024). Border traffic: How Syria uses Captagon to gain leverage over Saudi Arabia. *Carnegie Middle East Center*. <https://carnegieendowment.org/research/2024/07/border-traffic-how-syria-uses-captagon-to-gain-leverage-over-saudi-arabia?lang=en¢er=middle-east>
- Al-Ghazi, S. (2022, Eylül). *Ortadoğu Araştırmaları merkezi. ORSAM*, Bakış 222. <https://www.orsam.org.tr/tr/suriyede-uyusturucu-kacakciligi-esad-rejiminin-rolu-ve-bolge-ulkelerine-etkiler/>
- Al-Haj Salih, Y. (2014, Mart 3). *The Syrian Shabiha and their state - statehood & participation. Heinrich-Böll-Stiftung | Lebanon-Beirut*. <https://lb.boell.org/en/2014/03/03/syrian-shabiha-and-their-state-statehood-participation>
- Ali, M. H. (2019). Power points defining the Syria-hezbollah relationship. *Carnegie Middle East Center*. <https://carnegieendowment.org/research/2019/05/power-points-defining-the-syria-hezbollah-relationship?lang=en¢er=middle-east>
- AP News. (2024, Temmuz 9). An Israeli strike in Syria kills a former bodyguard of Lebanon's Hezbollah leader, official says. *AP News*. <https://apnews.com/article/syria-israel-hezbollah-strike-lebanon-gaza-5aa-916aa7743da736a6af9404b4a4752>
- Aydın, E. (2013). Assessing violent nonstate actorness in global politics: A framework for analysis. *Cambridge Review of International Affairs*, 28(3), 424–444. <https://doi.org/10.1080/09557571.2013.819316>
- Azizi, H., & Vazirian, A. H. (2022). The role of armed non-state actors in Iran's Syria strategy: A case study of fatemiyoun and zainabiyoun

- brigades. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 25(3), 540–557. <https://doi.org/10.1080/19448953.2022.2143864>
- BBC News Türkçe. (2017, Kasım 3). *Suriye ordusu Deyrezzor'u geri aldı, IŞİD'in ülkede kontrol ettiği büyük kent kalmadı*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41857202>
- Beeri, T. (2024, February 5). US airstrikes on Iranian proxies. *Alma Research and Education Center*. <https://israel-alma.org/2024/02/05/us-airstrikes-on-iranian-proxies-february-2-2024/>
- Blanford, N. (2017, Kasım 16). The battle for Qusayr: How the Syrian regime and Hizb Allah tipped the balance. *Combating Terrorism Center at West Point*. <https://ctc.westpoint.edu/the-battle-for-qusayr-how-the-syrian-regime-and-hizb-allah-tipped-the-balance/>
- Blanford, N. (2017, Temmuz 24). Hezbollah's evolution: From Lebanese militia to regional player. *Middle East Institute*. <https://www.mei.edu/publications/hezbollahs-evolution-lebanese-militia-regional-player>
- Bucala , P., & Kagan, F. W. (2016). Iran's evolving way of war: How the IRGC fights in Syria. *Critical Threats*. <https://www.criticalthreats.org/analysis/irans-evolving-way-of-war-how-the-irgc-fights-in-syria>
- Bużański, M. (2017). Reversing state failure in Somalia: Policy areas and political processes in need of change. *The Copernicus Journal of Political Studies*, 2, 19–43. <https://doi.org/10.12775/cjps.2017.008>
- COAR. (2021, Ekim 31). *The Syrian economy at war: Captagon, hashish, and the Syrian narco-state*. <https://coar-global.org/2021/04/27/the-syrian-economy-at-war-captagon-hashish-and-the-syrian-narco-state/>
- Daher, J. (2017). *The consequences of Hezbollah's military intervention in Syria on the Lebanese Shia population and relations with Israel: Foundation for Strategic Research. FRS*. <https://www.frstrategie.org/en/programs/observatoire-du-monde-arabo-musulman-et-du-sahel/consequences-hezbollahs-military-intervention-syria-lebanese-shia-population-and-relations-israel-2017>
- DeVore, M. R. (2012). Exploring the Iran-Hezbollah Relationship: A Case Study of how State Sponsorship affects terrorist group decision-making. *Perspectives on Terrorism*, 6(4/5), 85–107. <http://www.jstor.org/stable/26296878>

- Filkins, D. (2013, Eylül 23). The Shadow commander. *The New Yorker*. <https://www.newyorker.com/magazine/2013/09/30/the-shadow-commander>
- Guardian News and Media. (2021, Ocak 13). Deadliest Israeli airstrikes on Syria in years kill 57, say observers. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2021/jan/13/deadliest-israeli-air-strikes-on-syria-in-years-kill-57-say-observers>
- Haid, H. (2018). Reintegrating Syrian militias: mechanisms, actors, and shortfalls. *Carnegie Middle East Center*. <https://carnegieendowment.org/research/2018/12/reintegrating-syrian-militias-mechanisms-actors-and-shortfalls?lang=en¢er=middle-east>
- Humire, J. M. (2020, Ekim 7). The maduro-hezbollah nexus: How Iran-backed networks prop up the Venezuelan regime. *Atlantic Council*. <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/the-maduro-hezbollah-nexus-how-iran-backed-networks-prop-up-the-venezuelan-regime/>
- Iran's networks of influence in the Middle East. (2020). Edited by the International Institute for Strategic Studies. Routledge
- Jamal, A. S. (2019, Mart 19). The Fatemiyoun Army: Reintegration into afghan society. *United States Institute of Peace*. <https://www.usip.org/publications/2019/03/fatemiyoun-army-reintegration-afghan-society>
- Jones, S. G., & Markusen, M. B. (2018). The escalating conflict with Hezbollah in Syria. *CSIS*. <https://www.csis.org/analysis/escalating-conflict-hezbollah-syria>
- Karataş, İ. (2021). Iran's use of Afghan Shiite migrants as proxies: the case of Liwa Fatemiyoun. *İran Çalışmaları Dergisi*, 5(1), 31–53. <https://doi.org/10.33201/iranian.880171>
- Kozak, C. (2015). “An army in all corners” Assad's campaign strategy in Syria. *Institute for the Study of War*. <http://www.jstor.org/stable/res-rep07883>
- Krause, K., & Milliken, J. (2009). Introduction: the challenge of non-state armed groups. *Contemporary Security Policy*, 30(2), 202–220. <https://doi.org/10.1080/13523260903077296>

- Levitt, M. (2012). Hizbullah narco-terrorism: A growing cross-border threat. *The Washington Institute*. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/hizbullah-narco-terrorism-growing-cross-border-threat>
- Levitt, M. (2019). Hezbollah's procurement channels: Leveraging Criminal Networks and partnering with Iran. *The Washington Institute*. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/hezbollahs-procurement-channels-leveraging-criminal-networks-and-partnering-iran>
- Levitt, M. (2021). Hezbollah's regional activities in support of Iran's proxy networks. *Middle East Institute*. <https://www.mei.edu/publications/hezbollahs-regional-activities-support-irans-proxy-networks>
- Lia, B. (2015). Understanding Jihadi Proto-States. *Perspectives on Terrorism*, 9(4), 31–41. <http://www.jstor.org/stable/26297412>
- McQuinn, B. (2016). DDR and the internal organization of non-state armed groups. *Stability: International Journal of Security & Development*, 5(1), 1–24. <https://doi.org/10.5334/sta.412>
- Miron, R. V. (2019). Iranian operational art. *School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College*. <https://apps.dtic.mil/sti/trecms/pdf/AD1083594.pdf>
- Nadimi, F. (2016). Iran's Afghan and Pakistani proxies: In Syria and beyond?. *The Washington Institute*. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/irans-afghan-and-pakistani-proxies-syria-and-beyond>
- Nasrullah, B., & Hourani, R. (2022). The Israeli strikes in Syria during 2022. *Jusoor For Studies*. <https://jusoor.co/en/details/the-israeli-strikes-in-syria-during-2022>
- Nasrullah, B., & Hourani, R. (2024). Israeli strikes in Syria in 2023. *Jusoor For Studies*. <https://jusoor.co/en/details/israeli-strikes-in-syria-in-2023>
- NPA. (2024, March 18). *Iranian-backed faction reinforces posts in Syria's Deir ez-Zor*. <https://npasyria.com/en/112271/>
- Öğür, B., & Baykal, Z. (2017). Understanding “foreign policy” of the PYD/YPG as a non-state actor in Syria and beyond. İçinde Yeşiltaş M. & Kardaş, T. (Ed.). *Non-State Armed Actors in the Middle East*, (s. 43–75), Palgrave MacMillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-55287-3_3

- Özdemir, Ö. B. (2022, Haziran 16). Suriye Ulusal Savunma Güçleri (USG). *ORSAM*. <https://www.orsam.org.tr/tr/suriye-ulusal-savunma-gucleri-usg/>
- Özdemir, Ö. B. (2022, Ocak 11). Rejim Yanlısı Milislerin 2021 Karnesi. *ORSAM*. <https://www.orsam.org.tr/tr/rejim-yanlisi-milislerin-2021-karnesi/>
- Pollak, N. (2016). The transformation of Hezbollah by its involvement in Syria. *The Washington Institute*. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/transformation-hezbollah-its-involvement-syria>
- Public Safety Canada. (2021, Haziran 25). *Currently listed entities* <https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/ntnl-scrt/cntr-trrrsm/lstd-ntts/crrnt-lstd-ntts-en.aspx#58>
- Reuters. (2013, Temmuz 23). *Eu adds Hezbollah's military wing to terrorism list*. <https://www.reuters.com/article/us-eu-hezbollah/eu-adds-hezbollahs-military-wing-to-terrorism-list-idUSBRE96K0DA20130722/>
- Saad, A. (2019). Challenging the sponsor-proxy model: the Iran–Hizbullah relationship. *Global Discourse*, 9(4), 627-650. <https://doi.org/10.1332/204378919X15718898344883>
- Saad, A. (2024, February 7). Iran's proxies aren't really proxies. *Time*. <https://time.com/6692282/iran-doesnt-have-proxies/>
- Schneckener, U. (2009, Ekim). Spoilers or governance actors? engaging armed non-state groups in areas of limited statehood. *SFB-Governance Working Paper Series*, 21, 3-30.
- Schneider, T. (2018, Temmuz 9). The Fatemiyoun Division: Afghan fighters in the Syrian Civil War. *Middle East Institute*. <https://www.mei.edu/publications/fatemiyoun-division-afghan-fighters-syrian-civil-war>
- Seliktar, O., & Rezaei, F. (2020). *Iran, revolution, and proxy wars*. Palgrave Macmillan.
- Shapir, Y. (2017). Hezbollah as an Army. INSS. https://www.inss.org.il/strategic_assessment/hezbollah-as-an-army/

- Sinkaya, B. (2016). *The Revolutionary Guards in Iranian politics: Elites and shifting relations*. Routledge.
- Slavin, B. (2008, Eylül 30). Mullahs, money, and militias: How Iran exerts its influence in the Middle East. *United States Institute of Peace*. <https://www.usip.org/publications/2008/06/mullahs-money-and-militias-how-iran-exerts-its-influence-middle-east>
- Sly, L. (2017, Mart 2). Hezbollah, Russia and the U.S. help Syria retake Palmyra. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/world/syrian-army-retakes-the-ancient-city-of-palmyra-from-the-islamic-state/2017/03/02/fe770c78-ff63-11e6-9b78-824ccab94435_story.html
- Smyth, P. (2014). Iran's Afghan Shiite fighters in Syria. *The Washington Institute*. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/iran-afghan-shiite-fighters-syria>
- Sullivan, M. (2014). Hezbollah in Syria. *Institute for the Study of War*. <https://www.understandingwar.org/report/hezbollah-syria>
- The Jerusalem Post. (2024, Haziran 15). *The Kremlin's ties with terror groups casts shadow its neutral relationship with Israel*. <https://www.jpost.com/israel-news/article-806056>
- The Times of Israel. (2018, Ekim 16). *US designates Hezbollah a transnational crime threat*. <https://www.timesofisrael.com/us-designates-hezbollah-a-transnational-crime-threat/>
- The Times of Israel. (2019, Haziran 24). *Hezbollah is now giving orders to Syria's army - and using it to spy on israel*. <https://www.timesofisrael.com/hezbollah-is-now-giving-orders-to-syrias-army-and-using-it-to-spy-on-israel>
- Thomas, T. S., & Casebeer, W. D. (2004). *Violent systems : defeating terrorists, insurgents, and other non-state adversaries*. USAF Institute for National Security Studies, USAF Academy.
- Truzman, J. (2020, Mart 8). Turkey's Operation "Spring Shield" delivers blow to Hezbollah. *FDDs Long War Journal*. <https://www.longwarjournal.org/archives/2020/03/turkeys-operation-spring-shield-delivers-blow-to-hezbollah.php>

- U.S. Department of the Treasury. (2019, Şubat 11). *Treasury designates Iran's foreign fighter militias in Syria along with a civilian airline ferrying weapons to Syria*. <https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm590>
- White, J. (2013). Hezbollah's declaration of war in Syria: Military implications. *The Washington Institute*. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/hezbollahs-declaration-war-syria-military-implications>
- Yeşiltaş, M., & Kardaş, T. (2021). Mimicry and substitution in the logic of sovereignty: The case of PYD. *International Politics*, 60(1), 154–173. <https://doi.org/10.1057/s41311-021-00293-5>
- Zelin, A. Y., & Margolin, D. (2023, Eylül 20). The Islamic State's shadow governance in eastern Syria since the fall of Baghuz. *Combating Terrorism Center at West Point*. <https://ctc.westpoint.edu/the-islamic-states-shadow-governance-in-eastern-syria-since-the-fall-of-baghuz/>
- Zohar, E. (2015). A new typology of contemporary armed non-state-actors: Interpreting the Diversity. *Studies in Conflict & Terrorism*, 39(5), 423–450. <https://doi.org/10.1080/1057610x.2015.1099996>
- Zorri, D. M., Sadri, H. A., & Ellis, D. C. (2020). *Iranian proxy groups in Iraq, Syria, and Yemen: A principal-agent comparative analysis*. *JSOU Report*, 20(5), JSOU University Press

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 8, Sayı: 2, ss. 245-274
Geliş Tarihi: 23.07.2024
Kabul Tarihi: 19.11.2024
DOI: 10.33201/iranian.1520940
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Kaçarlar Döneminde Ermeniler: Tumanyan Kardeşlerinin Ticari ve Finansal Faaliyetleri

Tekin TUNCER* & Ziyafet CEFEROV**

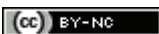
Öz

Bu çalışma, Kaçarlar döneminde İran Ermenilerinin ticari ve finansal faaliyetlerini incelemeyi amaçlamıştır. Araştırma, İran Ermenilerinin ekonomik ve sosyal hayatlarına dair kaynakların dağılımı ve sınırlılığı nedeniyle literatürde eksik kalan bu alanı, özellikle Tumanyan Kardeşleri ve onların İran'daki ticari faaliyetleri merkezde yer alacak şekilde ele almıştır. Çalışmanın ana sorusu, Kaçarlar döneminde Ermeni tüccarların İran ticaret ve bankacılık sistemine olan etkilerini ve katkılarını ortaya koymak olmuştur. Bu doğrultuda, Ermeni tüccarların İran'da ve Rusya ile olan ticari ilişkileri, İran'ın kuzey ve güney bölgelerinde oynadıkları roller ve özellikle Nasireddin Şah dönemindeki ekonomik dönüşümlere katkıları değerlendirilmiştir. Tumanyan Kardeşlerinin sarraflık ve bankacılık faaliyetleri üzerinden, Ermeni tüccarların İran ekonomisinde nasıl merkezi bir rol oynadığı açıklanmıştır. Çalışma, İran ve Ermeniler üzerine yapılan önceki araştırmalarda yeterince ele alınmamış ticari ve finansal ilişkiler üzerine yoğunlaşarak literatüre katkıda bulunmayı amaçlamıştır. Ağırlıklı olarak Farsça kaynaklara ve dönemin diplomatlarının seyahatnamelerine dayanan bu araştırma, İran Ermenileri üzerine yapılacak gelecek çalışmalar için bir zemin oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kaçarlar, İran Ermenileri, Tumanyan Kardeşleri, Tumanyans Ticarethanesi.

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, tekintuncer@nevsehir.edu.tr, Nevşehir, Türkiye, ORCID: 0000-0002-3985-8341

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakın Çağ Tarihi. ziyafetcefer@gmail.com, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0002-5312-3683

Cammon Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 8, No: 2, pp. 245-274
Received: 23.07.2024
Accepted: 19.11.2024
DOI: 10.33201/iranian.1520940
Article Type: Research Article

Armenians in the Qajar Period: Commercial and Financial Activities of the Tumanyan Brothers

Tekin TUNCER* & Ziyafet CEFEROV**

Abstract

This study examines Iranian Armenians' commercial and financial activities during the Qajar period. Due to the scattered and limited nature of sources on Iranian Armenians' economic and social lives, this research addresses a gap in the literature, focusing particularly on the Tumanyans Brothers and their commercial activities in Iran. The study central question seeks to reveal the impact and contributions of Armenian merchants to Iran's trade and banking systems during the Qajar era. In this regard, the commercial relations of Armenian merchants with Iran and Russia, their roles in the northern and southern regions of Iran, and their contributions to the economic transformations during the reign of Naser al-Din Shah have been evaluated. Through the Tumanyans Brothers' money-changing and banking activities, the study explains how Armenian merchants played a central role in the Iranian economy. By focusing on commercial and financial relations that have not been sufficiently explored in previous research on Iran and Armenians, this study aims to contribute to the literature. Relying predominantly on Persian sources and the travelogues of diplomats from the period, this research will provide a foundation for future studies on Iranian Armenians.

Keywords: Qajars, Armenians of Iran, Tumanyan Brothers, Tumanyans Trading House.

* Assoc. Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Science and Literature, Department of History, tekintuncer@nevsehir.edu.tr, Nevşehir, Türkiye, ORCID: 0000-0002-3985-8341

** PhD Student, Istanbul University, Institute of Social Sciences, History of Modern Age, ziyafetcefer@gmail.com, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0002-5312-3683

1. Giriş

Kaçarlar dönemi, İran tarihinde siyasî ve ekonomik alanda derin dönüşümlerin yaşandığı bir zaman dilimi olarak karşımıza çıkmaktadır. 18. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar süren bu dönemde, İran hem iç istikrar arayışında olmuş hem de dış güçlerin politik ve ekonomik baskılarına maruz kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Britanya gibi büyük güçler, İran'ın iç işlerine müdahale etmiş, bu da ülkenin siyasî ve ekonomik dengelerinde büyük değişimlere yol açmıştır.

Bu araştırma, özellikle Kaçarlar döneminde Ermeni tüccarların İran ekonomisindeki etkilerini, Tumanyan Kardeşleri örneği üzerinden ele almaktadır. Ermeni tüccarlar, sadece İran'ın iç ticaretini geliştirmekle kalmamış, aynı zamanda uluslararası ticaret ağlarının kurulmasında da önemli roller üstlenmiştir. Dönemin ekonomik ve siyasî dönüşümleri, Ermeni tüccarların ticaretin yanı sıra bankacılık sektöründe de etkin rol oynamasına olanak tanımıştır.

Tumanyan Kardeşleri, İran'ın dış ticaretinin genişlemesi ve sermaye birikiminin hızlanmasında önemli bir rol oynamış, Kuzey ve Güney İran'daki ticaret merkezlerinde sundukları finansal hizmetlerle İran'ın dış pazarlara entegrasyonunu hızlandırmışlardır. Geleneksel ticareti modern bankacılık yöntemleriyle birleştirerek İran'ın ticarî altyapısının gelişimine katkıda bulunmuşlar ve yabancı bankalarla kurdukları ilişkilerle İran finans sistemine uluslararası bir boyut kazandırmışlardır.

Ermeni tüccarların Nasırüddin Şah dönemindeki ticarî faaliyetleri, İran'ın dış ticaret ağlarını genişletmiş ve yerel ekonomiyi canlandırmıştır. Şah'ın Avrupa ile geliştirdiği ticarî ilişkiler, Ermeni tüccarlar için yeni fırsatlar sunmuş ve İran'ın uluslararası ticarî bağlarının güçlenmesine olanak sağlamıştır. Tumanyan Kardeşler, ticaretin ötesine geçerek İran bankacılık sisteminin modernleşmesinde önemli bir aktör hâline gelmiştir.

Bu çalışma, dönemin birincil kaynaklarına dayanarak Ermeni tüccarların ticaret ve finans üzerindeki etkilerini derinlemesine incelemeyi hedeflemektedir. Diplomatik seyahatnameler, ticarî raporlar ve finansal belgeler aracılığıyla, Tumanyan Kardeşler gibi ailelerin İran ekonomisine olan katkıları ortaya konulmaktadır. Bu aileler, İran'ın ticaret yollarını genişleterek ve finansal yapısının modernleşmesine katkıda bulunarak, ülkenin ekonomik yapısının yeniden şekillenmesine önemli katkılar sunmuşlardır.

Çalışmanın bir diğer odak noktası, Kaçarlar döneminde İran ekonomisinin dış güçlerin etkisi altında nasıl şekillendiğini analiz etmektir. Ermeni tüccarlar, Kuzey İran ve Kafkasya ile ticarî ilişkilerin genişlemesine liderlik etmiş, İran'ın Avrupa ve Rusya ile olan ekonomik bağlarını güçlendirmiştir. Bu bağlamda, Ermeni tüccarların İran'ın modernleşme sürecindeki rolleri, yalnızca ticaretin ötesinde, ülkenin ekonomik yapısının dönüştürülmesinde önemli bir yer tutmuştur.

Araştırma ayrıca, Tumanyan Kardeşlerin bankacılık sektöründeki faaliyetlerine odaklanarak, bu ailelerin İran finansal sistemine olan katkılarını detaylandırmaktadır. Modern finansal araçların kullanımı ve bankacılık yatırımları, İran'ın finansal yapısının modernleşmesini sağlamış ve bu süreç Kaçarlar dönemindeki ekonomik dönüşümlerin anlaşılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Ermeni tüccarların İran ticaret ve finans sistemine yaptığı katkılar, aynı zamanda İran'ın sosyal ve kültürel yapısında da derin izler bırakmıştır. Tumanyan Kardeşler, ticarî faaliyetlerinin ötesine geçerek kültürel etkileşimleri de teşvik etmiş ve İran'ın batılılaşma sürecine aktif bir şekilde katkıda bulunmuştur.

2. Kaçar Devleti'nin Ekonomik Yapısı: Ticaret ve Güvenlik

18. yüzyılda İran, iç savaşlar ve siyasî kaos nedeniyle ekonomik olarak çökmüştür. Yüzyılın sonunda, Ağa Muhammed Han liderliğindeki Kaçar Hanedanı, askerî üstünlük sağlayarak merkezî bir devlet kurmuş ve kısmî istikrar sağlamıştır. Ağa Muhammed Han, ticaret yollarının güvenliğini sağlayarak ticareti canlandırmış, tarımda da hareketlilik yaratmıştır (Şemim, 1387, s. 46). Buna rağmen bazı bölgelerdeki ticaret yollarının güvensizliği, merkezî otoriteye karşı çıkan aşiretlerin kervanlara düzenlediği baskınlar nedeniyle ticarete önemli güvensizliklere yol açmıştır (Eşref, 1359, s. 41). Özellikle kuzeydoğu ve batı bölgelerinde aşiretlerin baskınları, ticaretin gelişimini engelleyen ana faktörlerden biri olmuştur (Hovhannian, 1379, s. 331).

Kaçar Devleti'nin kuruluşuyla birlikte komşu ülkelerle siyasî, ticarî ve kültürel ilişkiler yeniden canlanmış, toplum ise istikrar arayışına girmiştir. Bu durum, yeni hanedanın meşruiyetini güçlendirmiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren, ülkenin kuzeyi Çarlık Rusya'nın, güneyi ise İngiltere'nin

etkisi altına girmiştir. Kuzey bölgeleri daha çok Çarlık Rusya ile güney bölgeleri ise İngiltere ve Hindistan ile ticaret yapmıştır (Abdullayev ve Edibi, 1356, s. 16). 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başında, kuzeydeki en önemli ticarî ve siyasî merkez Tebriz olmuş, bu şehir Kaçar dönemi boyunca İran'ın en büyük tüccarlarının çıktığı beş büyük şehirden biri olarak tanınmıştır. Tebriz, Safeviler döneminden itibaren Batı ile Doğu arasında yapılan ticarete kilit bir rol üstlenmiş ve Kaçar döneminde de önemli bir ticaret merkezî olmaya devam etmiştir (Eşref, 1359, s. 80).

Kaçar Devleti döneminde yerli burjuva sınıfı gelişmemiş, bu da diğer alanların ilerlemesini engellemiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında artan yabancı sermaye, feodal yapının hâkim olduğu ekonomide yerli yatırımcıları tarım ve ziraata yönlendirmiştir. Nasırüddin Şah döneminde (1848-1896) Batı ile artan siyasî ve ticarî ilişkiler, ekonomide önemli değişikliklere yol açmıştır. Yabancı sermaye üretim ve ihracata yönelmiş, banka-kredi sistemi ile iç piyasayı kontrol etmeye başlamıştır. Bu süreç, Rus-İngiliz rekabetini artırmış ve yerli yatırımcılar ile devleti bu iki güç ve küresel sermayeye bağımlı hâle getirmiştir (Mumini, 1352, s. 33).

Yerli sermaye sahipleri, yönetim sistemi ile toplumsal ve kültürel sebeplerden dolayı servetlerini açıkça ortaya koymaktan ve sanayiye yatırım yapmaktan çekinmişlerdir. 19. yüzyılın sonlarında Doğu'ya sık seyahat eden ve 20. yüzyılın başında İran'a dönen D'allemagne, İran'da paranın açığa çıkmasından bu denli korkulan başka bir ülke olmadığını ifade etmiştir. D'allemagne bu durumu birkaç nedene bağlamıştır: Zenginler, malî varlıklarını açığa vurmazlar çünkü devlet memurları zorla borç alabilir ve bu borçların geri dönüşü belirsizdir. Ayrıca, paralarını ihtiyaç anında kullanabilmek için saklarlar. Üçüncü sebep ise güvenle yatırım yapabilecekleri bir kurumun olmamasıdır. Avrupalılar birkaç müessese kurmuş olsalar da İranlılar bu müesseselere güvenlerini kaybetmiştir (D'allemagne, 1911/1378, s. 155).

19. yüzyılda Kaçar Devleti'nde burjuva sınıftan bahsedildiğinde, bu kavramın esasen ticarî boyutu ön plana çıkmaktadır; sanayiye dayalı bir burjuva sınıfı yoktur. Burjuvazinin gelişmemesi, ülkedeki feodal güçlerin egemenliği ve ekonomik, toplumsal, siyasî yapının yanı sıra dış faktörlerin etkileşimiyle açıklanabilir (Entner, 1965/1369, s. 21). 19. yüzyılın sonlarına doğru Kaçar Devleti'nde bir emlak burjuvazisi oluşmaya başlamıştır; ancak bu sınıfın devletle olan yakın ilişkisi ve bağımlılığı dikkat çekmektedir (Adilfer & Adinevend, 1398, s. 60).

Ülkenin geleneksel ekonomik sistemi, 19. yüzyılın ikinci yarısında küresel ekonomiyle entegre olmuştur. Bu süreç, Batılı ve yerli tüccarların girişimleri ve küresel devletlerin teşvikiyle gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın ortalarında Batılı ve Rus tüccarlar, Kaçarlarla ticarete zorluklar yaşamış, ancak yüzyılın sonlarına doğru kuzey bölgeleri ve komşu ülkelerle ticaret hızla artmıştır. Rusya ile ticaret, Kafkasyalı Müslümanlar ve İranlı Ermeni tüccarlar aracılığıyla yürütülmüş, bu tüccarlar geleneksel yöntemlerle 20. yüzyıla kadar faaliyet göstermiştir (Entner, 1965/1369, s. 21). Yunan tüccarları da Rusya ve Osmanlı'nın korumasında ülkenin kuzeyinde ticaret yapmıştır (Eşref, 1359, s. 50). 20. yüzyılın başında bazı İranlı tüccarlar, ticarete kolaylık sağlamak için Rus vatandaşlığını kabul etmişlerdir (Abdullayev & Edibi, 1356, s. 13).

19. yüzyılın ortalarında tüccarların durumuyla ilgili bazı kaynaklar¹, özellikle Charles (1362, s. 54)'in verdiği bilgilere göre, bu zümrenin düzenli bir vergiye tabi tutulmadığı ifade edilmektedir. Bu dönemde tüccarların daha serbest ve özgür bir şekilde yaşadığına dair bilgiler de mevcuttur. Bu bilgiler, o dönemde İran'da bulunan Fransız Gobineau'nun eserinde de yer alır. Gobineau (1859/1383, s. 278), eserinde Asya ve Avrupa'dan ürün ithal eden tüccarların devlete herhangi bir ödeme yapmadığını belirtir. Bazı kaynaklara göre, tüccarlar resmî olarak vergi vermemekte ve bu yük dolaylı yollarla köylülerle birlikte toplumun diğer sınıflarına yüklenmekteydi. Dolayısıyla, ticaretin birkaç alanında faaliyet gösteren tüccarlar, bu şartları suiistimal ederek vergi ödememe fırsatı sayesinde ticaretin farklı alanlarında faaliyetlerini genişleterek büyük karlar elde etmişlerdir (Varahram, 1385, s. 200)². Gobineau (1859/1383, s. 277)'ya göre, Kaçar Devleti'nde tüccarlar, toplumun önemli bir zümresi olarak güvenilir ve saygın bir kesim olarak bilinmekteydi. Ticaret mesleği genellikle veraset yoluyla devam ettirilirdi. Gobineau (1859/1383, s. 277), İran tüccarının toplumsal mevki hırısında olmadığını, devlet işlerine karışmadığını ve herhangi bir komplodan uzak durduğunu yazar. Tüccarların kamu yararına kurumlar kurdukları görülür. Nitekim Tebriz'deki en eski gayri resmî kuruluş olan

1 (Varahram, 1385, 200).

2 Bager Ali Adelfer, büyük ölçüde belgelere dayalı ortak makalesinde, Nasırüddin Şah döneminde şekillenen emlak burjuvazisinin devlete vergi ve gümrük rüsumu ödemeye devam ettiğini belirtir. Emlak ve toprak alımına veya yatırımına yönelenlerin büyük bir kısmının tüccar sınıfından olduğunu vurgular (Adelfer & Adinevend, 1398, s. 60).

darülaceze, 1908 yılında yetim çocuklara, fakirlere ve dilencilere yardım etmek amacıyla tüccarlar tarafından kurulmuştur (Shekiba & Tebibian, 1400, s. 274).

Kaçarlar döneminde bazı tüccarların Rusya ve İngiliz himayesine veya vatandaşlığına geçtiği görülmektedir. Yabancı devletlerin vatandaşlığına ve himayesine geçiş, 20. yüzyılın başlarında yeni bir boyut kazanmıştır. Bazı büyük İranlı tüccarların Rusya elçiliğine sığınması (M. H. Eminüzzerb) ve yine aynı ülkenin vatandaşlığını almaları (Toumaniantz³ Ermeni kardeşleri), siyasal yapı ve yönetimin tüccarlar üzerindeki baskılarını göstermektedir (Abdullayev & Edibi, 1356, s. 16). Bu duruma yol açan ana faktörler arasında, Şah'ın tüccarların sahip olduğu varlıklardan pay alma isteği, bölge yöneticileri ve devlet memurlarının tüccarlar üzerindeki baskıları ve dönemin toplumsal, siyasal ve ekonomik yapısının doğurduğu yozlaşma olduğu söylenebilir. Aynı dönemde hırsızlık ve yağmalama, sermaye yatırımlarının önündeki en önemli engeller arasında sayılmaktadır (Adilfer & Adinevend, 1398, s. 54).

Yurtdışıyla artan ticarî ilişkiler, ülke ekonomisi ve ticarî gelişmeyi destekleyen kurumsallaşma ve şirketleşmeyi getirmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında iç ticaretin dış ticaretle bağlantısı artmış, ithalat ve ihracat hacmi genişlemiştir. Ancak, yabancı sanayi ürünlerinin ticareti daha çok yabancı tüccarlar tarafından yapılmış, yerli tüccarlar bu alana geç ilgi göstermiştir. Kaçar Devleti, ticareti denetleyip ekonomiyi yatırıma dönüştürecek güce sahip olmadığından yabancı sermayeye bağımlı kalmıştır (Adinevend & Emleşi, 1396, s. 9). Yabancı tüccarlar ipek, pamuk gibi hammaddelerin ticaretini genişleterek İranlı tüccarları ihracata teşvik etmiştir. Batı'dan gelen sanayi ürünlerine halkın ilgisi, bu tür ürünlerin ithalatını artırmış ve döviz gelirlerine olan talebi yükseltmiştir (Eşref, 1359, s. 73).

Ahmet Eşref (1359, s. 77)'e göre, Nasirüddin Şah'ın hâkimiyetinin ortalarından itibaren, yabancı yatırımcıların yanı sıra büyük yerli tüccarların da yatırım yaptıkları bir dönem başlamıştır. Bu yeni dönemde, yabancı ülkelerle gelişen ticarete paralel olarak, ülkede yabancı yatırımcılar ve büyük servete sahip yerli şahıslar ticarethaneler kurmuş ve devletten çeşitli im-

3 Çeşitli kaynaklarda Toumaniantz, Tumanyan ve Tumanyans isimlerinin farklı yazım biçimlerine rastlanmaktadır. Çalışmamızda, bu üç yazım biçimi de zaman zaman kullanılmıştır. Bu durumu, orijinal kaynakların yazım şekillerine sadık kalma ve her bir kaynağı özgün hâliyle yansıtmaya amacımızdan dolayı tercih ettik.

tiyazlar almıştır. Bu durum, ülkede kapitalist ilişkilerin gelişmesi olarak değerlendirilebilir. Yarı sömürge ve dünya ekonomik piyasasına olan bağımlılık, ülkede sanayi kapitalizminin gelişmesine engel olmuş ve İranlı sermayedarların bu yöndeki çabaları sonuçsuz kalmıştır (Eşref, 1359, s. 73). Devletin ve devlet memurlarının güvensiz politikaları, sermayeyi koruyacak ve güvence verecek kanunların olmaması, bölge yöneticileri ve şehzadeler tarafından emlakların gasp edilmesi de bu duruma katkıda bulunmuştur. Devletin uyguladığı gümrük vergileri ve diğer vergi politikaları, yerli ticareti ve tüccarları olumsuz etkilemiştir. Yabancı tüccarlara, ithal ettikleri malların %5'i oranında gümrük vergisi uygulanmaktaydı (Varahram, 1385, s. 117). Rus vatandaşlarına ait bu tarife, 1828'de Çarlık Rusya ile yapılan ticarî anlaşmada belirtilmiştir. İranlı tüccarlardan %3 gümrük vergisi alınmasının yanı sıra, ithal ettikleri ürünler için geçtikleri her şehirde ayrıca vergi alınmaktaydı. Bu vergi oranları, hem ihracat hem de ithalat ürünlerini kapsamaktaydı. (Eşref, 1359, s. 94).

1897 yılında devlet, gümrük ve para reformlarını yapmak üzere Belçika'dan Joseph Naus ve ekibini davet etmiştir. Naus, gümrük genel müdürü olarak atanmış, Avrupa seyahatinde Muzafferüddin Şah tarafından yetkileri artırılarak gümrük bakanı yapılmıştır (Kesrevi, 1363, s. 29). 1901 ve 1902 yıllarında Naus, Rusya ve İngiltere ile Kaçar Devleti adına yeni sözleşmeler imzalamış (Varahram, 1385, s. 117) ve 1899'a kadar kişilere kiralanan gümrükler, 1900 yılında Naus tarafından devlete devredilmiş ve devlet, reformlarla gelirlerini artırmıştır. Gümrük rüsumu ise tüccarın milliyetine ve malın miktarına göre alınmıştır (Kesrevi, 1363, s. 29).

19. yüzyılda tütün ve tömbeki, Kaçar Devleti'nin en önemli ihraç ürünlerindedir. Yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'ndeki tütünün neredeyse tamamı Kaçar Devleti'nden ihraç edilmiştir. 1880 ve 1890'lardan sonra tütün, ihracatta ve devlet ekonomisinde birinci sıraya yerleşmiştir. Artan talep, tüccarları tütün üretimine yöneltmiş, Batılı sermayedarlar imtiyazlarla sektörde tekelleşme girişiminde bulunmuştur. Osmanlı'ya yapılan tütün ihracatında Ermeni tüccarlar önemli rol oynamışlardır (Homa, 1371, s. 210-214). Bu dönemde, İranlı Ermeni tüccarlar dış ticarete önemli bir rol oynamış ve ülkenin en zengin tüccarları arasında yer almıştır. Büyük İranlı tüccarlar ise ilk kez ortak anlaşmalarla ticarî şirketler kurma girişiminde bulunmuşlardır (Eşref, 1359, s. 77; Gukasyan, s. 262).

İran Ermenilerinin de şirketleşme girişimlerinde önemli bir payı olduğu bilinmektedir. Bazı Rusya Ermenileri, İran'daki soydaşlarıyla ticarî bağlanmalarını sürdürerek İran'ın kuzeyinde yatırımlar yapmışlardır (Eşref, 1359, s. 64). D'allemagne (1911/1378, s. 136), eserinde İran ticaretinin büyük kısmının Rusya ve İngiltere ile yapıldığını belirtir. İran ile olan ticaretin %57'sini Rusya, %22'sini İngiltere (Hindistan da dâhil) kontrol ederken, üçüncü sırada Osmanlı Devleti ve dördüncü sırada Fransa yer almaktadır. D'allemagne (1911/1378, s. 141)'nin belirttiğine göre, İran senelerdir çoğu Ermeni olan ihracatçıların hâkimiyetine girmiştir. Bu ihracatçılar, pamuk, yün, fındık, kuru meyve ve diğer İran ürünlerini Rusya üzerinden veya Fars Körfezi'nde nakliyat yapan İngiliz gemileriyle Avrupa'ya taşımaktaydı. Dönüşte ise Avrupa ürünlerini ithal etmekteydiler. Dış ticaretin gelişmesi ve buna bağlı olarak ithalatın artışı, ülkelerdeki sanayileşmenin doğurduğu hammadde ihtiyacı ve iç piyasada sanayi ürünlerinin tüketiminin artmasının göstergesiydi. Batı'da sanayi ve teknolojinin gelişmesi, taş kömürü ve diğer yeraltı madenlerinden çıkarılan hammaddelere olan ihtiyacı artırmıştır. Kaçar Devleti döneminde büyük tüccarların dış ve iç ticarî faaliyetleri sonucu artan servetlerinin yatırım aracı olarak kullanılmasıyla çeşitli müesseseler kurulmuş ve bu gelirler farklı sektörlerle kaydırılmıştır. Büyük tüccarlar, yeni sanayi, madencilik, taşımacılık, denizcilik, ulaşım ve iletişim sektörlerine de ilgi göstermeye başlamışlardır. Bunlardan biri de Tumanyan Ticarethanesi veya Tumanyans Kardeşler olarak bilinir. Yerli yatırımcıların bu alandaki girişimleri, aslında yabancıların bu sektöre yatırımlarından sonra başlamıştır (Eşref, 1359, s. 79-81).

Bir sonraki başlıkta, söz konusu dönemde İran Ermenilerinin meslekî faaliyetlerini genel olarak değerlendirecek ve Kaçarlar dönemi İran Ermenilerinden olan Tumanyan Kardeşlerin kurduğu ticarethaneyi, ülkedeki konumunu ve devlet ile ilişkilerini, mevcut kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda irdeleneceğiz. Birkaç küçük ve orta ölçekli şirketi hariç tutarsak, Tumanyan Kardeşler gibi büyük sermaye kuruluşlarının faaliyetleri araştırmaya değer bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Ermeni Tüccarların Yükselişi: Tumanyan Kardeşlerin Ticaret Ağı

Kaçarlar döneminde, Meşrutiyet öncesinde İran'da yaşayan Ermenilerin nüfusu hakkında kesin istatistiksel bilgiler mevcut değildir. Genellikle, bu konudaki bilgilere Avrupalı gezginlerin ve diplomatların tahminleri

üzerinden ulaşılır. Fransız seyyah Flandin, 19. yüzyılın ortalarında Kaçar Devleti'nin nüfusu hakkında üç farklı tahmin sunmuştur. Ülke nüfusunun 7, 9 ve 13 milyon olarak tahmin edildiğini belirtmiş ve Kaçarların nüfusunun 13 milyon olma ihtimalini gerçeğe daha yakın bulduğunu ifade etmiştir (Flandin, 2536, s. 415). 20. yüzyılın başlarında ise Ermeni kiliselerinin kayıtları daha doğru tahminler yapılmasını sağlamıştır. Culfa'da yaşayan Ermenilerin nüfusu, devletin yürüttüğü politikalar ve yaşam koşullarına bağlı olarak değişmiştir. Baskılar, hastalıklar ve soygunculuk gibi etkenler, Ermenilerin başka bir şehre ya da ülke dışına göç etmelerine sebep olmuştur. Kaçarlar döneminde devlet otoritesinin sağlanması ve ticarî yollarda nispi güvenliğin artması, nüfusun artmasına neden olmuştur.

Kaynaklara göre, 1851 yılında Yeni Culfa'da 371 Ermeni hanesi, yani yaklaşık 2.586 kişi yaşamaktaydı. 1880'de 403 hane (2.692 kişi) ve 1916 yılında ise 610 Ermeni evi (3.748 kişi) bulunmaktaydı. Natık Homa, 19. yüzyılın ilk yarısında İngilizlerin, İsfahan'ın Yeni Culfa mahallesinde 300 ile 500 arasında Ermeni ailesinin yaşadığını kaydettiklerini belirtir. Aynı dönemde, Tahran'daki Ermeni nüfusunun 250 aileden oluştuğu bildirilmiştir (Homa, 2013, s. 12). 1851 yılında diğer şehirlerde yaşayan Ermeni nüfusları şu şekildedir: Hemedan'da 235, Hemedan yakınlarındaki Şavarin köyünde 318, Enzeli Limanı'nda 37, Şiraz'da 41 ve Buşehr'de 66 Ermeni bulunmaktadır (Huviyan, 1384, 20). 1850 yılında İran'ın Azerbaycan bölgesinde toplamda 4.815 Ermeni ailesi yaşamaktaydı ve en çok ailenin Tebriz'de (740 aile) yaşadığı bilinmektedir (Homa, 1990, s. 166). Homa Natık, Fransız İranşinas Eugene Aubin'e dayanarak, Meşrutiyet yıllarında Tebriz'in 26 mahallesinin 5'inde Ermenilerin yaşadığını ve Urmiye'nin 21 köyünde dağınık halde yaşayan Ermenilerin nüfusunu 6.000 olarak belirtmektedir (Homa, 2013, s. 12). Nasırüddin Şah'ın hâkimiyeti döneminin ilk yıllarında, İngiltere Büyükelçisinin eşi Mary Sheil (1973/1368, s. 198), Yeni Culfa mahallesinde 600-800 arasında Ermeni ailesinin yaşadığını belirtmiştir. 1902 yılına ait Ermeni kiliselerinin istatistiğine göre, 81.510 Ermeni İsfahan ve Azerbaycan Piskoposluğuna, 5-6 bin ise Katolik ve Protestan kollarına bağlıydı (Huviyan, 1384, 22). Dönemin kaynakları, Buşehr'de yaşayan Ermenilerin sayısı hakkında yıllara göre farklı rakamlar vermiştir. 1868 yılına ait kaynakta 14 Ermeni ailesi, yani tahmini 80 kişinin yaşadığı kaydedilmişse de 20. yüzyılın başında George Curzon (1892/1373, s. 285), Buşehr'de 100 Ermeni'nin yaşadığını belirtmiştir.

Yeni Culfa, keşişler için bir eğitim ve dini merkezdir. Buradan Hindistan ve diğer ülkelere keşişler gönderilmiştir. James Wills (1891/1368, s. 184) kilisede rüşvet ve yolsuzluğun arttığını, başpiskoposun rüşvet karşılığında ahlaksız kişilere rahip unvanı verdiğini belirtmiştir. Sosyal ve kültürel yapısı nedeniyle Yeni Culfa, yabancı ülke vatandaşlarının en çok ziyaret ettiği ve yaşadığı mahallelerden biriydi. Yabancılar genellikle Ermenilerin evlerinde kiracı olarak kalmaktaydı. Ferdi örneklerle genelleme yapmak her zaman doğru olmasa da, Yeni Culfa'nın kendine özgü yaşam tarzı ve kültürel yapısı göz önüne alındığında, verilen bireysel örneklerin gerçeğe yakın olduğu düşünülebilir. Bu durum, dönemin bazı kaynaklarında da belirtilmiştir. Örneğin, Japonya'nın Kaçar Devleti'ne gönderilen ilk elçisi Yoshida Masaharu, Nasırüddin Şah döneminde Culfa'yı ziyaret ettiğinde bir Ermeni tarafından karşılandığını ve aynı evde üç İngiliz'in daha kaldığını belirtmiştir. Japon elçi Yoshida, İsfahan'da kaldığı süre boyunca şehrin ahalisi, meslekleri ve üretimi hakkında da kısa bilgiler vermiştir. Verdiği bilgilere göre, Nasırüddin Şah zamanında İsfahan'da tütün ziraatı en yaygın tarım ürünüydü (Masaharu, 1991/1373, s. 319). Söz konusu dönemde İsfahan'ın önemli bir tütün tarımı merkezî hâline gelmesi, büyük ölçüde tütünün yurt dışına ihraç edilmesinden kaynaklanmaktaydı. Kaçarların tütün üretimi ve ihracatına dair benzer bilgiler Oursel, Curzon, Dieulafoy, Amerika'nın Kaçar Devleti'ndeki ilk elçisi Benjamin'in eserlerinde ve Farsname-i Nasırî gibi dönem kaynaklarında da bulunmaktadır.

Kaçar Hanedanlığının dördüncü padişahı Nasırüddin Şah döneminde, yurtdışıyla artan siyasî, diplomatik, kültürel ve ticarî ilişkilerin yeni bir aşamaya yükseldiğini belirtmek gerekir. Bu ilişkilerin ticarî ve ekonomik boyutunda yaşanan yükseliş, hem yabancıların hem de yerli tüccarların faaliyetlerinde gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, ismi ülke sınırlarını aşan zengin Ermeni tüccarlardan Tumanyanlar Ticarethanesinin ticarî faaliyetleri ele alınacaktır. Özellikle İran'ın Azerbaycan ve kuzey bölgelerinde ticarî ağırlıklarını hissettiren ve ülke ekonomisinde önemli bir mevkiye bulunan Ermeni asıllı büyük tüccarlar, Nasırüddin Şah dönemi ve sonrasında öne çıkmıştır⁴. Faaliyet alanları geniş coğrafi bir alana yayılmış olan

4 Arzumanyan kardeşlerine ait olan ve sermayesi 300 bin tümen olan bu şirket, ithalat ve ihracat alanında faaliyet göstermiştir. Tahran'ın dördüncü büyük sermayedar şirketi olan Arzumanyan, ihracatında Rusya pazarlarına sunulacak hammadde üretimine odaklanmış ve geniş toprak mülklerine sahip olmuştur (Seif, 2020, s. 34). Şirketin ithalatında gümüş ve Rus sanayi ürünleri öne çıkmaktadır. İran Ermenileri

bu ticarî ilişkilerin, ülkede yaygınlaşmaya başlayan modern sanayi ürünlerinin getirilmesinde rol oynadığı düşünülmektedir. Tumanyanlar Ticarethanesinin faaliyetleri, ülkede üretilen pamuk, ipek, yün ve kuru meyve gibi ziraî ve işlenmemiş ürünlerin ihracatını ve yurtdışından şeker, petrol, çay gibi sanayi ve tarım ürünlerinin ithalatını kapsamaktadır.

Kaçarlar döneminde Tebriz ve Tahran'ın yanı sıra İsfahan ve Selmas gibi şehirler de büyük ticaret merkezleri olarak ön plana çıkmıştır. Tebriz'deki Ermeniler ticarete öncü rol oynamış, onları sırasıyla İsfahan, Selmas ve Tahran'daki Ermeniler izlemiştir. 20 ila 30 tüccarın bir araya gelerek büyük şirketler kurduğu bilinmektedir (Gukasyan, 1347, s. 262). Özellikle Ermeni Tumanyan Kardeşler ya da Tumanyan Ticarethanesi, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, ülkenin birçok alandaki ticarî faaliyetlerine hâkim büyük sermaye ve ithalat-ihracat kapasitesi ile ülke genelinde en büyük ikinci şirket olarak öne çıkmıştır (Seif, 2020, s. 33). Ticari girişimlerine ilk olarak Tebriz'de başlamış olan bu ticarethane, diğer şehirlerde de şubeler açarak genişlemiştir. Tumanyan Ticarethanesinde çalışmış bazı İran Ermenileri, zamanla Tumanyanlardan ayrılarak kendi ticarethanelerini kurmuşlardır. Aynı dönemde, Rusya İran'daki bazı ticari ilişkilerini İranlı ve Rus vatandaşı olan Ermeniler aracılığıyla yürütmüştür. Rusya'nın Hazar Denizi'nin doğu bölgelerine yerleşmesiyle birlikte küçük Ermeni tüccarlarla ticari bağlantılar kurmuş ve Ermeniler, Ruslardan aldıkları şeker, kumaş ve keten gibi ürünleri Kaçar Devleti'nde dağıtmışlardır (Adinevend & Emleş, 1396, s. 14).

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Kaçar Devleti'nde faaliyet gösteren 74 önemli tacir ve ticarethane bulunduğu kaydedilmektedir. Bu dönemde Tahran, Tebriz, İsfahan, Şiraz ve Meşhet gibi şehirler, Kaçarların en büyük ticarî ve ekonomik merkezleri olarak bilinmektedir ve ülke ekonomisinin temelini oluşturan tüccar ve sermayedarları ağırlamıştır. Kaynaklarda belirtilen 74 tüccar ve yatırımcıdan 42'sinin piyasada dolaşan sermayesinin miktarına dair bilgiler mevcuttur. Bu dönemin en zengin iki

genellikle makine, cam ve giyim gibi sanayi ürünlerini ithal etmekteydiler. Aramyan Ticarethanesi ise 19. yüzyılın sonlarında kurulmuş ve 1897 yılında sermayesini 200 bin tümenin üzerine çıkarmıştır. Şirket Bakü, Moskova, Odessa, Reşt ve Tebriz'de ticarî temsilcilikler kurmuş ve iç piyasadaki pamuk ve yün gibi hammadde ürünlerini Rusya'ya ihraç ederek, oradan gümüş ve kumaş ithal etmiştir (Eşref, 1359, s. 77-81; Huvıyan, 1384, s. 294).

tüccarı ve sermayedarı olarak bilinen Hacı Muhammed Hasan Eminüz-zerb ile Ermeni asıllı Toumaniantz Kardeşlerin her birinin servetinin iki-üç milyon tümen veya daha fazla olduğu tahmin edilmektedir (Eşref, 1359, s. 74).

Tumanyanların ticarî faaliyetleri, 1840 yılında Tebrizli Ermeni Harutun Tumanyan'ın bir dükkân açmasıyla başlamıştır. Başlangıçta metal eşyalar, kuru meyveler, ipek ve pamuk ithalat ve ihracatı yapmıştır (Adinevend & Emleş, 1396, s. 9). Ticarî alanını Kazvin, Gilan ve İran'ın Azerbaycan bölgesinde mülkler alarak genişletmiştir. İşlerinin büyümesiyle dört oğlunu yanına alarak ticaretini geliştirmiştir (Eşref, 1359, s. 77). Bu süreç, kurumsallaşmaya doğru ilerlemiştir. 1878 yılında kurulan ve asıl faaliyetleri İran'dan zirai ve işlenmemiş ürünlerin Rusya'ya ihracatı olan Ticarethane, kısa sürede Astrahan (Heşterhan / Haciterhan / ناخترخان), Moskova ve Bakü'de şubeler açmıştır. Rusya'da genişlemesinin ardından pirinç ve pamuk üretim fabrikaları tesis ederek İran'dan ihraç edilen ham ürünleri orada işlemiştir (Adilfer & Adinevend, 1398, s. 56-57).

1878'de Ticarethanenin kurulması, döviz, bankacılık faaliyetleri ve maddencilik gibi sektörlerde genişlemesi, Harutun Tumanyan'ın dört oğlunun ticarete atılmalarıyla başlamıştır. Dört kardeş, döviz, gümüş ithalatı ve pamuk ihracatı gibi gelirli alanlarda yatırım yapmaya başlamışlardır (Eşref, 1359, s. 77). İran'ın kuzeyinde Gülistan eyaletine bağlı Gez (Gaz) Limanında bir imaret, yirmi dükkân, bir büyük depo ve bir pamuk ayıklama fabrikaları bulunmaktaydı (Adilfer & Adinevend, 1398, s. 59). Pamuk üretim ve satışına yönelmelerinde, 19. yüzyılın sonlarında dış piyasada pamuğa olan talebin artması önemli bir etken olmuştur. Komşu ülkelerle gerçekleştirdikleri ticaretin büyük bir kısmı Rusya üzerinden yapılmıştır. Ticarethane, Rusya'ya yapılan ihracatın %60'ını kontrol etmiş ve bu büyük kazançla farklı sektörlerde yatırımlar yaparak faaliyet alanını ve kapasitesini büyütmüştür (Abadian, 1383, s. 118; Varahram, 1385, s. 215). Aynı dönemde, ülkede sadece yabancıların banka imtiyazı olarak faaliyet gösterdiği sıralarda, Tumanyan Ticarethanesi bankacılık sektörüne girmiştir. İngilizlerin Kaçar Devleti'nde kurdukları Bank-ı Şahenşahi ile rekabet edecek seviyeye gelerek, döviz alım satımında ciddi bir rakip olmuştur (Eşref, 1359, s. 77).

Ticaretane, ekonomik ve ticarî açıdan İran ve Rusya'daki faaliyetlerini kapsayan iki kısma ayrılmıştır. Başlangıçta her iki kısım arasında sıkı

ilişkiler olduğu bilinmektedir. Ancak, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda ekonomik ve finansal ayrışmalar yaşanmış ve Rusya ile İran'daki faaliyet alanları farklılık göstermiştir. Tumanyan kardeşlerden ikisi, ticarî faaliyetlerin daha sağlıklı yürütmesi için Bakü'de ikamet ederken, diğer iki kardeş Tebriz ve Tahran'da faaliyetlerini sürdürmüştür (Hasani, 1392, s. 136-137). Tumanyan Kardeşlerin ticarethanenin şubeleri Bakü, Moskova, Tiflis gibi şehirlerde ve Tebriz, Reşt, Kazvin, Meşhet gibi İran içindeki şehirlerde bulunmaktaydı. Rusya şubesi Paris, Viyana ve Marsilya ile geniş alım satım ortak faaliyeti yürütmekte ve yabancı şirketlerin Avrupa'dan Kaçar Devleti'ne yapılan havalelerde bankacılık faaliyetleri de gerçekleştirilmekteydi. Tumanyanlar, ticarî mevkilerini güçlendirmek, servetlerini garanti altına almak ve siyasî sorunlardan kaçınmak amacıyla Rusya vatandaşlığı ve himayesine girmişlerdir (Abdullayev & Edibi, 1356, s. 13).

Rusya ile olan ticarî ilişkileri nedeniyle, Hazar Denizi'nde iki ticarî gemi ile taşımacılık faaliyetlerine başlamışlardır (Eşref, 1359, s. 79-81). Ticarethane, Rusya'da Nobel, Bakü Petrol Şirketi ve Lianazov Şirketi gibi büyük yabancı ve Rus şirketlerinin hisselerine de sahipti (Hasani, 1392, s. 137; Abadian, 1383, s. 118). Nasırüddin Şah döneminde, özellikle sonlarına doğru, büyük tüccarların emlak yatırımlarına yöneldiği bir dönemde Tumanyan Kardeşler de toprak mülkleri alımına girmiştir. 1891 yılından sonra ham madde ve zirai ürünlerin ihracatının yanı sıra bankacılık ve emlakçılık alanına da yatırımlarını artırmışlardır. Bu dönemde, Şah'a ait önemli mülkiyetler satılmış ve büyük yerli tüccarlar bu mülkleri satın alarak yatırım yapma fırsatı bulmuşlardır. Tumanyan Kardeşler, Gez Limanı'ndaki sahil mülklerinin büyük bir kısmını 1893 yılında bir Rus pamuk ticarethanesine satmış, ancak Astarabad maliye emini bu satışa itiraz etmiştir. Ayrıca, Kaçarlar döneminde ülkenin en büyük tüccarı Muhammed Hüseyin Eminüzzerb tarafından kiralanan toprak mülkleri, Tumanyan Kardeşler tarafından bir Rus şirketine petrol deposu tesis etmek için kiralanmıştır (Adilfer & Adinevend, 1398, s. 57-59).

Tumanyan Ticarethanesi, elde ettiği büyük sermaye sayesinde, o dönemde değer kazanan gümüşün ticaretine de yönelmiştir. Ülkede değerli metallerin ihracatı ve ithalatı yasak olmadığından, Ticarethane gümüş ithal edip, altın ihraç ederek büyük kâr elde etmiştir. Gümüşün fiyatının yükselmesi, ticarethaneye önemli kazançlar getirmiştir. Gümüşün, ülke içinde altına kıyasla küresel piyasalardaki fiyatından daha yüksek olması (Homa, 1371, s.

210), kıymetli metallerin ithalat ve ihracatına yatırım yapmalarında etkili olmuştur. Gümüşün değer kazandığını göstermek için, 19. yüzyılın sonlarına doğru (1891-1893) ve 20. yüzyılın başlarında (1900-1902) Trabzon ile Tebriz arasında yapılan ticaretin taşımacılık bedelinde gümüşün %80, altının ise %28 artış göstermesi örnek verilebilir (Kuruca, 2003, s. 155).

Sonuç olarak, Kaçarlar döneminin sonlarına doğru, Tumanyan Şirketi gibi yerli büyük ve küçük ticarethanelerin iç ve dış etkenler nedeniyle iflasa sürüklendiği gözlemlenmektedir. Yerli tüccarların ve ticarethanelerin yabancı etkenler karşısındaki zafiyeti, küçülmesi ve iflasa doğru sürüklenmesi sadece modern sanayi ürünleri getiren büyük yabancı şirketlerle rekabet edememelerinden değil, aynı zamanda Kaçar yönetiminin yürüttüğü politikalar ve toplumsal, kültürel ve ekonomik yapı ile de doğrudan ilişkilidir. Nasırüddin Şah döneminde yabancılara verilen imtiyazlar, dış sermayeyi ülkeye çeken en önemli faktörlerden biri olmuştur. Yabancı tüccarlardan sadece gümrük vergisi alınırken, yerli tüccarlardan gümrük vergisi dışında geçtikleri her şehirde ek vergi alınmaktaydı. Bu durum, dış sermayenin ve yabancı sanayi ürünlerinin iç piyasadaki yerini ve gücünü artırmış, ülke sermayesinin ve ipek, keten, pamuk, tömbeki, tütün, halı, kuru meyveler gibi ürünlerin ve diğer ham maddelerin yabancı tüccarların tekeline geçmesine neden olmuştur (Abadian, 1383, s. 518). Böylece, 20. yüzyılın başlarında yerli tüccarlar, sermayedarlar ve ticarethaneler, devletin politikalarından kaynaklı ekonomik sorunlarla birlikte ülkedeki sosyal ve siyasî çalkantıların doğurduğu krizlerle karşı karşıya kalarak iflas etmişlerdir. Büyük sermayeye sahip Tumanyan Ticarethanesi, H. Eminüzzerb'in şirketleri ve diğer yerli şirketler de bu iç ve dış faktörlerin doğrudan etkisiyle iflas etmiştir.

4. Kaçar İran'ında Sarraflık ve Bankacılık: Tumanyan Kardeşlerinin Rolü

19. yüzyılın sonlarında artan dış ticaret faaliyetleri, döviz ve bankacılığa olan ihtiyacı da beraberinde getirmiştir. İç ticaretin aksine, dış ticarete yabancı para birimiyle işlem yapmak ticaretle uğraşanları zorluklarla karşı karşıya bırakmıştır. Kaçar Devleti döneminde, özellikle Nasırüddin Şah zamanında Batı ile başta olmak üzere yurtdışıyla siyasî ve ticarî ilişkiler, sosyal ve kültürel ilişkilerle paralel olarak hızla kazanmıştır. Bu dönemde,

Batı'nın modern medeniyetinin unsurları ve modern kurum ve kuruluşlarıyla tanışma süreci hız kazanmıştır. Yurtdışıyla ticarî ilişkileri sürdüren yerli tüccarlar, birkaç büyük kuruluş kurarak sarraflık ve bankacılık faaliyetlerine başlamıştır. Söz konusu dönemde, ilk başta tüccar ve sarraflar farklı gruplardı (Farsani, 1384, s. 55). Ancak ticarî ilişkilerin artmasıyla bazı tüccar ve ticarethaneler, ticaret ve sarraflık işini birlikte yürütmeye başlamıştır. Bu sektöre yönelen yeni büyük kuruluşlar, aynı zamanda hammadde ihracatı da yapmışlardır. Ticarî faaliyetleri yürüten ticarethaneler, döviz faaliyetlerine başlayarak döviz ve daha sonra bankacılık sektörüyle paralel şekilde ülke dışı ticareti sürdürmüşlerdir. Bankacılık işlemlerinin yanı sıra, ihracat amaçlı hammadde üretiminde alan açarak ihracat ve ithalat faaliyetleri yürütecek birkaç önemli ticarethane de kurmuşlardır (Eşref, 1359, s. 77).

19. yüzyılın ikinci yarısında ve sonlarına doğru, Kaçar Devleti'nde banka kurulmasına yönelik hem yerli hem de Batılılar tarafından girişimler başlatılmıştır. Yabancıların İran'da kurduğu bankalardan biri, Nasırüddin Şah'tan aldığı imtiyazla bir İngiliz tarafından kurulan Bank-ı Şahenşahi'dir. Şahenşahi Bankası, aslında kuruluşundan yaklaşık 17 yıl önce Mirza Hüseyin Han'ın sadareti döneminde (1871-1873) verilen imtiyazların iptal edilmesinin ardından, M. A. A. Eminüssultan'ın ilk sadareti döneminde (1887-1896) bir nevi tazminat olarak verilmiştir. Bu bankadan önce, bazı yabancı tüccar ve sermayedarlar tarafından İran'da banka kurulması ve bankacılık faaliyetlerine ilişkin adımlar atıldığı bilinmektedir. İlk defa olarak, Fransız büyük sarraf ve sermayedarların temsilcisi olarak 1864 yılında İran'da Bank-ı İranî adında bir bankanın kurulmasını Kaçar devlet yetkilileriyle müzakere eden Jan Savalan'dan bahsedebiliriz. Kaçar yönetici sınıfı bu teklife olumlu yaklaşmış olsa da, bilinmeyen sebeplerden dolayı plan gerçekleşmemiştir. Savalan'ın önerisindeki en önemli hususlardan biri, ülkede banka işlemleri ile ilgili kâğıt para basımı planıydı (Şahedi, 1393, s. 538). Nasırüddin Şah'ın yabancı bankaların İran'da kurulmasına pek fazla ilgi göstermediği ve hatta yabancıların banka kurmalarına karşı olumsuz bir tutum sergilediği söylenir⁵. Savalan'ın banka önerisinden yıllar sonra,

5 Nasırüddin Şah, yabancıların banka kurması konusunda temkinli davranmış olabilir. Ancak bu, onun Batı sermayesine, kurumsal gelişime ve yenileşmeye tamamen karşı olduğu anlamına gelmez. Nasırüddin Şah ile ilgili birçok belge, rapor ve Avrupa'daki Kaçar elçileriyle ve ülkedeki bazı devlet yetkilileriyle yazışmalarında, ülkenin fikri anlamda gelişmesine temkinli veya çekingen davranmasına rağmen, yabancı

Yeni Doğu Bankası (Doğu Bankası) İran'da kendi şubelerini açmak isterken Şah'ın buna karşı çıktığı bilinmektedir. Ancak İngiliz sefaretinin baskıları sonucu, banka kendi şubelerini açarak faaliyetlerine başlamıştır. Doğu Bankası, 1888 yılında ülkenin farklı şehirlerinde şubeler kurmuş ve Kaçar Devleti'nde kâğıt parayı piyasaya sürmüştür (Şahedi, 1393, s. 538).

Banka kuruluşu dışında, 1870'li yıllara kadar İran'da düzenli ve merkezî bir darphaneden bahsedilemez. Kaçarların ikinci önemli reformist sadrazamı Mirza Hüseyin Han Müşirüddeve'nin (Sipehsalar) sadareti dönemine kadar ülkede merkezî ve standart bir darphane bulunmamaktaydı; her bir önemli eyalet kendine mahsus darphaneye sahipti. Tahran'da bulunan Muayyirü'l-Memalik makamı ise farklı madenî paraların yapılışını, ağırlık oranlarını ve benzeri hususları kontrol etmekteydi. Mirza Hüseyin, sadarete geldiğinde Tahran'da merkezî darphane kurmayı planlayarak 1874 yılında bu konuda başarılı adımlar atmış ve yeni yıldan itibaren yeni madenî paralar tedavüle girmiştir. Onun sadareti döneminde parasal konuları düzenleme ve kâğıt para basımı için İran Bankası kurulması yönünde planlar yapılmış, ancak bu planlar sonuçlanmamıştır (Şahedi, 1393, s. 534). Mirza Hüseyin Han'dan sonra tüccar ve sarrafların yanı sıra devlet yetkililerinden Mirza Ali Asger Han Eminüssultan'ın sadareti döneminde, aydın devlet adamı Mirza Alihan Eminüddeve⁶ ve diğerleri tarafından banka kurma girişimleri olsa da başarılı olunamamıştır (Şahedi, 1393, s. 542). Bu başarısızlıklara rağmen, 19. yüzyılda İran'da bankacılık alanında ciddi adımlar, Nasirüddin Şah'ın sadrazamı Mirza Ali Asger Han Atabek (Eminüssultan) tarafından atılmıştır. O, öne çıkan yerli tüccar ve sarrafların işbirliği ile banka kurma yönünde çaba göstermiştir. Vezir-i Azam Eminüssultan'ın banka kurmasındaki amacının, bankacılık sisteminin sadece ülkenin dış

sermayenin ülkeye gelmesi ve kurumsal yenileşmeye yönelik girişimlerde ısrarcı olduğunu göstermektedir. İbrahim Sefai'nin yayınladığı belgeler, Ferruh Han Gaffari ile ilgili belgeler mecmuası ve Mirza Hüseyin Han'ın rapor ve belgeler topluluğu gibi yayınlanan diğer belgeler, onun yenileşme hususunda istekli olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, çoğu zaman bu konuda yetişmiş devlet memurlarının eksikliği ve ülkedeki ulema gibi güç odakları ile yabancı devletlerin baskılarından şikâyetçi olduğu da yazışmalarında açıkça belirtilmiştir.

- 6 Nasirüddin Şah döneminde Mirza Alihan, birçok farklı makam ve görevde bulunmuştur. Aydın bir devlet adamı olarak bilinen Mirza Alihan, babası Mecidülmülk Sineki'nin yüksek rütbeli bir devlet memuru olduğu dönemlerde devlet memurluğuna başlamıştır. Mecidülmülk Sineki, dönemin devlet ve toplumsal sorunlarına dair önemli eleştiriler içeren bir risale kaleme almış bir devlet adamıdır. Mirza Alihan, Muzafferüddin Şah döneminde ise bir süre sadrazamlık görevini üstlenmiştir.

ve iç ticarî faaliyetlerinde sağlayacağı kolaylıkların ötesinde, darphane ve madenî paraya dair konuları düzenlemek olduğu belirtilir (Şahedi, 1390, s. 141).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bankacılık faaliyetlerini İran'da sarraflar, kredi verme ve parasal havaleler yaparak fiilen yürütmekteydi. Bu alanda İran Ermeni ticarethanelerinin de önemli rolü vardır. İlk olarak Toumaniantz Şirketi, modern ve kapsamlı bir şekilde döviz kurunu uygulamaya başlamıştır. Para nakli, borç ve kredi sistemini uygulayarak müşterilerine cari hesap açan şirket, toplumun tüm kesimleri tarafından güvenilir hale gelmiş ve devlet memurları dâhil olmak üzere büyük miktarlarda borç verecek kadar itibar kazanmıştır. Kaçar Devleti döneminde, büyük tüccarlar toplum içinde saygın gruplar olarak itibar görmüşlerdir. Güvenilir olmaları nedeniyle, insanlar savaş zamanı dahi kendi para ve birikimlerini onlara emanet etmiştir (Adinevend & Emleş, 1396, s. 11). Çoğu zaman bunun karşılığında tüccarlardan yıllık faiz almışlardır. Dolayısıyla, Şah ve devlet adamları, dinî önderler dâhil olmak üzere toplumun farklı kesimleri büyük tüccarlara sürekli borçlu durumdaydılar (Homa, 1371, s. 33). İran'ın büyük sermayesi tüccarların elindeydi ve malî zorluklar yaşayan devlet, kimi zaman onlardan borç almak zorunda kalmıştır. Gobineau (1859/1383, 278)'ya göre, parası olmadığından devlete borç verdiğinde, karşılığında ciddi vesikalar (belgeler) alınmaktaydı. Bu nedenle, devlete ait tekeller, eyalet gelirlerinin tahsil hakkı ve hatta kimi zaman saltanat cevahiratı ve değerli eşyalar güvence olarak tüccarların elindeydi (Gobineau, 1859/1383, s. 278).

Bu dönemde kredi, faiz ve borç işlemleri gibi finansal faaliyetlerde, iç burjuvazinin bir kurumu olarak Toumanian Kardeşlerinin Ticarethanesini gözlemleyebiliriz. Özellikle Rusya'nın nüfuz alanı olan İran'ın kuzey bölgesinde, ticaretin yanı sıra döviz işlemleri ve tarım sektöründe yoğunlaşmışlardır (Adinevend & Emleş, 1396, s. 8). Muzaffer Şahedi (1390, s. 141)'nin makalesinde, İngiliz elçiliğinin askerî ataşesi Colonel Picot'un 15 Nisan 1895 tarihli raporuna atıfta bulunularak, Tumaniansk Ticarethanesinin Moskova'da tanındığı ve Tebriz'deki temsilcileri aracılığıyla İran'ın kuzeyinde bankacılık ve diğer ticarî faaliyetlerle uğraştığı ifade edilmektedir. Tumanians sarraflık işletmesi ve ticarethanesi, Bank-ı Şahensahi'den birkaç yıl önce bankacılık faaliyetlerine başlamış ve 1920'lere kadar devam etmiştir (Şahedi, 1393, s. 537). Banka kurulması yönündeki girişim-

lere dair bilgiler, askerî ataşenin aynı raporunda yer almaktadır. Rapor, “Tahran’da bir banka kurulması planı, Tumanyansk ve Castli aracılığıyla sadrazam (Eminüssultan) ve kardeşi Eminülmülk’ün katılımı ile hazırlanmıştır. Bu bankanın kurulmasıyla devlet darphanesinin idaresi ve diğer bankacılık ve ticarî faaliyetlerin düzenlenmesi hedeflenmiştir.” şeklinde detaylandırılmıştır. Elçilik görevlisi, 10 Mayıs 1895 tarihinde Tumanyansk ve Castli’nin banka kurma çabalarına dair “Tumanyansk ve Castli henüz kendi bankalarını kurmayı başaramamıştır.” ifadelerini kullanmıştır (Şahedi, 1390, s. 141).

Tumanyans Müessesesi sarraflık ve bankacılık faaliyetlerine başladıktan sonra, yatırılan mevduatların miktarı artmış ve bu artış, müessesenin müşterilere verdiği kredi limitlerinin yükselmesine sebep olmuştur (Hasani, 1392, s. 136). Ticarethane, daha sonra ülkedeki koşulları değerlendirerek para yatıran müşterilerine faiz ödemesi yapacağını duyurmuştur. 1891 yılından itibaren modern anlamda geniş döviz ve bankacılık sektöründe faaliyet gösteren şirket, müşterilerine hesap açarak mevduat yatırımcılarına %6 faiz vermiştir. Tumanyanların Ticarethanesi, Kaçarlar döneminde İngilizlerin bankası olan Bank-ı Şahenşahi ile rekabet etmekteydi. Ancak, Rusların Bank-ı İstikrazi⁷ ile rekabetten kaçınması, Ticarethanenin Rusya’nın nüfuz alanı sayılan İran’ın kuzeyinde faaliyet göstermesi ve ticaretin büyük oranda Rusya ile yapılmasıyla ilişkilidir (Adinevend & Emleşi, 1396, s. 12). Yerli tüccar ve sarraflar, Bank-ı Şahenşahi’nin kâğıt paralarının kullanımını engellemek için, o dönem ekonomik literatürde “bicek” olarak bilinen senetleri çıkararak dolaşıma sokmuşlardır (Şahedi, 1393, s. 543). Meşrutiyet arifesinde, yerli tüccar ve sarrafların kâğıt para basımı ve banka kurulması yönünde girişimleri olmuşsa da, İngiliz Devleti’nin ve sefaretinin uyarıları sonrası devlet bu konuda önlem almıştır. Bu dönemde tüccar ve sarraflar arasında Bank-ı Şahenşahiye karşı tutum konusunda bir işbirliği yapılmış ve ismi geçen bankayla işlem yapılmaması için sürekli yazışmalar sürdürmüşlerdir. Ülkenin farklı şehirlerinde giderek artan bicek veya değerli kâğıtların kullanımı, Şahenşahi Bankasının kâğıt paralarının dolaşımını buhrana sokacak seviyeye ulaşmış ve bu nedenle doğrudan İn-

7 Rus vatandaşı L. Poliakov, Kaçar Devleti’nden aldığı imtiyazla 1890 yılında Encümen-i İstikrazi-i İran adında bir banka kurmuştur. Banka, 1892 yılında Bank-ı İstikrazi adını almış, ancak iki yıl sonra Rusya Maliye Bakanlığı gözetiminde olan Petersburg Devlet Bankasına devredilmiştir (Eşref, 1359, s. 59).

giliz hariciye vezaretinin müdahalesi ile önlem alınmıştır (Şahedi, 1393, s. 543-544)⁸.

Rusya ile geniş ticarî ilişkileri olan Tumanyan Ticarethanesinin, Ermeni asıllı Rus vatandaşlarının İran'ın kuzey bölgelerinde aldığı imtiyazlarda garantör olarak görev yaptığını, resmî belgeler dışında Muverrihüddevle Sepehr'in⁹ siyasî hatıratı gibi dönem kaynaklarında da görmek mümkündür. Hatıratında yer alan bilgilere göre, Hazar Denizi'nin güneyinde önceden farklı kişiler tarafından işletilen şilat imtiyazı, 12 Haziran 1876 tarihinde Astrahan Ermeni sermayedarlarından S. M. Lianozov tarafından Kaçar Devleti'nden alınmıştır (Sepehr 1995, s. 277; Hasani, 1388, s. 88)¹⁰. Kuzeydeki şilatın durumu, Nasırüddin Şah tarafından Mirza Hüseyin Han'a bırakıldığı tarihe kadar düzensizdi. Mirza Hüseyin Han, kuzeydeki şilatın yetkisini aldıktan sonra yeni düzenlemeler yaparak Stepan Lianozov ve ortaklarıyla yaptığı anlaşmayla imtiyazı onların işletmesine vermiştir. Mirza Hüseyin Han'ın görevden alınmasının ardından (1879) ülkenin kuzeyindeki şilat, Şah'ın oğlu Kamran Mirza'ya verilmiş ve Lianozovlarla olan anlaşma, Hazar'daki su ürünleri ve balıkçılık imtiyazının Bolşevik Devleti'ne devredilinceye kadar defalarca uzatılmıştır (Hasani, 1388, s. 78). Böylece, 1927 yılına kadar Lianozov kardeşler ve bir süre Tumanyans Ticarethanesinin kefaletiyle Grigor P. Vantitessov isimli Rus vatandaşı, bu bölgeyi kiracı olarak işletmiştir (Sepehr 1995, s. 277).

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Lianozov Şirketi'nin büyümesi durgunluk dönemine girmiştir. Lianozovlar, Kaçar Devleti'ne (1915 ve 1916 yıllarına ait) kira ödemeleriyle ilgili yaşadıkları sorunlar nedeniyle

8 19. yüzyılın ortalarında İran'a seyahat eden yabancı seyyahlar, çek, fatura gibi yöntemlerle yapılan havale işlemleri, sarraflık ve kredi işlemlerinin gelişmesinden bahsederken, bunun temel etkenlerinden biri olarak soygunculuk, eşkıyalık ve güvensiz ortamın yaygınlaşmasını göstermişlerdir (Şahedi, 1393, s. 536).

9 Muverrihüddevle lakaplı Ahmed Ali Sepher, özellikle Kaçar Devleti'nin son çeyreğinde çeşitli bürokratik kurumlarda görev almış bir İranlı devlet adamı, yazar ve çevirmendir.

10 Hazar Denizi'ndeki Şilat İmtiyazı, Karun Nehri İmtiyazı'nın İngilizlere verilmesinin ardından, Ruslar tarafından Kaçar Devleti'nden Lianozov adına alınmıştır (Homa, 1371, s. 24). Karun Nehri İmtiyazı, yaklaşık on altı yıl süren müzakereler sonucunda 30 Ekim 1888 tarihinde Nasıreddin Şah tarafından uluslararası gemilere söz konusu nehri kullanarak ticaret yapma izni verilmesi anlamına gelir. Burada serbest denizcilik imtiyazını elde eden İngilizler, bu başarılarıyla İran'ın güney vilayetlerinde üstünlük kurarak Rusya ile rekabetlerini sürdürmüşlerdir (Homa, 1371, s. 20).

yıllık ödemelerini durdurmuşlardır¹¹. Şirket, ödemedeki sorunlara 1917 yılında Ekim Devrimi sonucu altının nakline getirilen yasak ve devrimin gerçekleşmesini neden olarak göstermiştir (Hasani, 1388, s. 92). Dönemin Kaçar Devleti dışişleri bakanı Müşavirülmemalik, maliye bakanlığından ödeme konusundaki sorunla ilgili görüş bildirmesini istemiştir. Maliye bakanlığının beyanına göre, Lianozov Şirketi'nin Kaçar Devleti ile yaptığı anlaşmanın ikinci maddesine göre kira ödemelerini Avrupa'da Tumanyans Ticarethanesine yapması gerekirdi. Buna ek olarak, Lianozov'un vaset vasisi ve vekili Sarebekove (Arbekov), sorunun nedeni olarak Paris'te Tumanyan Ticarethanesinin temsilcisinin tanıtılmamasını göstermiştir. Anlaşmaya göre, ödemelerin Fransa ve Rusya'da yaygın olarak kullanılan para birimi ile Tumanyan Ticarethanesinin Avrupa'daki temsilcisine yapılması gerekmekteydi (Sevarçi, 1401, s. 69-70). Kaçar Devleti ile Lianozov arasında, 16 Ekim 1893'te Eminüssultan'ın sadareti döneminde imzalanan uzatma anlaşmasına göre, Şirket her yıl 24 bin buçuk İmperial Rus altınına Kaçarlar tarafının belirleyeceği Avrupa'nın herhangi bir noktasında ödemeliydi (Sevarçi, 1401, s. 71). Sarebekov, Tumanyan Ticarethanesi aracılığıyla gerçekleştirilen ödemelerde ortaya çıkan ihtilafların tekrar yaşanmaması için, gelecekteki taksit ödemelerinin doğrudan Bank-ı İstikrazi veya Bank-ı Şahenşahi aracılığıyla yapılmasını Kaçar yönetimine önermiştir (Sevarçi, 1401, s. 69).

1918 Haziran ayında, Semsamüssaltana'nın başbakanlığı döneminde maliye bakanı Müşarülmülk, Lianozov ile olan şilat anlaşmasını iptal etmiştir (Hasani, 1388, s. 93). 1919'da Kaçar Devleti, Lianozov şirketinin borçlarını inceleyerek bazı üretim teçhizatlarına el koymuştur. Ayrıca, şirketten alacaklı olanlardan, belgeleriyle birlikte Mirza Mecid Han'a başvurmaları istenmiş ve alacaklılar arasında 8 bin tümen tutarında alacağı olan Tumanyans Ticarethanesinin de bulunduğu görülmüştür (Sevarçi, 1401, s. 82). 1919'da Vüsukuddevle'nin başbakanlığı döneminde, Hazar sahili şilat, Tumanyans Ticarethanesinin garantörlüğünde Grigor P. Vantitessov'a 25 yıllığına kiralanmıştır. Ancak Vantitessov, anlaşmanın belirlediği ödemeleri gerçekleştirmediğinden Mayıs 1921'de anlaşma feshedilmiştir. Aynı

11 Ödeme sorunları Mirza Hüseyin Han döneminde de yaşanmıştır. Şirkete ait balıkçılık araçlarına, Rus sefaretine bilgi verilerek el konulmuştur. Ancak, Lianozov'un vekili Melik Beglerov'un Tahran'da Mirza Hüseyin Han ile yaptığı müzakereler sonucunda, bu araçlar tekrar Lianozov ve ortaklarına iade edilmiştir (Hasani, 1388, s. 88).

yıl, G. Lianozov'un mirasçılarında olan Martin Lianozov, yasal yaşına ulaşmasının ardından uzun süren şikâyet ve müzakereler neticesinde, deniz kıyısındaki şilat (balıkçılık işletmesi) kendisine devredilmiştir. 1927 yılından itibaren ise Sovyetlerin uzun müzakereleri sonrası Sovyet-İran ortaklığındaki bir şirkete kiralanmıştır (Hasani, 1388, s. 93).

Tumanyans Ticarethanesinin itibarı ve devlet ile ilişkileri bağlamında dikkat çeken bir diğer önemli husus, Ticarethane aracılığıyla gerçekleştirilen malî işlemler ve havalelerin niteliği ve hacmi ile ilgilidir. Bu işlemler, Ticarethanesinin ekonomik gücünü, devlet ile ilişkilerindeki derinliğini ve dönemin ticarî ağlarındaki yerini daha iyi anlamamızı sağlayabilir. Örneğin, Kaçarların son dönemlerinde devletin maliye bürokrasisinde önemli görevler üstlenen Abdullah Mustovfi, kaleme aldığı üç ciltlik eserinin ikinci cildinde Tumanyans Ticarethanesi ve kardeşlerin en tanınmış olan Aleksandr hakkında kısa bilgiler vermektedir. Mustovfi, eserinin ikinci cildinde, (tahminen 1910'larda) hazineye işe başladıktan sonra tüm maliye reislerine ve yetkililerine bir genelge gönderdiğini belirtir. Bu genelgede, topladıkları vergileri her gün Şahensahi Bankasına, eğer onun şubesi yoksa Tumanyans Ticarethanesine ve bu da mümkün değilse diğer ticarethanelere teslim etmeleri talimatını verdiğini yazar (Mustovfi, 1388, s. 347).

Kaçarlar döneminde devletin ülke ithalat ve ihracatına, genel anlamda ülke ekonomisine denetim sağlayacak gücü veya mekanizması bulunmamaktaydı. Kontrol mekanizmasının olmaması sebebiyle ülkenin ekonomik gücünün büyük ölçüde servet sahiplerinin kontrolünde olduğu söylenebilir. Yabancı tüccar ve şirketlerle rekabet, daha çok özel şirketler ve ticarethaneler aracılığıyla yapılmaktaydı. Tumanyan Ticarethanesi ve diğer büyük malî kaynakları kontrol edenler, devlet adamlarının malî kaynakları ve gerektiğinde borç alabilecekleri merkez konumundaydı (Adinevend & Emleşi, 1396, s. 11). Muzafferüddin Şah dönemindeki (1896-1907) dış borçlanma sürecinde, Tumanyanların, Kaçar Devleti'ne finansal destek sağlayabilecekleri yönündeki önerileri, bu konuda örneklendirilebilir. 1901 yılında Kaçar yönetimi, Rusya'dan %5 faizle 22 milyon beş yüz bin manat (altın) kredi alma müzakeresi esnasında, Alexander Tumanyan, devlet yetkililerine bir mektup yazarak, devletin ihtiyaç duyduğu miktarı kendisinin temin edebileceğini ve diğer kaynaklardan borç alınmasına gerek olmadığını bildirmiştir (Huviyan, 1384, 292). Bu borç, Tumanyan Şirketinden alınmamıştır. Zira Muzafferüddin Şah'ın Avrupa'ya ikinci seferi için ihti-

yaç duyduğu 11 milyon ruble Rusya Devleti'nden temin edilmiştir. Şah, sefer sırasında aldığı borçların tamamını harcamış ve Avrupa'dayken tekrar Fransa'dan borç almış, karşılığında ticarî ve yatırım imtiyazları vermiştir. Ayrıca, Avrupa'ya giderken Rusya'dan borç almakla kalmamış, geri dönerken Erivan'da tekrar Tumanyan Ticarethanesinden borç alma ihtiyacı duymuştur (Tağızade, 1379, s. 133). Şah'ın vefatından sonra, hem yurt dışına hem de ülke içindeki tüccar ve bankalara büyük miktarda borç bıraktığı belirtilmiştir; bu kuruluşlardan biri olan Tumanyan Ticarethanesine ise 350 bin tümen borcu olduğu kaydedilmiştir (Tağızade, 1379, s. 141)¹².

Tumanyan Ticarethanesinin İran'daki Meşrutiyet İnkılâbı'na verdiği destek, önemli bir konudur. Bazı kaynaklar, inkılâp sırasında Tumanyanların malî ve lojistik destekte bulunduğunu belirtmektedir (Abadian, 1383, s. 118). Tiflis'ten Bakü'ye silah gibi malzemelerin taşınması ve Hazar Denizi yoluyla İran'ın kuzeyindeki Enzeli Limanı'na ulaştırılması, Tumanyanların malî desteği ile gerçekleşmiştir (Abadian, 1394, <https://tinyurl.com/2tredvst>). Ayrıca, Bakü'nün zenginlerinden Z. Tağıyev'in Hazar'daki gemileri de Tumanyanların ticarî gemileriyle birlikte İran'daki inkılâpçılara silah taşımak için kullanılmıştır. Bunun dışında, Meşrutiyet döneminde Tumanyan Ticarethanesi kaçak ithalat da yapmıştır. Bazı kesimlere borç ve kredi veren Ticarethane, meşrutiyet zamanında maddî sıkıntılar yaşayan bazı kurumlara da kaynak sağlamıştır. Örneğin, Meşrutiyet İnkılâbı'ndan sonra Gilan askerî biriminin maaşları, bu Ticarethanedan borç alınarak ödenmiştir. Yeprem Han ve Bahadır Han komutasındaki askerlerin masrafları da aynı şirketin verdiği borçlarla karşılanmış ve Jandarma İdaresi kendi giderlerini karşılamak için Ticarethanedan borç almak zorunda kalmıştır (Adinevend & Emleşi, 1396, s. 13). Bunun dışında, daha önce de ismi geçen Abdullah Mustovfi'nin eserinin ikinci cildinde verdiği bilgiler doğrultusunda, Tumanyanların ülke ekonomisindeki yeri ve devlet ile ilişkileri kısmen de olsa tasavvur edilebilir. Mustovfi, (1917-1919 yıllarında) başlayan kuraklık ve benzeri nedenlerle yaşanan kıtlık döneminde

12 Muzafferüddin Şah, 1902 yılında ikinci Avrupa seyahatinden dönerken Tumanyan ailesinin Bakü'de misafiri olacağını bildiren bir haber göndermiştir. Bu habere binaen, Bakü'nün zengin iş adamı H. Z. Tağıyev ve Rus yetkililer, ayrılıkta Kaçar Şah'ını ağırlamak istediklerini bildirmiş olsalar da Şah, memnuniyetini dile getirerek bu teklifi reddetmiş ve iki buçuk gün boyunca Tumanyan ailesinin Bakü'deki evinde konaklamıştır. Tağıyev ve Rus yetkililer konaklama masraflarını karşılamak istediklerinde ise Tumanyan ailesi bu öneriyi geri çevirmiştir (Huviyan, 1384, 292).

Tahran Erzak Komisyonu başkanlığına getirilmiştir. Bu dönemde, İran'da Tumanyans Ticarethanesinin müdür-i amili Aleksandr Tumanyan'ın da komisyon üyesi olduğunu belirtir. Aleksandr, Mazenderan'ın tüm bölgelelerinde çalışanları bulunduğunu ve kıtlık nedeniyle buğday yerine ihtiyaç duyulan pirincin temini için sorumluluk aldığını ifade eder. O, yaklaşık 30 bin harvar pirinci alıp nakletme sorumluluğunu üstlenir. Bu öneri yazılı olarak Bakanlar Heyetine sunulur ve onaylanır. Mustovfi, Tumanyans'ın her hafta nakledilen pirinçlerin listesini Erzak Komisyonuna sunduğunu yazar. Dolayısıyla, Aleksander Tumanyans'ın kışın başlarına kadar 30 bin harvar pirinci şehrin deposuna depolayarak şehrin açlık tehlikesini ortadan kaldırdığını belirtir (Mustovfi, 1388, s. 498-499).

Ticarî faaliyetlerindeki başarısı sayesinde, şirket Birinci Dünya Savaşı'na kadar ülkenin en büyük ticarî ve bankacılık kuruluşlarından biri hâline gelmiştir (Seif, 2020, s. 29). Daha sonra, diğer ticarethaneler gibi, bu Ticarethane de iç ve dış faktörlerden kaynaklanan sorunlarla karşılaşmıştır. Ülke ekonomisinde önemli bir ağırlığa sahip olmasına rağmen, artan yabancı yatırımlar ve küresel şirketlerle rekabetini uzun süre sürdürememiştir. Dış etkenlerin başında, yabancı şirketlerin ülke sanayisine yatırım yaparak sanayi sektörüne yoğunlaşmaları ve kendi devletlerinin koruması altında olmaları gelmektedir. Bir diğer etken ise, ülkede yaşanan sosyal ve siyasî gerginliklerin inkılâba doğru ilerlemesi ve Kaçar Devleti'nin iç girişimcilere yönelik destek vermemesi, aksine pay koparma çabalarıdır. Bu ve benzeri faktörler, yerli şirketlerin çöküşündeki ana sebepler arasındadır (Adinevend & Emleş, 1396, s. 8)¹³.

Sonuç olarak, büyük sermaye ve geniş ticarî ağlara sahip Tumanyan Ticarethanesi, İran ve Rusya'da ortaya çıkan devrimlerin neden olduğu siyasî, sosyal ve ekonomik krizler sonucunda iflase sürüklenmiştir. Müessesenin iflasında, Rusya ve İran'daki olayların etkili olduğu kabul edilebilir. Ancak, devletleri tarafından himaye edilen yabancı şirketlerin güçlü rekabeti de yerli ticarethanelerin batışına büyük oranda katkıda bulunmuştur. Tumanyan Ticarethanesinin varlıklarının bir bölümü mevduat olarak tutulmuş ve Rusya'daki gelişmeler, onun İran'daki işlerini durgunlaştırmıştır. İran'da yaşanan devrimle birlikte gelen ekonomik daralma ve iç olaylar so-

13 Bazı araştırmalarda Tumanyan Ticarethanesinin iflas etmemesi için destek sağlandığı belirtilmektedir (Hasani, 1392, s. 138; Şekiba & Tebibiyani, 1400, s. 284).

nucunda, insanlar şirkete yatırdıkları paraları geri çekmek istemiştir. Rusya'daki Bolşevik Devrimi'nin ardından, şirketin oradaki mal varlıklarına ve mülklerine yeni hükümet tarafından el konulmuş, verdiği krediler geri alınamamış ve Rusya ile olan ticarî ilişkiler durdurulmuştur. Dolayısıyla, yeni hükümetin oradaki sermayeye, emlak ve yatırımlara el koyması, şirketin Rusya'da iflas etmesine yol açmıştır (Adinevend & Emleş, 1396, s. 24).

Birinci Dünya Savaşı döneminde, müessesenin sermayesi dönemin İran para birimiyle 3 milyon tümen, borcu ise 1,5 milyon tümendir. Ayrıca müessesenin yıllık idari masrafları yaklaşık 60 bin tümen idi (Hasani, 1392, s. 138). Sermayesinin borçlarından fazla olmasına rağmen, tüm mal varlıklarına ulaşamaması ve savaş sonrası yaşanan kriz nedeniyle borçlarını ve mevduat sahiplerinin ödemelerini yapamamıştır. Kaçar Devleti'nin malî yardımlarına rağmen, ayakta kalmayı başaramamıştır. 22 Şubat Darbesi'nin ardından Tumanyan kardeşleri, Serdar-ı Sepeh Rıza Han'dan yardım talebinde bulunarak, savaş sırasında karşılaştıkları krizleri malî ve ekonomik sorunları, İran'a olan sevgilerini ve ticaretteki hizmetlerini dile getirmiş ve haklarının korunmasını, mal ve mülklerinin yağmalanmamasını istemiştir. 24 Temmuz 1923'te, Ticarethane, müsadere edilmesini önlemek için tüm taşınır ve taşınmaz mallarını devletin ipotegine geçirmiştir (Adinevend & Emleş, 1396, s. 24; Hasani, 1392, s. 138; Shekiba & Tebibian, 1400, 284). Böylece, on yıllarca başarılı ticarî, döviz ve bankacılık faaliyetleri yürüten Tumanyan Ticarethanesi, tarih sahnesinden silinmiştir.

5. Sonuç

Kaçar Devleti döneminde İran Ermenileri, öncelikle Azerbaycan bölgesinde ve sonrasında merkezî ile güney bölgelerinde ikamet etmekteydi. Safeviler dönemiyle başlayarak, İsfahan'daki Yeni Culfa mahallesinde yoğun bir şekilde yaşamış olan Ermeniler, burada kendine has bir kültürel yaşam sürdürmüşlerdir. Bu dönemlere ait nüfus bilgileri genelde Batılı kaynaklar ve kilise kayıtlarına dayalı tahminlerle belirtilmiştir. İran Ermenileri, politika, ticaret, bürokrasi ve kültür gibi çeşitli alanlarda öne çıkmıştır. Ticaretteki etkinlikleri, özellikle Azerbaycan bölgesindeki nüfusun diğer bölgelere göre fazlalığı ve Rusya'ya olan coğrafi yakınlık sebebiyle onlara avantaj sağlamıştır.

Nasırüddin Şah dönemiyle başlayan süreçte, yurtdışı ülkelerle artan siyasî, ekonomik, kültürel ve ticarî ilişkiler yeni bir evreye girmiştir. Bu evre, yerel ve yabancı tüccarlar ile sermayedarların İran'da yeni pazarlar oluşturmalarıyla şekillenmiştir. Gelişen ticaret ilişkileri, sarraflık ve bankacılık faaliyetlerine olan talebi artırmış, yerli tüccarlar ve yabancı devletlerin vatandaşları (Rusya ve İngiltere), Kaçarlardan aldıkları imtiyazlar sayesinde banka kurmaya yönelmişlerdir. Bu dönemde, ticaret, sarraflık ve bankacılık alanlarında faaliyet göstererek ün kazanan ve Avrupa'ya kadar ulaşan İran (Tebriz) Ermenilerinden Tumanyanların Ticarethanesi gibi geniş ticarî ağlara sahip yerel tüccarlar ortaya çıkmıştır. Tumanyanlar, öncelikle Rusya ile ticarî ilişkiler geliştirmiş, ayrıca yurtdışı şirket ve devlet havalelerinde, Rus vatandaşları olan sermayedarların İran'daki imtiyazları sonrası gerçekleştirdikleri yatırımlarda garantör olarak hizmet vermişlerdir. Ülke genelinde ikinci en zengin şirket olarak tanınan Tumanyanlar Ticarethanesi, şirketleşme sürecinden itibaren İran'ın kuzey bölgelerinde ve Rusya'da yoğun bir şekilde faaliyet göstermeye devam etmiştir. Ticarethane, döviz, kredi ve bankacılık alanlarındaki sonraki çalışmalarıyla Kaçar Devleti ile sıkı ve olumlu ilişkiler kurmada önemli bir rol oynamıştır. Ülkedeki değişen ekonomik ve sosyal ilişkilerin yarattığı yeni koşullar altında, Tumanyanlar toprak ve emlak yatırımlarına ağırlık vermiştir. Ayrıca, Rusya'da üretim tesisleri inşa etmiş, İran'dan ihraç edilen ham ürünlerin işlenmesini gerçekleştirmiş ve Rusya'da, özellikle Bakü'de, bazı büyük şirketlerin hisselerini elinde bulundurmıştır.

Tumanyanlar Ticarethanesi, İran'da başlayan Meşrutiyet Devrimi ve yabancı büyük şirketlerin rekabeti gibi siyasal ve sosyal olaylardan etkilenmeye başlamış, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Rusya ile olan ticaretleri zayıflamış, 1917 Ekim Devrimi sonrası Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle, Rusya'daki diğer şirketler gibi Tumanyanların mülklerine el konulmuş ve bu durum onların Rusya'da iflas etmelerine sebep olmuştur. Bu iflas, İran'daki işlerini de olumsuz etkilemiş ve şirkete yatırım yapan mevduat sahiplerinin ödemelerini yapamaz hale gelmelerine yol açmıştır. Kaçar Devleti'nin son dönemlerinde iflasın eşğine gelen şirket, güçlenmekte olan Rıza Han'dan mülklerinin yağmalanmaması ve hizmetlerinin ziyan olmaması için yardım istemiştir. Neticede, iflas eden Tumanyan Şirketi, 1923 yılında varlıklarını devlete devrederek, uzun yıllar süren başarılı ticarî faaliyetlerinin ardından sahneden çekilmiştir.

Son olarak, Ticarethane, İran'ın ticaretini Rusya ve diğer bazı Avrupa ülkelerine genişleterek, ülkenin tarım ve tarımsal sanayi ürünlerinin ihracatını gerçekleştirmiştir. Ülkede ihtiyaç duyulan sanayi ürünlerinin yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Ticarî faaliyetlerinin yanı sıra sarraflık ve bankacılık alanındaki girişimleri ile de dikkat çeken şirket, modern İran'da bankacılık sisteminin oluşumuna öncülük etme çabası göstermiş, ancak bu çabaları somut bir bankacılık kurumuna dönüşmemiştir. Ayrıca, devlet kurumlarıyla olan yakın ilişkileri sayesinde, toplanan vergilerin ve ülke içi ve dışı havale işlemlerinde aracılık etmiştir. Tumanyanlar gibi şirketler, ülke içinde sermayenin sanayi yatırımlarına dönüşümünde doğrudan başarılı olamamış olsa da, yabancı şirketlerin garantörü olarak, yabancı sermaye ve teknolojinin ülkeye girişine katkı sağlamıştır.

Beyan

Bu makaleye her iki yazar eşit katkı sağlamıştır. Makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden malî destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

Both of the authors contributed equally to this article. The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Abadian, H. (1383). *Buhran-ı Meşrutiyet Der-İran*. Müessesesi-i Mütalaat ve Pejuheşha-i Siyasi.
- Abadian, H. (1394, Mordad 24). Ermenian ve İnkılab-ı Meşrute-i İran. <https://tinyurl.com/2trcdvst>
- Abdullayev, Z.Z. (1356). Tabakat-ı Burjuva ve Karger Der-İran Der-Avail-i Karn-i Bistom. (Çev. H. Edibi). *Name-i Ulum-ı İctimai*, (7), 3-32.
- Adilfer, B. A., & Adinevend, M. (1398). Bender-i Gez ve Faaliyet-i Tüccar-ı İrani Der-Devre-i Kaçar: Eminüzerbha ve Tumanyanha. *Gencine-i Esnad: Sazman-ı Esnad ve Kitabhane-i Milli İran*, (116), 42-72.
- Adinevend, M., & Emleşi, P. M. (1396). Vakavi-i Nakş ve Cayigâh-i Kompani-i Beraderan-ı Toumaniantz Der-Vaziyet-i İktisad-i Ticari-i İran Asr-ı Kaçar. *Faslname-i Gencine-i Esnad*, (3), 3-27.
- Curzon, G. N. (1373). *İran ve Kaziye-i İran*, C. 1, (Çev. G. V. Mazenderani). İntişarat-ı İlmî ve Ferhengî. (Orijinal yayın tarihi 1892).
- D'Allemagne, H. R. (1378). *Ez Horasan ta Bahtiyarî*, C. 1. (Çev. G. Samî). (1. bs.). Neşr-i Tavus. (Orijinal yayın tarihi 1911).
- Entner, L. (1369). *Revabet-i Bazergani-i Rus ve İran 1828-1914*. (Çev. A. Tevekkoli). (1. bs.). Mevkufat-ı Mahmut Afşar Yezdi. (Orijinal yayın tarihi 1965).
- Eşref, A. (1359). *Mevane-i Tarihî-i Rüşt-i Sermayedari Der-İran: Devre-i Kaçar*; (1. bs.). İntişarat-ı Zemine.
- Farsani, S. T. (1384). *Tüccar, Meşrutiyet ve Devlet-i Modern*, (1. bs.). Neşr-i Tarih-i İran.
- Gobineau, J. A. (1383). *Se Sal Der-Asya; Sefername-i Kont de Gobineau*. (Çev. A. Huşeng Mehdevi). (1.bs.). Neşr-i Katre. (Orijinal Yayın Tarihi 1859).
- Gukasyan, H. (1347). Eramene Der-İran. *Ermeğan*, (5-6), 260-266. <https://tinyurl.com/5n8ard9m>
- Hasani, S. R. (1388). Nakş-i Şirketha-yi Ticari İran ve Rusya Der-İktisad-ı Devran-ı Kaçar. *Faslname-i Tarih-i Revabet-i Harici*, (41), 133-146.

- Hasani, S. R. (1392). Pejuheş-i Ber-Cayegah-i Şilat-i Şimal Der-Münasebat-ı İran ve Rusya Der-Asr-ı Kaçar Ba-Tekye Ber-Esnad-ı Arşivi (1828-1953). *Faslname-i Arşiv-i Milli*, (1), 77-104.
- Homa, N. (1371). *Bazerganan Der-Dâd-ü-Sitâd Ba-Bank-ı Şâhî ve Reji-i Tenbaku*, (1. bs.). İntişarat-ı Haveran.
- Homa, N. (1990). *İran Der-Rahyabi-i Ferhengi*, (2. bs.). İntişarat-ı Haveran.
- Homa, N. (2013, Mayıs 3). Ermeniyân-ı İran Der-Sidde-i (Sade-i) Nozdeh. 1-35. <https://tinyurl.com/99392174048>
- Hovhanian, H. D. (1379). *Tarih-i Culfa-i İsfahan*. (Çev. L. Minasyan, M. Musevi Fereydani). (1. bs.). Zenderud. (Orijinal yayın tarihi 1880,1881).
- Huviyan, A. (1384). *Ermenian-ı İran*, (2. bs.). İntişarat-ı Hermes.
- İssawi, C. (1362). *Tarih-i İktisadi-i İran Asr-ı Kacar (1800-1914)*. (Çev. Y. Ajend). (1. bs.). Neşr-i Gusterde. (Orijinal yayın tarihi 1971).
- Kesrevi, A. (1363). *Tarih-i Meşrute-i İran*, C. 1, (16. bs.). Müessesesi-İntişarat-ı Emir Kebir.
- Kuruca, N. (2003). *19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti* (Kayıt No. 124935) [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Masaharu, Y. (1373). *Sefername-i Yoshida Masaharu 1880-1881*. (Çev. H. Receptzade). (1.bs.). Astan-ı Kuds Rezevi. (Orijinal yayın tarihi 1991).
- Mumini, B. (1352). *İran Der-Astane-i İnkılab-ı Meşrutiyet*, (6. bs.). İntişarat-ı Şebgir.
- Mustovfi, A. (1388). *Şerh-i Zindigani-i Men ya Tarih-i İçtimai ve İdarî-i Devre-i Kaçariyye*, C. 2, (5. bs.). İntişarat-ı Zevvar.
- Seif, A. (2020). Mevane-i Tarihî Rüşti Münasebat-ı Sermayedari Der-İran. *Nekd-i İktisad-i Siyasi*, 1-41. <https://tinyurl.com/yswk3j68>
- Sepehr, A. A. (1995). *Hatırat-ı Siyasi-i Muverrihuddevle Sepehr*. İçinde A. Sami'i (Ed.). (1. bs.). Neşr-i Namek.

- Sevarçi, M. M. P. (1401). *İktisad-i Seyyadi-i (Mahigiri) Mazenderan Der-Devre-i Kaçar*. Neşr-i Senceş ve Daneş.
- Sheil, M. (1368). *Haturat-ı Lady Sheil*. (Çev. H. Abuturabian). (2. bs.). Neşr-i Nou. (Orijinal yayın tarihi 1973).
- Şahedi, M. (1390). Rekabet-i Bank-ı Şâhenşâhi-i İran Ba-Sarrafan ve Bazerganan-ı İranî Der-Devre-i Kaçar. *Faslname-i Tarih-i Revabet-i Harici*, (46), 129-158.
- Şahedi, M. (1393). Pul, Sarrafi ve Bankdarî Der-İran. İçinde S. Seccadi (Ed.), *Tarih-i Came-i İran*, (C.20, s. 532-597). (1. bs.). Merkez-i Dairetü'l Maarif-i Bozorg-i İslami.
- Şekiba, P. V., & Tebibiyani, M. (1400). Nizam-i Ticari ve Nevgerayi San'ati Der-Tebriz-i Asr-ı Kaçar. *Pejuheşname-i Tarih-i İçtimai ve İktisadi, Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsani ve Mütalaaat-ı Ferhengi*, (2), 271-295.
- Şemim, A.A. (1387). *İran Der-Devre-i Saltanat-ı Kaçar*. (2. bs.). Neşr-i Behzat.
- Tagızade, H. (1379). *Tarih-i İnkılâb-i Meşrutiyet-i İran*. (1. bs.). İntişarat-ı Firdevs.
- Varahram, G. (1367). *Nizam-i Siyasi ve Sazmanha-yi İçtimai-i İran Der-Asr-ı Kaçar*. (1. bs.). İntişarat-ı Muin.
- Wills, C. J. (1368). *Sefername-i Wills, İran Der-Yek Karn-i Piş*. (Çev. G. Karagözlü), (1. bs.). İkbâl. (Orijinal yayın tarihi 1891).

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 8, Sayı: 2, ss. 275-307
Geliş Tarihi: 04.09.2024
Kabul Tarihi: 27.10.2024
DOI: 10.33201/iranian.1543697
Makale Türü: Araştırma Makalesi

İran Duvar Resimlerinde ABD Temsili: Hafıza, Propaganda, Dönüşüm

İlknur Cihangir DEMİRBAŞ*

Öz

Bugün duvar resimleri İran sokaklarında rastlaması oldukça sıradan olan ancak bir o kadar da dikkat çekici bir ayrıntıdır. Rejimin başlıca savunularının vurgulandığı propaganda amaçlı posterler ve duvar resimleri özellikle 1978/79 devrim süreciyle birlikte İran sokaklarının ayrılmaz bir ögesi haline gelmiştir. Bu bağlamda, İran İslam Devrimi'nin (Şubat 1979) peşi sıra cereyan eden ve 52 ABD'li diplomatın 444 gün süreyle alıkonulduğu (4 Kasım 1979- 21 Ocak 1981) 'rehine krizi'nin ardından, ABD'nin eski Tahran Büyükelçilik binasını çevreleyen duvarlar da çeşitli duvar resimleriyle (mural paintings) donatılmıştır. Varlığını uzun yıllar ilk haliyle sürdüren bu resimler 2019 yılına gelindiğinde devrimin kırkinci yılı münasebetiyle yeniden gözden geçirilerek değişikliğe uğratılmıştır. Bu çalışmada, mevcut değişiklik sonrasında elçilik binası duvarlarındaki resimlere yansımış olan ABD imajındaki farklılaşma eski ve yeni resimler odağında analiz edilmiştir. Sonuç olarak, eski duvar resimlerinde daha güçlü ve korku uyandıran bir ABD imajı betimlenirken yenilenen resimlerde ise güvenilmezliğini ve gaddarlığını sürdürmesine karşın İran'ın yenmeye muktedir olduğu bir ABD imajına yer verildiği gözlenmiştir. Duvar resimlerinde yer bulan kimi yeni görselleştirmeler yoluyla düşmana meydan okuyan İran imajının korunduğu ancak bu kez söz konusu kibirli düşmanın yenilmez olmadığı, bilakis defaatle hezimete uğratılmış ve uğratılabilir olduğunun da altının dikkatle çizildiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İran, Duvar Resmi, Amerikan Karşıtlığı, Propaganda, Kolektif Hafıza.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, ilknurcihangir@gmail.com, Ankara, Türkiye, ORCID: 0000-0002-3284-8212

Cammon Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 8, No: 2, pp. 275-307
Received: 04.09.2024
Accepted: 27.10.2024
DOI: 10.33201/iranian.1543697
Article Type: Research Article

U.S. Representation in Iranian Murals: Memory, Propaganda, Transformation

İlknur Cihangir DEMİRBAŞ*

Abstract

Today, murals are a prominent and striking feature of the streets in Iran. Since the revolutionary process of 1978/79, propaganda posters and murals highlighting the regime's main narratives have become integral to the urban landscape. Following the hostage crisis that occurred after the Islamic Revolution (February 1979), during which 52 U.S. diplomats were held for 444 days (November 4, 1979 - January 21, 1981), the walls surrounding the former U.S. Embassy building in Tehran were also adorned with various murals. These murals remained unchanged for many years but were reviewed and modified in 2019 to commemorate the fortieth anniversary of the revolution. This study analyzes the differentiation of the image of the U.S. as reflected in the paintings on the walls of the embassy building before and after these modifications, focusing on both the old and new murals. The findings indicate that while the old murals depicted a more powerful and fearful image of the U.S., the new murals portray Iran as capable of defeating the U.S., even in the face of perceived unreliability and aggression from its adversary. In summary, the image of Iran as a challenger to its enemy is preserved through some of the new visualizations in the murals, emphasizing that the enemy is not invincible; on the contrary, it has been defeated multiple times.

Keywords: Iran, Mural Painting, Anti-Americanism, Propaganda, Collective Memory.

* Ph.D., Independent Researcher, ilknurcihangir@gmail.com, Ankara, Turkey, ORCID: 0000-0002-3284-8212

1. Giriş

Duvar resimleri kimi zaman kamusal alanda toplumsal ya da siyasal bir anlatı inşa etmek, mevcut anlatının sürekliliğini sağlamak, ortak geçmişe vurgu yaparak kolektif hafızayı diri tutmak gibi hususlarda dikkat çekici bir işleve sahip olabilmektedir. İran’da da duvar resimleri özellikle devrimle beraber rejim kimliğini pekiştirme, toplum belleğini biçimlendirme ve sürekli kılma noktasında önemli bir propaganda aracı olarak vazife üstlenmiştir. Devrim süreciyle beraber İran sokaklarında sıklıkla rastlanan duvar resimlerinde, İran-İrak Savaşı, Filistin meselesi, Kerbela hadisesi gibi konular yoğun şekilde işlenmiştir. İran duvar resimlerinde önemle yer verilen konulardan bir diğerini de ABD karşıtlığı teması oluşturmuştur. Bu çalışmada, söz konusu karşıtlık çerçevesinde betimlenen *öteki* imajının, devrimin ardından geçen kırk yılı aşkın süre neticesinde bütünüyle olmasa da kimi dönüşümlere uğradığı fikrinden hareket edilmekte ve anılan bu dönüşümün ABD’yi konu alan duvar resimlerine de benzer ölçüde yansıdığı savunulmaktadır. Çalışmada, İran’da ABD karşıtlığının tarihsel arka planına da yer verilerek söz konusu durumda ABD’nin *öteki* olarak inşasının ve süreç içerisinde bu hususta yaşanan kısmi farklılaşmanın izinin sürülmesi amaçlanmaktadır. Bu çerçevede, devrimin ardından eski Tahran ABD elçiliği avlusunu çevreleyen duvarlarda yer verilen ve yakın zamanda yenilenen resimler analiz nesnesi olarak kullanılmaktadır.

Bu kapsamda şu sorulara yanıtlar aranması planlanmaktadır: Eski Amerikan elçilik binasını çevreleyen duvar resimlerinde ABD imajına ilişkin ön plana çıkan temalar neler olmuştur? Eski duvar resimlerinde nasıl bir ABD imajı betimlenmiştir? Devrimden bugüne İran tarafından vurgulanan ve eski duvar resimlerine de yansımış olan ABD imajı göz önünde bulundurulduğunda, yeni duvar resimlerinde bu imaja ilişkin bir farklılaşmadan söz etmek olanaklı mıdır? Bir farklılık mevcut ise halihazırda nasıl bir ABD imajı betimlenmektedir?

Bu doğrultuda, söz konusu duvar resimlerinde ABD’nin ‘*öteki*’ olarak temsilini ve bu temsili süreklilik ve değişim açısından incelemeyi amaçlayan bu çalışmanın üç ana başlık altında ele alınması planlanmıştır. Bu bağlamda, öncelikle İran’ın ABD karşıtlığı ve İran-ABD husumetinin tarihsel arka planı incelenecektir. Çalışmanın ikinci kısmında İran duvar resimlerinin geleneksel arka planına göz atılacak, izleyen kısımda ise İran duvar resim-

lerini siyasi bağlamda ve propaganda faaliyetleri kapsamında ele alan literatür gözden geçirilecektir. Çalışmanın son kısmında, İran'da ABD elçilik binası duvarlarında yer verilen eski ve yeni resimler karşılaştırıldığında duvar resimlerine yansıyan ABD imajının dönüştüğü savından hareket edilerek söz konusu durum örnek resimler üzerinden incelenecektir.

2. İran'da ABD'nin 'Öteki' Olarak İnşası

Bulunduğu coğrafyada hüküm süren güç mücadeleleri tarihsel süreçte İran'ın başını sıklıkla ağrıtmıştır. Bu bağlamda, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren özellikle Büyük Britanya ve Çarlık Rusya'sı arasında artan bölgesel etkinlik mücadelesi de İran'a doğrudan sirayet etmiştir. Böylelikle, içinde bulunulan koşullar yönetimi kimi zaman denge siyaseti izlemeye kimi zamansa farklı ülkelerle yakınlık kurma arayışına itmiş, on dokuzuncu yüzyıl ortalarından başlayarak yabancılara tanınan imtiyazlar gündene artmıştır. 'İran'da gerçekleşen ilk toplumsal ayaklanma' olan Tütün Ayaklanması (1891-92) esnasında da söz konusu olduğu üzere, bu ayrıcalıklı uygulamalar birtakım toplumsal protestoları beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, yirminci yüzyıl başlarından itibaren bakıldığında da hem Anayasal Devrim sürecine (1905-1911) ve İran petrolünün millileştirilmesi (1953) çabalarına yönelik egemenlik ihlalleri hem de Birinci ve İkinci Dünya Savaşı evrelerinde yaşanan İran'a yönelik yabancı ülke girişimleri toplumun kolektif belleğinde yer eden önemli tarihsel gelişmeler olmuştur.

Amerikalıların İran ile ilk temaslarını ele aldığımızda ise söz konusu sürecin 1830'larda başlayan misyonerlik faaliyetleri ile mevcudiyet kazandığı görülür. Resmi anlamda ilk girişimler 1850'li yıllarda başlarken, karşılıklı diplomatik temsilci tayini ancak 1883'te gerçekleşmiştir (Bill, 1988, s. 16; Polk, 2009, s.170). ABD, kimi istisna ve esnekliklerle beraber II. Dünya Savaşı'na dek daha ziyade izolasyonist, tarafsız ve yayılcılıktan uzak bir dış politika anlayışı çerçevesinde hareket etmiştir. Bu durum, onun yabancı müdahaleciliğinin yoğun şekilde yaşandığı İran'da toplum nezdinde tepki çeken ülkeler arasında yer almasını uzunca bir süre önlemiştir. Hatta ABD, II. Dünya Savaşı'na dek İran'da dönemin geleneksel düşmanları olarak görülen Ruslar ve İngilizler karşısında daha çok dost bir ülke olarak kabul

görmüştür.¹ II. Dünya Savaşı evresine gelindiğinde ise, ABD'nin dönemin koşulları gereği İngiltere ve Sovyet Rusya safında savaşa dahil olmasıyla birlikte ABD-İran ilişkileri yeni bir döneme girmiştir. Bu süreçte İngiltere ve Sovyetler Birliği bir anlaşma imzalayarak savaş süresince gerekli tedarikin SSCB'ye ulaştırılması gerekçesiyle İran topraklarını ikmal güzergahı olarak belirlemiş, tarafların kendi arzuları doğrultusunda etki alanlarına ayırdıkları İran topraklarında ABD birlikleri de ilgili müttefiklere destek sağlamak maksadıyla görev yapmıştır (Keddie & Richard, 2006, s. 105). Ancak yine de ABD'nin İran'da ülkesel bağımsızlığa ciddi bir tehdit olarak algılanışı henüz bu evrede değil, daha çok petrolün millileştirilmesi çabalarına ve aynı süreçte Başbakan Musaddık'a yönelik gerçekleşen darbe (19 Ağustos [28 Mordad] 1953) girişimlerine paralel olarak söz konusu olma-ya başlamıştır. Bu durumun, İran devrim rehberi Hamaney'in İran-ABD arasındaki anlaşmazlığın "ABD'nin İran'da ulusal bir hükümeti devirdiği [...] ve kendi yozlaşmış ve kukla hükümetini kurduğu 1953 darbesine kadar uzan[dığını]" ifade ettiği konuşmasında da teyit edildiği görülmektedir (Fars News, 2019). Başbakan Musaddık önderliğindeki hükümetin İran petrolünü yabancı tahakkümünden kurtarma ve millileştirme çabası bu husustaki toplumsal hassasiyeti beslerken, sonrasında Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin Musaddık'ı görevden alma girişimi toplum tabanında ciddi protestolara yol açmıştır. Ardından, ABD ve Birleşik Krallık istihbarat teşkilatlarının İran'daki bu duruma iş birliği içinde müdahale etmesi ve Musaddık hükümetine yönelik gerçekleştirdikleri ortak operasyon (Ajax Operasyonu) (Kinzer, 2014), İran toplumsal belleğinde ABD'nin İngilizler ile çıkar birlikteliğine sahip olan ve hatta içine girilen yeni dönemde onun bölgesel rolünü devralan art niyetli, zorba bir yabancı güç olduğu algısının yerleşmesiyle sonuçlanmıştır.

Böylelikle, ABD devrim öncesi dönemde İran'da yönetime muhalif grupların üzerinde uzlaştığı bir eleştiri odağı haline gelmiştir. Bu tepkisel tutum, İran'da ABD ile yakın ilişki içerisindeki Şah yönetiminin toplum gerçeklerini görmezden gelen düzenlemeleri ve halk adına ekonomik ve

¹ Bu evrede Amerikalıların İran'daki varlığı zaman zaman Rus ve İngilizlerin tepkilerine de yol açmıştır. Örneğin 1909'da İran'ın, ülke ekonomisini düzeltmek adına Amerikalı bir danışmanın yetkilendirmiş olması, İngiltere ve Rusya'nın İran'a ultimatoma vermesiyle sonuçlanmış ve İran bir süre bu duruma direnense de nihayetinde bu iki ülkenin istekleri doğrultusunda hareket etmek durumunda kalmıştır. Bu konuda daha detaylı bilgi için (bknz. Kashani-Sabet, 2018, s.178-187).

sosyal güçlükleri beraberinde getirdiği düşünülen çeşitli uygulamaları yoluyla günden güne pekiştirmiştir. 1960'ların başları itibarıyla J.F. Kennedy önderliğindeki ABD'nin izlediği bölgesel ve küresel politikalara paralel olarak İran yönetimini reformlar yapması yönünde teşvik etmesi, ABD açısından umulmadık bir sona yani 1978-79 İran İslam devrimine kapı aralamıştır (Bill, 1998). 1964 yılında ABD ile imzalanan ve İran'da görev yapan Amerikan askerleri için tam diplomatik dokunulmazlık sunan 'Kuvvetler Statüsü Anlaşması' halkın yabancılara verilen imtiyazlar konusundaki hassasiyetini artırmıştır. (Ramazani, 2004, s. 554) İran İslam Devrim önderi Ayetullah Ruhullah Humeyni vaazlarında Şah'ı ABD'ye boyun eğmek, ülkeyi itibarsızlaştırmak, ülkesel egemenliği ortadan kaldırmak, ülke gelirlerini yabancılara aktarmak, yabancılara dokunulmazlık vermekle suçlamış, bu doğrultuda gerçekleşen halk protestolarına yönetimce verilen şiddetli karşılıkla beraber, Şah'ın ABD'nin desteğiyle uyguladığını belirttiği bu düzenlemeleri 'kanlı sömürgecilik devrimi' olarak nitelendirmiştir. (Jahan News, 2017) Bu doğrultuda 1970'li yıllara gelindiğinde İran topraklarında görevli ABD'li asker ve personel sayısı 25 binlere ulaşmıştır (Garthwaite, 2011, s. 227). Nihayetinde, söz konusu reform faaliyetlerine ve uygulamalara karşı toplum nazarında var olan tepkisel tutum günden güne artış göstermiştir. Dolayısıyla, 1963'te Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin Beyaz Devrim (İnkılab-ı Sefid / دیفس بالقرن) adıyla başlattığı reform süreci, nihayetinde monarşi karşıtı kitlelerce gerçekleştirilen 1978-79 İran İslam Devrimi ile sonuçlanmıştır. Akabinde, İran'ı terk eden Şah'ın tedavi gerekçesiyle ABD'ye kabul edilmesi ise Humeyni taraftarı bir grup İranlı öğrencinin Tahran'da bulunan Amerikan elçiliğine düzenlediği tarihi basının sürecini beraberinde getirmiştir. Tarihe 'rehine krizi' adıyla geçen bu olay, İran'da kurulan yeni rejimi daha başlangıçtan itibaren ABD ile karşı karşıya getiren en dikkat çekici gelişmelerden biri olmuştur. Böylece, devrim süreciyle beraber vuku bulan bu gelişme iki ülke arasında bugüne dek sürecek olan problemlili ilişkiler adına önemli bir referans noktası haline gelmiştir. Bu kapsamda, 12 Kasım 1979 itibarıyla İran'a yönelik yaptırımlar uygulamaya koyulmuştur. İran'ın ABD'deki aktif mal varlığının dondurulmasını takiben 7 Nisan 1979 tarihi itibarıyla iki ülke arasındaki tüm doğrudan resmi ilişki de sonlanmıştır (Robert, 1981).

Rubinstein ve Smith'in (1988, s. 43) de belirttikleri üzere, İran'da "devrimci süreç Amerikan karşıtlığını hem rejim ideolojisinin hem de kitle bilincinin merkezine itmiştir". Benimsenen değer ve uygulamalar ekseninde

Batı'yı ötekileştiren bir kimliksel söylemi sahiplenen devrim sonrası İran rejimi, bunu sıklıkla Amerikan karşıtlığı üzerinden sergilemiştir. Rejimin kurucu lideri Ayetullah Ruhullah Humeyni'nin 'büyük şeytan' sıfatıyla andığı ABD'ye yönelen ötekileştirici tavır, İran'da devrimin ardından ortaya çıkan rejim kimliğinin pekiştirilmesi noktasında dikkate değer bir vazife üstlenmiştir. ABD tarafı da İran'ın benimsediği söz konusu tavra aynı düzlemde karşılık verirken, süreç içerisinde İran özellikle nükleer araştırma programı çerçevesinde ABD'li uzman ve politikacılar tarafından sıklıkla Amerika'nın ulusal güvenliği için en ciddi tehditlerden biri olarak lanse edilmeye başlanmış, (Pillar, 2013, s. 365) böylelikle söz konusu çatışmalı durum karşılıklı olarak beslenen çetrefil bir hal almıştır.

Devrim süreciyle birlikte, İran'da farklı kesimler monarşik rejime ve monarşinin desteğiyle ülkede hâkim olan yabancı devlet faaliyetlerine karşı kenetlenmiştir. İkinci Dünya Savaşı yıllarından başlayarak İran'daki etkisini giderek artıran ABD faaliyetlerinin yoğunluğu, Şah döneminin sonlarına yaklaşılırken dikkat çekici bir boyuta ulaşmıştır. Böylelikle, ABD'nin ülkede günden güne artan etkinliği halk kitlelerinin ve devrim destekçilerinin karşısında birleştiği temel bir unsur haline gelirken, bu karşı duruş devrim önderi Humeyni'nin söylemleriyle de açıkça körüklenmiştir. Bu bağlamda Humeyni'nin 12 Eylül 1980 tarihli şu sözleri rejimin devrim süreciyle beraber ABD'ye yönelik genel söylemini yansıtan örneklerden biridir;

Hem Müslüman hem gayri müslim, dünyanın boyun eğdirilen uluslarının karşılaştığı en önemli ve acı verici problem Amerika problemidir. (...) Amerika dünyanın mahrum ve ezilmiş halklarının bir numaralı düşmanıdır. (...) Uluslararası Siyonizm tarafından onun için koordine edilen geniş ölçekli propaganda faaliyetleri aracılığıyla, dünyanın ezilen halklarını sömürür. (Khomeini, 1981, s. 305)

Amerika'yı her fırsatta sert biçimde eleştiren bu söylem biçimi, rejimin temel ilkelerinden olan müstekbirler karşısında mustazafların savunulması düsturu çerçevesinde, Humeyni'nin vefatının ardından 1989 yılı itibariyle rejim önderliği görevini devralan Ayetullah Hamaney tarafından da aynı paralellikte sürdürülmüştür. Hamaney'in de bu konuda çokça beyanatı bulunmakla birlikte 1999 yılında elçilik işgalinin yıl dönümü münasebetiyle kullanmış olduğu şu ifadeler İran rejiminin çizdiği ABD imajı bağlamında geneli yansıtan bir örnek olarak sunulabilir:

Bugün istikbarın mazharı ve sembolü Amerika devleti ve rejimidir ve bu istikbarla mücadele bu inkılabın genlerinde vardır, bu milletin en temel isteği, en önemli işi ve arzusu istikbara karşı mücadeledir. Bu millet istikbarla mücadeleyi bırakacak olursa bunun anlamı, inkılap öncesindeki “ecnebilerin müdahalesine, zilleti kabullenmeye, o tehdit dolu vaziyete boyun eğmek”tir. (...) İstikbarla mücadeleden kastettiğimiz şey şudur: Dünyanın neresinde olursa olsun, Amerikalılar bir millete karşı veya yüce İslam dininin temel hükümlerinden birine karşı ya da bizim inandığımız bir hakikate karşı herhangi bir oyuna kalkışıp kumpas kuracak olursa biz o oyunu bozacak, o kumpası dağıtacağız! Bugüne kadar da bunu yaptık zaten! (Hamanei, 2018, s. 133)

İran’da ABD’ye yönelik çizilen bu imajın ve ötekileştirici tavrın, devrim sürecini takiben resmi bir propaganda aracı haline gelen duvar resimlerine de aynı ölçüde yansımış olduğu görülür. Bununla beraber, devrimden sonra aradan geçen kırk yıllık süre zarfında İran’ın Amerika tasviri de kimi dönüşümlere uğramış ve söz konusu dönüşüm duvar resimlerine de sirayet etmiştir. Bu doğrultuda, duvar resimleri üzerinden gözlenen temsili farklılaşma bu çalışmanın temel çıkış noktasını oluşturmaktadır. İzleyen kısımlarda geçmiş uygulamalardan da söz edilerek İran’da duvar resimlerinin siyaset ve propaganda aracı olarak kullanımına genel çerçevede değinilecek, devrim sonrası süreçte ABD’nin İran duvar resimlerinde ne şekilde temsil edildiği incelenerek, bu temsilin süreç içerisinde ne şekilde dönüştüğü gözden geçirilecek ve söz konusu dönüşüm eski ve yeni duvar resimlerinden örnekler odağında irdelenecektir.

3. İran’da Duvar Resmi Geleneği

Asırlar öncesinin kaya oymalarından, saray fresklerine dek resimli anlatı geleneği ve görsellerin propaganda maksadıyla kullanımı dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi İran topraklarında da yüzyıllardır var olagelmiştir (Daavari & Hatam, 2018, s. 121-169; Grigor, 2014, s. 45). Yine de minyatür sanatıyla öne çıkan İran’da on sekizinci yüzyıla kadar büyük boyutlu duvar resmi geleneğine pek rastlanmaz. Bununla birlikte, parde khani (پرده خوانی) olarak adlandırılan ve geçmişi İslam öncesine dek uzanan bir resimli anlatı geleneği öteden beri mevcuttur. Görsel öğelerle desteklenen bu

geleneksel hikâye anlatım biçimi yüzyıllar boyunca yaygın şekilde uygulanmış ve kısmen de olsa günümüze dek korunmuştur (Kalantari & Lashkari, 2015, s. 245- 258). Bu geleneğe bağlı olarak gelişen ve “dini, ulusal ve mitolojik” öyküleri konu alan “kahvehane resimleri (coffeehouse painting)” ise modern İran duvar resimlerinin öncülleri olarak kabul edilir (Rauh, Graphicart News, 2013).

İran’da ilk olarak iç mekânlarda dekoratif amaçla kullanılan duvar resimlerinin, kamusal alana (reklam, dekorasyon vs.) sirayet ederek sıklıkla görünür bir hal alması daha çok Pehlevi Hanedanlığı döneminde söz konusu olmuştur. Bu dönemde poster ve afişlerin yanı sıra ayrıca duvar resimlerinin de kamusal alandaki varlığı dikkat çekmeye başlamıştır. Muhammed Rıza Pehlevi’nin 1963 yılı itibariyle başlattığı ‘Beyaz Devrim’ olarak anılan reform sürecinde de duvar resimlerinden ve görsel propagandadan istifade edilmiş olmakla birlikte, bu dönemde yönetime karşıt olarak gelişen öğrenci faaliyetlerinin de devrimci duvar resimleri üzerinde etkisi olduğundan söz edilir (Grigor, 2014, s. 30). Farklı fikirlerin ifade edilebilmesi adına koşulların olgunlaştığı ‘1978-79 İran İslam Devrimi’ evresi de günümüz İran duvar resmi geleneğinin mevcut gelişimine önemli ölçüde katkı sağlamıştır (Grigor, 2014, s. 26, 28). Devrimin erken safhalarını ifade eden 1978-79 döneminde emperyalizm karşıtlığı ve devrimci mücadele tasvirleri duvar resimlerinde özellikle dikkat çekerken bu dönemin görsel propaganda araçlarının uluslararası alanda mevcut olan sömürgecilik karşıtı devrimci gelenekten ilham aldığı da söylenebilir. 1980’lerin başı itibariyle ise Şii inancına vurgu yapan ve şehitlik temasını işleyen duvar resimleri gündend güne yaygınlık kazanmıştır. Böylece 1979 devriminin İslami yönüne duvar resimleri aracılığıyla da görsellik kazandırılmış ve toplumsal hafızanın sürekliliğinin sağlanması ve yeni rejim kimliğinin inşası ve pekiştirilmesi bu uygulamayla da desteklenmiştir.

4. Bir Propaganda Aracı Olarak İran Duvar Resimleri

Meksika’dan Nazi Almanya’sına, İrlanda’dan Sovyet Rusya’ya kadar modern çağın farklı toplumlarında yaygın kullanımlarıyla göze çarpan duvar resimleri kimi zaman halk tepkisinin somutlaştığı bir protesto alanı vazifesi üstlenirken, kimi zaman kimliğin temsili adına bir araç, kimi zamansa resmi bir propaganda aygıtı olarak işlev görmüştür (Rolston, 2004,

s.38-45; Rolston, 2020, s.3; Santino, 2001). Retorik, sembolik, ideolojik ve propaganda gibi çeşitli kullanım potansiyellerine sahip olan duvar resimleri (Jarman, 1998, s. 81-86) *öteki* imajının pekiştirilmesi, kimliğin inşası ve sürekliliği gibi konularda İran rejim uygulamaları açısından da araçsal bir vazife üstlenmiştir. Larsson, (t.y) karşıtlık ilişkisi özelinde kurgulanmış olan duvar resimlerinin “[i]zleyicinin kendi kolektif hafızasından Öteki olarak tanıdığı düşman imgesini” ve mevcut “antagonistik ilişkiyi pekiştir[diğini]” (Larsson, t.y., s. 6) ifade etmektedir. 1978/79 devrim süreciyle beraber mevcudiyet kazanan İran duvar resimlerinin de yeni rejim kimliğinin ve bu bağlamda değer ve uygulamalar noktasında ABD’nin *öteki* olarak inşası hususunda önemli bir role sahip olduğu görülür. Rolston (Marschall, 2010, aktaran Rolston, 2020, s. 6), toplum belleğinin kamusal alanlarda yer verilen somut yapılar vasıtasıyla korunup sürdürülmesinin devlet tarafından öncelikli olarak desteklendiğini belirtir. Clark’ın (2017, s. 50) da ifade ettiği gibi bu tür bir “kamusal sanat, ulusal kimliğin yenilenen ifade biçimlerini dile getirme işlevini” de üstlenmektedir. İran’da da önceleri bireyler ve kimi vakıflar aracılığıyla yürütülen duvar resmi uygulamaları, daha sonra doğrudan devlet kontrolünde ve inisiyatifinde devamlılık arz etmiştir (Moghadam & Rouyan, 2008, s. 103-114). Kolektif belleğe ilişkin unsurlar bu yolla geleceğe aktarılırken bir yandan da devrim sonrası İran kimliği kamusal alanda duvar resimleri aracılığıyla yeniden üretilmiştir.

Bu hususu ele alarak hem genel çerçevede İran’ın görsel propaganda kültürünü konu eden hem de özellikle duvar resimleri üzerine eğilen önemli çalışmalara rastlamak mümkündür (Chehabi & Christia, 2008, s. 1-3). Örneğin Gruber (2008, s. 15-46), İran duvar resimlerini ele aldığı çalışmasında söz konusu resimlerin rejimin elinde bilinçli olarak bir ikna aygıtı görevi gördüğünün, kamusal alanın politikleştirilmesi bağlamında propaganda ve rejim konsolidasyonuna hizmet ettiğinin altını çizer. Chelkowski ve Dabashi (2018) çalışmalarında devrim sonrası sürecin dikkat çeken uygulamaları eşliğinde İran İslam Cumhuriyeti’nde görsel propaganda kültürüne detaylı biçimde yer vermişlerdir. Söz konusu çalışmada, İran sokaklarının devrime giden süreçte propaganda amaçlı yazı ve posterlerle nasıl dolup taşıdığı detaylı görsellerle birlikte aktarılmıştır (Chelkowski & Dabashi, 2018). Bu süreçle beraber, önde gelen Ayetullahların portrelerinin ve kimi konuşmalarından kesitlerin yanı sıra Şii imamlar, Kerbela vakası ve Şii-liğin diğer kutsal sembollerinin de İran duvarlarında sıklıkla yer bulduğu

görülür. İran-İrak Savaşı'nı (1980-1988) takiben propaganda amaçlı duvar resimlerinin sayısı ve çeşitliliği de artmış ve bu gelişmeyle birlikte savaş, şehitlik, fedakârlık, kahramanlık gibi temalar 'kutsal savunma' olgusu etrafında İran duvar resimlerinde sıklıkla işlenen konular haline gelmiştir. İran duvar resimlerinde devrim ve rejim ideolojisine dair pek çok konuya yer verilirken, şehitlik temasının özellikle işlendiği gözlenir. Bu durumda hem Şiiilikte önemli bir yeri bulunan Kerbela hadisesinin hem de İran-İrak Savaşı'nın etkisi bulunur. Çoğu durumda ise her iki olgunun birbiriyle harmanlandığı ve dini ve milliyetçi hassasiyetlerin bu olgu etrafında iç içe geçtiği görülmektedir. İran duvar resimlerinde öne çıkan bir diğer tema ise bu çalışmaya da kaynaklık eden ve daha ziyade Amerikan karşıtlığı özelinde vücut bulan Batı değer ve uygulamalarına karşıtlık olgusudur. Son dönem duvar resimlerinde daha modern bir anlayışın da var edilmeye çalışıldığı gözlenmekle beraber çoğunlukla yukarıda anılan olgular etrafında şekillenen İran duvar resimlerinin toplum belleğinde diri tutulmaya ve geleceğe aktarılmaya gayret edilen temalar etrafında biçimlendirildiği gözlenmektedir.

Devrim sonrası İran'ı için "cumhuriyet kendi imajını yaratarak doğdu" diyen Samuel Blanch (Blanch, 2020, s. 214-219), İran duvar resimleri için günümüz "instagram kültürünün analog öncüleri" benzetmesinde bulunmaktadır. Bu, rejim imaj ve kimliğinin duvar resimleri aracılığıyla hem İran halkına hem de uluslararası topluma lanse edilmesi bağlamında oldukça doğru bir benzetmedir. Chelkowski ve Dabashi (2018, s. 9-10) de İran'da bunun yeni rejim imajını betimlemenin yanı sıra tüm dünyaya İran devrimini tanıtmaya noktasında da fayda sağladığı fikrini tekrar etmektedir. İran'da duvar resimlerinin popülerliği 1978-79 yıllarını izleyen devrim süreciyle birlikte gündemden güne artmıştır. Tüm İran'da duvar resimlerine yaygın olarak rastlansa da başkent Tahran bu konuda özellikle dikkat çeker. Görsel materyallerin propaganda amaçlı kullanımı hem devrimin ilk dönemlerinde hem de takip eden yıllarda sürdürülmüştür.

Devrimin ilk yıllarında toplumda var olan düşük okuma yazma oranı da göz önünde bulundurulduğunda, duvar resimlerinin İran rejiminin savunduğu fikirlerin yaygınlaşması ve rejim imaj ve kimliğinin pekiştirilmesi ve rejimin yerini sağlamlaştırması açısından oldukça önemli bir vazife üstlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Chelkowski ve Dabashi'nin (2018) de belirttiği gibi, bu vazife devrimin mesajlarını genç kuşaklara aktarma ve sürekli

kılma çabası açısından son derece dikkate değerdir. Pamela Karimi (2008, s. 47-63) bu noktada Ayetullah Humeyni'nin devrimin başlarında sarf etmiş olduğu “[b]izim monarşinin sembollerine ihtiyacımız yok.. İslam'ın belirteçlerine ihtiyacımız var” sözlerini hatırlatır. Rolston'un (2020, s. 7) da belirttiği gibi devrimin ardından kurulan yeni rejim yerini sağlamlaştırırken bir yandan muhalifleri marjinalleştirmek suretiyle ortadan kaldırmış bir yandan da “din adamları anıtsal duvar resimlerinin yaptırılması yoluyla kamusal alanda hafızalaştırmayı tekellerine al[mışlardır]”. Bu doğrultuda, 1980 yılı itibariyle “pak-sazi” olarak adlandırılan bir “temizlik” evresi vuku bulmuş, böylelikle hem Pehlevi rejiminin hem de devrime giden sürecin çok sesli ortamının kamusal alandaki yansımaları yeni rejim tarafından titizlikle ortadan kaldırılmıştır (Grigor, 2014, s. 33-38). Bu evrede inanç ve ideolojinin İran duvar resimlerine yoğun şekilde hâkim olduğu bir süreç yaşanmıştır. Önceleri Ayetullah Humeyni başta olmak üzere devrimin önemli figürlerine ve onların simgeleşmiş beyanlarına yer verilen duvar resimlerinde, İran'da ‘kutsal savunma’ olarak da anılan İran-İrak Savaşı (1980-88) sürecini takip eden evrede ise cihat, savaş ve şehitlik gibi temalar da sıklıkla işlenir hale gelmiştir. Rolston (2020, s. 20), resmi anlatının pekiştirilmesi ve rejimin yerini sağlamlaştırması adına bu gibi uygulamaların süregelen bir hal almasını “[ş]ehitlerin anısını canlı tutmak ‘devletin sürekli bir misyonu’ haline gel[miştir]” diyerek özetler. Dolayısıyla, bu döneme ilişkin hatıraların yarattığı duygusal ve düşünsel atmosferin mümkün merteye canlı kılınmasına devrimin sürekliliği, rejimin yaşatılması ve rejim ilkelerinin gelecek kuşaklara aktarımı noktasında rejimin uygulayıcıları tarafından önemli bir rol atfedilmiştir. Rejimin günümüzdeki önderi Ayetullah Seyyid Ali Hamaney'in İran-İrak Savaşı (1980-88) dönemine ilişkin gerçekleştirdiği bir konuşmasında, “kutsal savunma dönemine ait hatıraların ulusal bir servet özelliği taşıdığını, bu hatıra ve anıların bir arada toplanarak daha sonraki nesillere aktarılması ve bu hususta modern metotlardan yararlanılması gerektiğine temas ederek, “Bu hatıraların topluma aktarılması büyük bir manevi infak, hasene ve sadakadır, bu alanda faaliyet gösterenler gerçekte ilahi ve manevi rızkın ülkeye enjekte edilmesi vasıtalarıdır” (Leader, 2017) beyanatında bulunmuş olması da bu önemli rolün altını çizmesi bakımından dikkate değerdir. Devrimin ardından ortaya çıkan duvar resimlerinin çoğu bir süre hükümet kontrolü dışında, çeşitli grup ve organizasyonların faaliyetleri dahilinde varlık kazanmışsa da (Moghadam & Rouyan, 2008, s. 103-114) bir süre sonra doğrudan hükü-

metin kontrolünde sürdürülen bir uygulama haline gelmiştir. Bu kapsamda, duvar resimlerine önceleri Şehitler Vakfı (Bunyard-i Shahid) gibi kuruluşlar önderlik etmiş, 2001 yılından itibaren ise bu görevi doğrudan hükümete bağlı olan Tahran Şehri Güzelleştirme Organizasyonu (Sazman-i Ziba-sazi Shahr-i Tehran) isimli resmi kuruluş üstlenmiştir.

Talinn Grigor (2014, s. 23), “[d]evrim sonrası İran, Müslüman dünyasında kamusal, özel, kültürel, sosyopolitik ve dini yaşamın çoğu yönüne nüfuz eden sürekli ve sistematik bir görsel söylemin olduğu tek devlet olmaya devam ediyor” diyerek bu durumun çağdaş İran kimliğinin oluşumu noktasında üstlendiği role dikkat çeker. Grigor’un (2014, s. 23) da sözünü ettiği üzere, İran’da görsel propagandanın işleyişi dönemsel olarak değişimler geçirmiştir. Devrimin hemen ardından başlayan sekiz yıllık İran-İrak Savaşı ile kesişen Humeyni döneminde, hem monarşinin izlerinin silindiği ve devrim sürecine dahil olan farklı grupların elimine edildiği hem de Batı kültürünün ötekileştirilerek rejim kimliğinin altının dikkatle çizildiği, aynı zamanda da Şii-İslam’ı odağa alan simgesel anlatının yoğunlaştığı bir süreç ortaya çıkmıştır. Böylelikle, 1980-88 evresi “kentsel meydanların protesto ve kontrol alanları olarak kullanılmasına ve devrimci grafiti ve posterlerin resmi propaganda duvar resimlerine dönüşmesine” tanıklık etmiştir (Grigor, s. 23). 1987’de kurulan Kültür ve İslami Rehberlik Bakanlığı (Vezarat-e Farhang ve Ershad-e Eslami) duvar resimlerinde, Batı sömürüsüne karşıtlık, müstekbir-mustazaf ayrımı, velayet-i fakih düşüncesi ve şehitlik gibi temaları önceliklendirmiştir (Grigor, 2014, s. 42-43). Bununla beraber, Humeyni’nin vefatını izleyen 1989-1997 döneminde cumhurbaşkanlığı görevini üstlenen Haşimi Rafsancani dönemi ise, siyasal ve ekonomik alanda birtakım atılımların ortaya çıktığı, savaş sonrası düzenlemeleri içeren bu “yeniden inşa” evresinin etkilerinin duvar resimlerine de yansıdığı ve yanı sıra duvar resimlerine estetik anlayışın da dahil edildiği bir dönem olmuştur. İran-İrak Savaşı’nın sonlandığı ve Humeyni’nin vefatını izleyen 1989 yılını izleyen süreçte savaş sonrası dönemin yeniden inşa algısı duvar resimlerine de yansımış ve takip eden evrede resmî ideolojinin dışına çıkılmaması kaydıyla sanatsal yönü de bulunan çeşitli çalışmalar kamusal alanda daha fazla yer edinmeye başlamıştır (Karimi, 2008, s. 22-24). Böylece, devrimden bu yana emperyalizm karşıtlığı, velayet-i fakih düşüncesi, İran devrimi, İran-İrak Savaşı ve şehitlik temaları etrafında şekillenen İran duvar resimlerinin yanı sıra bu dönemde estetik açıdan da dikkat çeken duvar resimlerine de ağırlık verilmiştir (Grigor, 2014, s. 48).

1997-2005 yılları arasında görev yapan reformist Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı döneminde de yine rejim ilkelerine sadık kalınmak kaydıyla duvar resimlerinde sanat ve estetiğin de gözetildiği bir anlayış mevcuttur. Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad'ın görev sürecine (2005-2013) geldiğinde ise sanatsal ve estetik kaygılar yeniden geri plana itilmiş, dönemin muhafazakâr anlayışı çerçevesinde duvar resimlerinde siyasi propagandanın yoğunlaştığı bir dönem yaşanmıştır (Grigor, 2014, s. 23-24). Kısacası, devrimle birlikte kamusal alanın yeniden tasarımı söz konusu olduğunda rejim fikirlerinin yaygın ve kalıcı bir biçimde gündelik hayata dahil edilmesi hususunda görsel propaganda aygıtları olarak duvar resimlerine İran siyasi elitlerince her dönem büyük bir önem atfedildiği ve bu resimlerin propaganda amaçlı kullanımının devrimin ilk yıllarından bu yana sürdürülen genel bir uygulama halini aldığı görülmektedir.

5. İran Duvar Resimlerinde ABD Temsili

Amerika ve emperyalizm karşıtlığı, 1978/79 devrim sürecinde ve sonrasında kamusal alanda hüküm süren görsel propaganda faaliyetleri çerçevesinde kendisine sıklıkla yer bulmuş başlıca temalardan biridir. Bu bağlamda, tıpkı İran-İrak Savaşı'nın betimlendiği duvar resimlerine olan vurgunun savaştan uzun yıllar sonra bile rejim meşruiyetinin devamlılığı ve genç neslin rejim anlatısına ilgisinin canlı tutulması adına giderek artan bir tonda süreklilik arz etmesi gibi (Rolston, 2020, s. 21), ABD karşıtlığı temasının işlendiği duvar resimleri de İran'da kamusal alanın ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. İran'da bu temayı konu eden pek çok duvar resmi bulunmakla birlikte eski ABD elçilik binasının duvarları bu hususta özel bir ilgiyi hak eder.

Tahran'da bulunan eski Amerikan elçiliği 4 Kasım (13 Aban) 1979 tarihinde bir grup İranlı öğrenci tarafından ele geçirilmiş, 'rehine krizi' olarak da adlandırılan bu olayda elçilik görevlilerinin bir kısmı 444 gün boyunca rehin tutulmuştur (Djalili & Kellner, 2011, s. 165).² Günümüz İran-ABD ilişkilerinde var olan gerilimin temelinde yer etmiş olan bu krizin akabinde İran-ABD diplomatik ilişkileri de bütünüyle sonlanmış. Ayetullah Humeyni tarafından da "ikinci devrim" olarak adlandırılan 4 Kasım tarihi

² Rehine Krizi'nin başladığı bu tarih İran'da "Küresel Emperyalizme Karşı Mücadele Günü" olarak halen her yıl düzenli etkinliklerle anılmaktadır.

daha sonra Emperyalizmle Mücadele ve Öğrenci Günü ilan edilirken, söz konusu elçilik binası İran tarafından müzeye çevrilmiş (Halliday, 2001, s. 47) ve eski elçilik binasını çevreleyen duvarlar, İran rejimince her fırsatta işaret edilen ABD imajını ve emperyalizm karşıtlığını vurgular biçimde çeşitli duvar resimleriyle boyanmıştır. Uzunca bir süre değişmeden korunmuş olan bu resimler, 2019 yılına gelindiğinde devrimin ve rehine krizinin kırkuncu yılı anmaları kapsamında yenileriyle değiştirilmiş ve elçiliği çevreleyen duvarlar yeni duvar resimleriyle donatılmıştır. Söz konusu değişiklik ABD basınında da ilgiyle karşılanmış, eski resimlerdeki korkulan Amerika imajının yerini gülünç ve kendi problemleriyle boğuşan bir ülkenin aldığı vurgusuna yer verilmiştir (Christia, 2019).

Binayı çevreleyen duvar resimleri İran rejiminin tasvir ettiği ABD imajını betimlemenin yanı sıra İran-ABD ilişkilerini şekillendiren olayları ve toplum belleğinde yer etmiş anıları da işaret etmesiyle dikkat çeker. Söz konusu resimler böylelikle geçmişin duygusunu şimdiye aktarmanın dikkat çekici bir yolunu sunar. Bu bağlamda ilgili duvar resimleri, ‘adalet arayışını’, ‘kötüye karşı iyinin mücadelesini’, ‘ezen/ezilen anlatısını’, ‘kibirli güçler karşısında kazanılan zafer söylemini’, kolektif bellekte yer etmiş çeşitli tarihsel hezimetlerle beraber, galibiyet ve kahramanlıkları da mümkün merteye canlı kılan ve geçmişi bugüne bağlayan simgesel yaratımlara dönüşmüştür. Böylece, tarihi olaylara ilişkin tasvirler ve çeşitli semboller içeren bu duvar resimleri hem ‘öteki’nin betimlendiği hem de ‘ben’in pekiştirildiği inşa edici bir araç vazifesi görmüştür. Dolayısıyla, rejimin *kendi ve ötekine* ilişkin tasavvurları ve söylemleri bu duvar resimlerinde yer bulan çeşitli imajlar aracılığıyla süregelen biçimde vurgulanmıştır.

Bu bağlamda, İran eski ABD büyükelçiliğinin duvarlarında yer verilen resimler incelendiğinde önceleri daha güçlü ve korku uyandıran bir düşman imajı resmedilirken yeni duvar resimlerinde yine iyi/kötü ayrışmasında kötülükle özdeş olan, küstah, saldırgan tutuma sahip olarak tasvir edilen ancak tüm gaddarlığına rağmen eskiye nazaran daha beceriksiz, korku uyandırmaktan ziyade korkan, geçmişte İran tarafından yenilgiye uğratılmış olduğu vurgulanan bir düşman imajı resmedildiği gözlenmektedir. Rehber Ali Hamaney’in 4 Kasım 1979 elçilik baskınının kırkuncu yıldönümüne ilişkin olarak 2019 yılında yaptığı bir konuşma da bu durumu betimler niteliktedir. Hamaney’in konuşmasında “ABD[’nin], [İran’daki] kukla rejiminin İmam Humeyni’yi sürgüne gönderdiği Kasım 1964’ten bu yana değişmedi[ğini]. Aynı saldırgan, gaddar davranış ve aynı uluslararası diktatörlü[ğün] devam etti[ğini]. Bugün 1964’e göre zayıfladı[ğını]

ama daha acımasız[laştığını] ve küstahlaştı[ğını]” ifade ettiği görülür (Fars News, 2019).

Devrim sürecini takiben İran ve ABD arasında ortaya çıkan gerginlik, süreç içerisinde vuku bulan pek çok gelişmeyle birlikte diri kalmayı sürdürmüş, bunlardan bazıları elçiliği çevreleyen yeni duvar resimlerine de konu edilmiştir. Bu gelişmelerden biri de 3 Temmuz 1988 tarihinde bir İran yolcu uçağının ABD savaş gemisinden ateşlenen bir füze ile Hürmüz Boğazı civarında düşürülmesi hadisesidir. İran tarafı 290 yolcunun hayatını kaybettiği bu elim vakada kasıt bulunduğunu ifade ederken bu itham ABD tarafından reddedilmiş, bununla beraber olayın sorumlusu kabul edilen ABD’li komutana liyakat madalyası verilmiştir (Axworthy, 1989/2020, s. 342- 346). Söz konusu bu olay Tahran’da bulunan eski ABD büyükelçilik binasını çevreleyen duvarlarda yer verilen yeni resimlerdeki konulardan biri olmuştur.

Burada ABD tarafından düşürülen İran uçağı ve kazada hayatını kaybeden yolculara atıfla resmedilen kuşların masumiyeti ve saflığı temsil eden beyaz renk ile temsil edildiğini söylemek olanaklıdır. Kırmızı ile boyanmış olan ve uçağı işaret eden alanla ise, kırmızı rengin tehlike/tehdit içeren anlamıyla beraber uçağın doğrudan/kasten hedef alınmış olduğuna vurgu yapılmıştır. [Foto 1]

Foto 1

Not. Asgaripour, Majid. (2 Kasım 2019). [Fotoğraf]. Mehr News.
<https://bit.ly/46SfHAh>

Elçilik binasının duvarına yerleştirilen bir diğer resimde ise, bu kez ABD'ye ait olan ve 2019 yılında hava sahasının ihlali gerekçesiyle İran tarafından ateşlenen bir füze ile Hürmüz Boğazı civarında düşürülen insansız hava aracı (RQ-4A Global Hawk) vakasının resmedildiği görülür. [Foto 2] Burada hedef alınan objenin barındırdıkları ise bir önceki resimde yer verilen beyaz güvercinlerin aksine olumsuz hisleri çağrıştıran, karanlıkta avlanması ve kan emerek beslenmesi ile bilinen yarasalarla özdeşleştirilmiştir. Kırmızı bir zemin içerisinde kötücül bir amaca sahip olarak betimlenen insansız hava aracının bilinçli bir girişimle hedef alındığına vurgu yapılırken hedefe giden yol bu kez beyaz ile temsil edilmiş amacın ilkesel ve ahlaki açıdan doğruluğuna işaret edilmiştir.

Foto 2

Not. Asgaripour, Majid. (2 Kasım 2019). [Fotoğraf]. Mehr News.
<https://bit.ly/46SfHAh>

Aşağıda görülen duvar resminin ise açıkça ABD bayrağını temsilen resmedildiği görülmektedir. [Foto 3] Bayrak, kuru kafalar ve belirli bir hedefe yönelmiş silahlı askerle donatılmış olarak resmedilmiş dolayısıyla ABD ölümcül askeri hedefleri özünde barındıran ve varoluşunu bu temel doğrultusunda kurgulayan bir ülke olarak betimlenmiştir.

Foto 3

Not. Asgaripour, Majid. (2 Kasım 2019). [Fotoğraf]. Mehr News.
<https://bit.ly/46SfHAh>

Bir diğer duvar resmini incelediğimizde ise yine bir önceki örnekle içerik yönünden özdeş bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Esasen Amerika Birleşik Devletleri resmî devlet mührünün çarpıtılmış hali olan bu görselin orijinalinde, bir pençesinde zeytin dalı diğer pençesinde ise 13 koloniyi temsil eden oklar taşımakta olan bir kartal bulunmaktadır. [Resim 1] Kartalın başının üzerinde de yine 13 koloniyi temsilen yıldızlı bir arma yer alır. Elçilik duvarında yer verilen resimdeki çarpıtılmış halinde ise pençelerinden birinde askeri mühimmat, diğer pençesinde ise uyuşturucu nitelikli olduğu ima edilen maddeler taşıyan ve “etrafa ölüm saçan” ama bir yandan da tüyleri dökülmekte olan bir kartal resmedilmiştir. [Foto 4] Kartalın başının üzerinde büyükçe resmedilen ve Yahudiliği sembolize eden Davud yıldızı ise Siyonizm’e göndermede bulunmaktadır.

Foto 4

Not. Asgaripour, Majid. (2 Kasım 2019). [Fotoğraf]. Mehr News.
<https://bit.ly/46SfHAh>

Resim 1

Not. Amerika Birleşik Devletleri devlet mührü. (2018). [Resim]. National Museum of American Diplomacy.
<https://diplomacy.state.gov/the-great-seal/>

Yenilenen resimlerle birlikte elçilik duvarlarında yer verilen bir başka ayrıntı da yine ABD'nin 'acımasız' eylemlerini sembolize edecek biçimde tuğlalar arasına yerleştirilmiş olan temsili insan iskeleti parçalarıdır. [Foto 5]

Foto 5

Not. Asgari-pour, Majid. (2 Kasım 2019). [Fotoğraf]. Mehr News.
<https://bit.ly/46SfHAh>

Buraya kadar incelenen duvar resimlerinde genel olarak daha önceki resimlerle paralellik arz edecek biçimde ABD'nin İran ve tüm dünya için bir tehdit oluşturan kötücül bir güç olduğuna vurgu yapıldığı görülmektedir. Bununla beraber, eski duvar resimlerinden farklı olarak, bu kez Amerika'nın tüm çabalarına karşın çaresiz kaldığı ve hezimete uğradığı anların da elçilik duvar resimlerine konu olduğu görülür. Bu örneklerden birinde, 4 Kasım 1979'da başlayan rehine krizi sürecinde alıkoyulan Amerikan vatandaşlarını kurtarmak adına ABD tarafından girişilen Kartal Pençesi Operasyonu'na (Operation Eagle Claw) yer verilmiştir. [Foto 7] 25 Nisan 1980 tarihinde gerçekleşen ve olayın cereyan ettiği bölgeden dolayı 'Tabes Operasyonu' olarak da anılan bu olay esnasında bir kum fırtınası meydana gelmiş ve ABD'nin rehineleri kurtarma girişimi ABD'ye ait bir helikopter ve bir uçağın çarpışarak düşmesiyle ve sekiz Amerikan askerinin ölümüyle sonuçlanmıştır. [Foto 6]

Foto 6

Not. Tabes Olayına ait bir fotoğraf. Ehlibeyt Haber. (25 Nisan 2021) [Fotoğraf]

<https://bit.ly/46VEkMp>

Buradaki duvar resminde (Foto 7) Tabes olayına gönderme mevcuttur ve ayrıca helikopter ve uçak enkazının resmedildiği sol alt kısımda kum fırtınasının içinde bir silüet de resmedilmiştir. Elindeki asadan yola çıkarak bu silüetin Hz. Musa'yı temsil ettiği ve Hz. Musa'nın Firavun'un tüm girişimlerini boşa çıkarması hadisesine göndermede bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim operasyonun felakete sonuçlanması İran makamlarınca yapılan açıklamalarda "ilahi ceza" olarak nitelendirilmiş ve olay ABD'nin uğradığı "bir yenilgi" olarak anılmıştır. Resimde ayrıca Amerika'nın simge anıtı Özgürlük Heykeli'nin de parçalanmış olarak resmedildiği görülmektedir. Bununla beraber, eski duvar resimlerinde yer alan bir benzerinde özgürlük heykelinin kafasının daha korkutucu resmedildiği, heykelin parçalanmamış olduğu ve yanı sıra İran haritasının dikenli tellerle çevrelenmiş şekilde çizildiği dikkat çekmektedir. [Foto 8]

Foto 7

*Not. Asgaripour, Majid. (2 Kasım 2019). [Fotoğraf]. Mehr News.
<https://bit.ly/46SfHAh>*

Foto 8

*Not. 2019. Omnivagant.
<https://www.omnivagant.com/things-to-do-in-tehran/>*

Yenilenen elçilik duvar resimleri arasında yer bulan ve İran karşısında ABD hezimetine vurgu yapan bir diğer resimde ise, 21 Haziran 1998 tarihinde İran-ABD arasında oynanan ve İran'ın ABD'yi 2-1 mağlup ettiği dünya kupası maçına yer verilmiştir. [Foto 9] Maçta İran tarafının attığı iki golden biri olan ve İranlı oyuncu Hamid Estili tarafından kafa vuruşuyla atılan gol resmedilmiş ve bu tarihi gol, İran bayrağının renklerinden olan yeşil ve beyaz renklerle birlikte ABD kalesine gönderilen dev bir yumruk olarak tasvir edilmiştir.

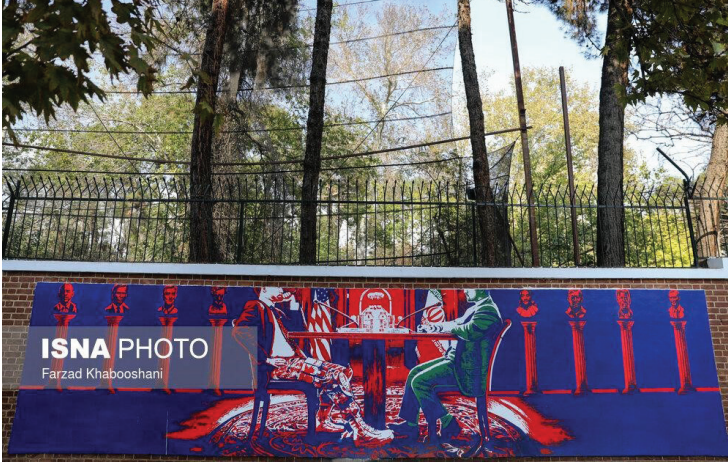
Foto 9

Not. Asgaripour, Majid. (2 Kasım 2019). [Fotoğraf]. Mehr News.
<https://bit.ly/46SfHAh>

Elçiliği çevreleyen duvarlarda yer bulan bir diğer resimde ise, ABD ve İran tarafları bir masa etrafında müzakere ederken görülmektedir. [Foto 10] Ancak ABD tarafını temsil ettiği anlaşılan kişinin masanın alt yanında askeri üniforması ve asker çizmeleriyle oturmuş olduğu görülmektedir. Masadaki kişilerin yüzlerinin detaylandırılmaması ve arkada sıralanan eski ABD başkanlarına ait büstler ise, kişilerin kim olduğu önemli olmaksızın müzakere masasına oturan ABD tarafının 'güvenilmezliğine' ve asıl niyetinin daima müzakereden ziyade çatışmadan yana olduğuna vurgu yapmaktadır.

Foto 10

Not. Asgaripour, Majid. (2 Kasım 2019). [Fotoğraf]. Mehr News.
<https://bit.ly/46SfHAh>

Bir diğer duvar resminde ise 1 dolarlık pulların üzerinde Amerikan kültürüne ait popüler öğelerin yer aldığı görülmektedir. [Foto 11] Bu resimlerde elinde silah tutan öfkeli bir Mickey Mouse, kızarmış patateslerin yerinde dikenli tellerin olduğu bir McDonald's ambalajı, Amerikan bayrağının renklerini taşıyan bir sihirbaz şapkasından çıkan füzeler gibi detaylara yer verilmiştir. Posta pulu görselleştirmesi dünyaya yayılmayı sembolize ederken tüm bu yaygın popüler kültür öğelerinin ABD kötülüğünün ardına gizlendiği ve onu besleyen baskı, şiddet ve saldırganlık öğeleri olduğu fikrine yer verilmiştir.

Foto 11

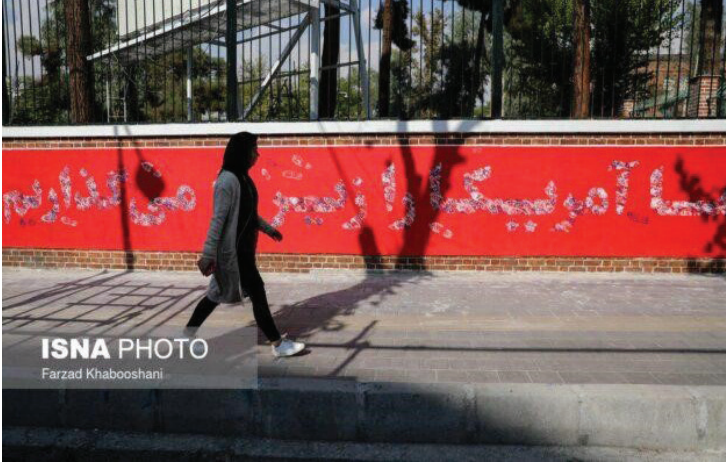

Not. Asgaripour, Majid. (2 Kasım 2019). [Fotoğraf]. Mehr News.
<https://bit.ly/46SfHAh>

Duvar resimleri yenilenmeden önce de elçilik duvarında bulunan ve “Amerika’yı ağır bir yenilgiye uğratacağız” şeklinde çevrilebilecek olan ifadenin de [Foto 13] yenilenen duvar resimlerinde tekrar edilerek korunduğu görülmektedir. [Foto 12] Bu ifade esasen Ayetullah Humeyni’nin bir konuşmasından alıntıdır. Humeyni konuşmasının bu kesitinde şunları söylemiştir:

[...] El ele vermedikçe, İslam kardeşliğini korumadıkça bu güçlerin karşısında direnemezsiniz. Sizi kurutacaklar ve milletinizi perişan zayıf ve çaresiz hale getirecekler. [...] Bu konularda Amerika’yı ağır bir yenilgiye uğratacağız; Onun bizim işlerimize karışmasına izin vermeyeceğiz; başka kimsenin bize karışmasına izin vermeyeceğiz. Eğer saldırmak isterlerse uçaklarının inişini engelleyeceğiz ve paraşütçülerini havada öldüreceğiz; onları yok edeceğiz. (Khomeini, 2008, 375)

Foto 12

Not. Asgaripour, Majid. (2 Kasım 2019). [Fotoğraf]. Mehr News.
<https://bit.ly/46SfHAh>

Foto 13

Not. Hubbers. (2 Kasım 2019). [Fotoğraf]. Flickr.
<https://bit.ly/3SUG6Yu>

Bir diğer duvar resminde ise, kullanılan renk ve desenlerden ötürü ABD'yi temsil ettiği anlaşılan bir tabanca görülmektedir [Foto 14]. Eski duvar resimlerinde de bir benzerine [Foto 15] rastladığımız resmin yeni versiyonunda bu kez tabancanın korkaklığı sembolize eder biçimde titrediği ve daha evvelki resimden farklı olarak namlusunun eğilmiş olarak tasvir edilmesinden ötürü ise ateşlense de hedefine ulaşmasının mümkün olamayacağı ya da amiyane tabirle kendi ayağına sıkılmış olacağı mesajının yer aldığı gözlenmektedir.

Foto 14

Not. Asgaripour, Majid. (2 Kasım 2019). [Fotoğraf]. Mehr News.
<https://bit.ly/46SfHAh>

Foto 15

Not. İran'ın başkenti Tahran'daki eski ABD büyükelçiliğinin duvarındaki bir duvar resmi. Kenare, Atta (8 Mayıs 2018). [Fotoğraf]. Dallas News. <https://bit.ly/4dMwAyG>

6. Sonuç

Tahran eski ABD elçiliği duvarlarını çevreleyen resimlerin İran İslam Devrimi'nin kırkıncı yıl dönümü çerçevesinde yenileriyle değiştirilmesi ve söz konusu değişikliğin barındırdığı detaylardan hareketle hazırlanan bu çalışmada, yeni duvar resimleri eskileriyle kıyaslanmak suretiyle değerlendirilmiştir. Öncelikle, İran ABD husumetinin tarihsel arka planına kısaca değinen ve daha sonra bu husumetin elçilik duvar resimlerindeki yansımalarının izini süren çalışmada, İran rejimince lanse edilen ABD imajına dair bazı öğeler yeni resimlerde de korunmakla birlikte yeni resimlerde eskiye nazaran dikkat çekici kimi dönüşümlerin de mevcut olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda değerlendirilen çalışmada, yeni resimlerde ABD'nin eski gücünü yitirmesine karşın tüm dünyayı hedef alan gaddarca tutumlarını sürdürmekte olan güvenilmez bir aktör oluşuna vurgu yapıldığı, ancak eski resimlerden farklı olarak bu kez İran'ın art niyetli hedeflere sahip bu güç karşısında kazandığı geçmiş zaferlere de yer verildiği görülmektedir. Dolayısıyla öncesinde daha güçlü resmedilen ABD'nin yeni duvar resimlerinde, mevcut gücüne ve kibrine karşın amaçlarına ulaşması engellenebilir olan, daha düşük kabiliyetli bir aktör olarak kurgulanmış

olduğu fark edilmektedir. Eski resimlerde öne çıkan ölüm saçan, kötü niyetli *öteki* vurgusu yenilenen resimlerde de devam ederken, bir yandan da bu 'küstah' ve 'güvenilmez' hasmın alt edilebilir bir düşman olduğu vurgusuna ağırlık verildiği görülmektedir. Bu bağlamda, korku uyandıran bir düşman yerine bu kez tüm kötü niyetine, gaddarlığına ve saldırganlığına rağmen hezimete uğratmanın mümkün olduğu bir ABD imajının betimlenmiş olması resimlerin geneli değerlendirildiğinde karşımıza çıkan en dikkat çekici detaydır.

Yeni duvar resimlerinde göze çarpan temaların, daha çok Amerika ile özdeşleşen Batı değer ve uygulamalarına karşıtlık ve müstekbir/mustazaf ayrımı gibi devrimin başından bu yana İran resmi söyleminde de öne çıkan temalarla örtüştüğü görülmektedir. Dolayısıyla, İran rejim kimliğinin kurucu öğeleri ve temel dayanakları olan kimi ilkesel unsurların yeni duvar resimlerinde bir kez daha tekrar edildiği görülmektedir. Bu bağlamda, rejimin *ötekisi* olarak öne çıkan ABD'nin küresel etkiye sahip art niyetli değer ve uygulamalarının karşısında duran İran'ın mustazaflar safında haklı bir tavra sahip olduğu iddiası, müstekbir/mustazaf ayrımı çerçevesinde yeni resimlerde de yinelenmektedir. Dolayısıyla, elçilik duvarlarında yer verilen yeni temaların seçiminde rejim anlatısını destekleyici, toplum belleğinde yer etmiş olaylara öncelik verilirken bunların geleceğe aktarımının sağlanması ve rejim kimliğinin sürekliliği ve inşasına katkı sunmasının amaçlandığı ancak güçlü düşmana karşı bu kez onu yenmeye muktedir daha güçlü bir İran vurgusuna yer verildiği gözlenmektedir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Asgaripour, M. (2 Kasım 2019). [Fotoğraf]. Mehr News. <https://bit.ly/46SfHAh>
- Axworthy, M. (2020). *Devrimci İran İslam Cumhuriyeti'nin tarihi*, (Çev. Ali Karatay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 2013).
- Beşiriye, H. (2009). İran'da siyasal ideoloji ve toplumsal kimlik. İçinde Hamid Ahmedi (Ed.), *İran: Ulusal Kimlik İnşası* (73-87). Küre Yayınları.
- Bill, J. A. (1988). *The Eagle and the Lion: The Tragedy of American-Iranian Relations*. Yale University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt32bmgp>
- Blanch, S. (2020). Murals as a play on space in the Islamic Republic of Iran. *Index Journal*, 2, 214-219. <https://doi.org/10.38030/index-journal.2020.2.10>
- Caswell, R. (1981, Aralık 1) Economic sanctions and the Iran experience. *Foreign Affairs*, <https://bit.ly/4fVg8xS>
- Chehabi, H.E. & Christia, F. (2008). The art of state persuasion: Iran's post-revolutionary murals. *Persica*, 22, 1-13. <https://doi.org/10.2143/pers.22.0.2034398>
- Chelkowski, P. & Dabashi, H. (2018). *Bir Devrimi Sahnelemek: İran İslam Cumhuriyeti'nde Propaganda Sanatı*, The Kitap.
- Clark, T. (2017) *Sanat ve propaganda*, (Çev. Esin Hoşsucu). Ayrıntı Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 2013).
- Cristia, F. (2019). Tehran paints over its anti-American murals, *Foreign Policy*, November 11, 2019, <https://bit.ly/4dskwml>
- Davari, N. & Hatam, J. (2018) Safevi döneminde avrupa tarzı duvar resimleri: bir sanat tarihi okuması. *İran Çalışmaları Dergisi*, 2(1), 121-169. <https://doi.org/10.33201/iranian.427297>
- Djalili, M.R. & Kellner, T. (2011). *İran'ın son iki yüzyıllık tarihi*. Bilge Kültür Sanat.
- Ehlibeyt Haber. (2021, Nisan 25) ““Tabes olayı” Beyaz Saray'ın çöküşünün göstergesidir” <https://bit.ly/46VEkMp>

- Ehlibeyt Haber. (2021, Nisan 25) [Fotoğraf] <https://bit.ly/46VEkMp>
- Fars News, Ayatollah Khamenei: Objection to Talks Aimed at Preventing US Influence in Iran, (2019, November 3) <https://bit.ly/3XarWFj>
- Garthwaite, G.R. (2011) *İran tarihi: Pers imparatorluğu'ndan günümüze, İnkılap*.
- Grigor, T. (2014). *Contemporary Iranian Art: From the Street to the Studio*, Reaktion Book.
- Gruber, C. J. (2008) The message is on the wall: mural arts in post-revolutionary Iran. *Persica* 22, 15-46. <https://doi:10.2143/PERS.22.0.2034399>
- Halliday, F. (2001). Iran and the Middle East: Foreign Policy and Domestic Change, *Middle East Report*, 220, 42-47. <https://doi.org/10.2307/1559410>
- Hamanei, Ayetullah Seyyid Ali (2018). *İran gerçeği: Konuşmalardan derlemeler*, (Çev. İsmail Bendiderya), Kaynak Yayınları.
- Hubbers. (2019). [Fotoğraf]. Flickr. <https://bit.ly/3SUG6Yu>
- Jahan News (2017). İmam Humeyni'nin Azerbaycan halkı için hüznü kitabı, <http://bit.ly/40aIgYB>
- Jarman, N. (2005). Painting landscapes: the place of murals in the symbolic construction of urban space. İçinde Anthony Buckley (Ed.), *Symbols in Northern Ireland*, (81-98), The Institute of Irish Studies, The Queen's University of Belfast.
- Karimi, P. (2008). Imagining warfare imaging welfare: Tehran's post İran-Irak war murals and their legacy. *Persica*, 22, 47-63. <https://doi.org/10.2143/pers.22.0.2034400>
- Kashani-Sabet, F. (2018). *Sınır Kurguları: İnan Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keddie, N. R., & Richard, Y. (2006). *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. Yale University Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt5vkwwc>
- Kenare, A. (2018). [Fotoğraf]. Dallas News. <https://bit.ly/4dMwAyG>

- Khomeini, R. (1981). *Islam and revolution: writings and declarations of Imam Khomeini* (Çev. H. Algar). Mizan Press.
- Khomeini, I. R. (2008). Defense in the face of interference of the superpowers in the affairs of the region. In J. R. Khan (Ed.), *Sahife-ye Imam: An anthology of Imam Khomeini's speeches, messages, interviews, decrees, religious permissions, and letters*. 17, (375-376). Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (Çev. M. Dehgani)) <https://bit.ly/3X03lSq>
- Kinzer, S. (2014). *Şah'ın bütün adamları: Bir Amerikan darbesi ve Ortadoğu'da terörün kökenleri*. İletişim Yayınları.
- Larsson, F. (t.y.). *Security in past tense: A study of loyalist and republican murals* [Doctoral dissertation, Lund University].
- Lashkari, A., & Kalantari, M. (2015). Pardeh khani: A dramatic form of storytelling in Iran. *Asian Theatre Journal*, 32(1), 245–258. <https://doi.org/10.1353/atj.2015.0015>
- Leader, (2017). Kutsal savunma savaşçıları ve sanatçılarını kabul eden İslam İnkılabı rehberi: İman ederek tüm zorluklara galebe çalabiliriz, <https://bit.ly/46WyMBI>
- Moghadam, A., Kafshchian, S., & Rouyan, A. (2008). A survey in Tehran's contemporary murals. *Honar-ha-ye-ziba*, (33), Spring.
- National Museum of American Diplomacy (2018). [Resim] <https://diplomacy.state.gov/the-great-seal/>
- Omnivagant. 2019. <https://www.omnivagant.com/things-to-do-in-tehran/>
- Pillar, P. R. (2013). The role of villain: Iran and U.S. foreign policy. *Political Science Quarterly*, 128(2), 211- 231. <http://www.jstor.org/stable/23563304>
- Polk, W. R. (2009). *Understanding Iran: Everything you need to know, from Persia to Islamic Republic, from Cyrus to Ahmedinejad*, Palgrave Macmillan.
- Ramazani, R. K. (2004). Ideology and Pragmatism in Iran's Foreign Policy. *Middle East Journal*, 58(4), 549–559. <http://www.jstor.org/stable/4330062>

- Rauh, E. (2013). “Posters and History of the Iranian Revolution”, Graphi-cart News, <https://bit.ly/470JpU0>
- Rolston, B. (2020). When everywhere is Karbala: Murals, martyrdom and propaganda in Iran. *Memory Studies*, 13(1), 3-23. <https://doi.org/10.1177/1750698017730870>
- Rubinstein, A. Z., & Smith, D. E. (1988). Anti-Americanism in the Third World. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 497, 35–45. <https://doi.org/10.1177/0002716288497001004>
- Rolston, B. (2004). The War of the Walls: political murals in Northern Ireland. *Museum International*, 56(3), 38–45. <https://doi.org/10.1111/j.1350-0775.2004.00480.x>
- Rolston, B. (2020). When everywhere is Karbala: Murals, martyrdom and propaganda in Iran. *Memory Studies*, 13, 23-3. <https://doi.org/10.1177/1750698017730870>
- Santino, J. (2001). *Signs of war and peace: Social conflict and the uses of symbols in public in Northern Ireland*, Palgrave MacMillan.

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 8, No: 2, pp. 309-333
Received: 30.04.2024
Accepted: 05.11.2024
DOI: 10.33201/iranian.1476211
Article Type: Research Article

Iran's Sacred Duty: Advocating Palestine in the Face of National Identity Challenges¹

Nazife Selcen Pınar AKGÜL*

Abstract

The Islamic Republic of Iran's approach to the Palestinian issue since the revolution is characterized by its complexity and intricacy. This article proposes a framework centered on the dynamic interaction between 'self and other' to analyze how identity shapes Iran's policy toward Palestine. Departing from the premise that Iran's foreign policy on this issue is influenced by multiple identities rather than a singular one, the study underscores the notion that these identities can both contest and complete each other. The research seeks the narratives articulated by Iranian elites regarding the Palestine issue. It also handles the Iran decision-maker's discourses regarding developments after October 7, 2023, and the invasion of Gaza. While the aim is to focus on how Iran's national identity has been tested and challenged on the Palestinian matter, the analysis also tries to illuminate how elite discourse has reshaped foreign policy narratives.

Keywords: Foreign Policy, National Identity, Self & Other, Discourse, Palestine Issue.

¹ This article is originated from a completed doctoral dissertation conducted under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Bayram Sinkaya at Ankara Yıldırım Beyazıt University, Institute of Social Sciences, Department of International Relations.

* Dr. Research Assistant, Bayburt University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, selcenpinarakgul@gmail.com, Bayburt, Türkiye, ORCID: 0000-0003-4216-5973

Cammon Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 8, Sayı: 2, ss. 309-333
Geliş Tarihi: 30.04.2024
Kabul Tarihi: 05.11.2024
DOI: 10.33201/iranian.1476211
Makale Türü: Araştırma Makalesi

İran'ın Kutsal Görevi: Ulusal Kimlik Meydan Okuması Karşısında Filistin'i Savunmak²

Nazife Selcen Pınar AKGÜL*

Öz

İran İslam Cumhuriyeti'nin devrimden bu yana Filistin meselesine yaklaşımı, karmaşıklığı ve giriftliği ile karakterize edilmektedir. Bu makale, kimliğin İran'ın Filistin politikasını nasıl şekillendirdiğini analiz etmek için 'benlik ve öteki' arasındaki dinamik etkileşime odaklanan bir çerçeve önermektedir. İran'ın dış politikasının tek bir kimlikten ziyade birden fazla kimlikten etkilendiği varsayımından yola çıkan çalışma, bu kimliklerin hem rekabet edebileceği hem de birbirini tamamlayabileceği fikrinin altını çiziyor. Araştırma, İranlı elitlerin Filistin meselesine ilişkin dile getirdiği anlatıları derinlemesine inceliyor. Ayrıca İran'daki karar vericilerin 7 Ekim 2023 sonrası gelişmeler ve Gazze'nin işgaline ilişkin söylemleri de ele alıyor. Amaç, İran'ın ulusal kimliğinin nasıl sınırlandırıldığına ve Filistin meselesinde nasıl meydan okuduğuna odaklanmak olsa da analiz elit söylemlerinin dış politika anlatılarını nasıl yeniden şekillendirdiğini de aydınlatmaya çalışıyor.

Anahtar Kelimeler: Dış Politika, Milli Kimlik, Benlik & Öteki, Söylem, Filistin Meselesi.

² Bu makale, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda, Doç. Dr. Bayram Sinkaya'nın danışmanlığında yürütülen tamamlanmış bir doktora tezinden türetilmiştir.

* Dr. Arş. Gör. Bayburt Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, selcenpinarakgul@gmail.com, Bayburt, Türkiye, ORCID: 0000-0003-4216-5973

1. Introduction

Iran's stance on the Palestinian issue in the post-revolutionary era appears puzzling to many works. Iran's religious motivation in supporting the Palestine cause is handled within the Islamic solidarity context, and the Palestinian issue is being discussed as an "Islamic duty" that requires Iran's collective responsibility. Conversely, in post-revolutionary Iranian politics, nationalist discourse resists foreign influence, defends territorial integrity, and legitimizes the regime. Then, how does the nationalist discourse discuss this issue after the Islamic Revolution? Scholars commonly posit that nationalism and political Islam represent two distinct and often conflicting paradigms (Basiriyeh, 2003, as cited in Saleh & Worrall, 2015, p. 85).

In this point, to answer the question of nationalist views, the focal point will be the identity of the Islamic Republic. Before proceeding with the discussion, the precise point would be state identity. Elites shape state identity through corresponding discourse. The alteration in the identity and objectives of the Islamic Republic was a direct outcome of the 1979 Islamic Revolution. This revolution brought about substantial shifts in the ideological, normative, and perceptual foundations that governed Iranian politics. Post-revolutionary Iranian political elites have reconfigured the state identity, emphasizing the imperative to build or "burn bridges" and "define and justify priorities" (Akbarzadeh & Barry, 2016, p. 613). Post-revolutionary national identity discourse in Iran tended to burn bridges. That is, two points came to the fore: the rejection of the concept of nation, which the West produced because it aimed to divide the *Islamic Ummah*. The second is the rejection of Pahlavi nationalism. However, the fact that the Iran-Iraq war (1980-1988) endangered the integrity of the country prevented Iranian leaders from putting the nationalist discourse aside in foreign policy.

The work's main argument is that no fixed identity affects foreign policy. Instead, it argues that the absence of a fixed identity allows for the fluidity of foreign policy decisions, wherein Iranian authorities continuously shape and reshape multiple identities. Iran's Palestinian policy is complex and multifaceted due to competing identities and the diverse discourses among Iranian elites that shape it. To comprehend this issue thoroughly, one must delve into the state identity of the Islamic Republic.

Since the Islamic Revolution, Iran has consistently sought to balance its revolutionary Islamic identity with pragmatic national interests (Hunter, 2010, p. 45). While its ideological commitment to supporting oppressed Muslims, including the Palestinians, remains a cornerstone of its foreign policy, this often clashes with the demands of maintaining regional stability and safeguarding broader national interests. This tension between revolutionary ideals and *realpolitik* highlights the flexibility of Iran's foreign policy, which is shaped by the interplay of multiple evolving identities.

The shifts in Iran's approach to Palestine depend on which political factions and identities dominate the regime (Ehteshami & Zweiri, 2008). During Khatami's presidency, a more pragmatic, moderate identity emerged, focusing on dialogue and diplomacy. In contrast, under Ahmadinejad, the regime reverted to emphasizing its revolutionary Islamic identity, characterized by anti-Israeli rhetoric and heightened support for Palestinian resistance groups. Ehteshami argues that these shifts demonstrate the absence of a fixed identity in Iranian foreign policy, with competing ideological and strategic interests influencing decisions.

The methodology employed in this study utilizes discourse analysis to examine the construction of "self and other" identities within the Iranian state. This approach facilitates exploring competing or contesting identities, particularly Iran's national and religious state identities, through a constructivist lens. The primary argument is that fixed identities do not solely determine foreign policy. Instead, it contends that these identities are fluid and subject to change over time. Understanding Iranian foreign policy, especially its approach to issues such as the Palestinian issue, will not be sufficient through the lens of a single, static identity.

This study will unfold in three sections. Firstly, it will delve into discussions in the literature on the impact of state identity on foreign policy, exploring how diverse state identities influence foreign policy decisions. Moreover, it will examine whether these identities complement or exist in contention. Secondly, the article will spotlight the "self and other" dimensions of Iranian national identity, elucidating how the discourses of post-revolutionary Iranian political elites shape them.

Lastly, while the Palestine issue will be utilized as a case study, its

complexity exceeds the scope of this study. Therefore, the focus will be on the relations between Palestine and Iran, particularly examining Iran's national discourses concerning these developments. The 7/10 conflict will be pivotal, illuminating Iranian foreign policy discourses regarding Palestine.

2. State Identity and Foreign Policy: Competing or Complementary?

Most people involved in international relations tend to treat states and other actors influential in international politics as if they were persons, so much so that this study will start from this point. It will also handle identity as the state identity, which is linked with the operations of the state apparatus.

The assessment of states as persons unavoidably necessitates establishing an association between states and identity (Wendt, 2004, pp. 289–316). The occupation of identity in this relationship has three fundamental purposes: “telling you who you are, telling you who others are, and telling others who you are” (Tajfel, 1981, p. 255). In light of this, a state's identity—as expressed in its foreign policy—becomes a crucial symbol of its interactions with and relationships with other states and what it stands for to the outside world.

According to Barnett (1999, pp. 5-36), state identity is contesting the meaning of identity within an institutional context. He focuses on the conflict between competing political and social interest groups in the state identity-foreign policy relationship. Barnett also states that “specific metaphors, symbolic representations, and cognitive representations” are used when underlining the role of decision-makers and ruling elites in defining state identity. Like Barnett, Adib-Moghaddam claims that cognitive cues refer to “the intellectual production and processing of categories of the self and other”; institutional sources denote the formulation of cultural artifacts as authoritative state narratives (Adib-Moghaddam, 2007, p. 43). A social cognitive structure establishes the boundaries of society's discourse, including how people think about themselves and others. Then, how does state identity set boundaries between *self* and *others*: who are we, and who are they? The concept of identity is related to drawing the boundary between the two. According to David Campbell (1998, p. 8), the constitution of identity is ‘achieved through the inscription of boundaries,

which demarcate ‘inside’ from ‘outside,’ ‘Self’ from ‘Other,’ ‘domestic’ from ‘foreign’ (Campbell, 1992).

While this study deals with the relationship between foreign policy and state identity, it will examine the components of the state identity regarding how the state perceives “*self and other*” and what it should represent. It will mainly focus on the roles that the self assumes about the other. To explain this issue, the study will benefit from Ted Hopf’s work on “Identity and Foreign Policies (Hopf, 2002).” According to Hopf (2002, p. 9), contrary to evaluating the relationship between self and other as conflicting in nature, the exciting quality of an Other is most related to its difference and its dissimilarity to itself. Needing to establish its own identity relative to an Other, the self feels the danger and fragility of this interdependence and responds with discursive exercises of power to reinvigorate the illusory monadic Self (Hopf, 2002, p. 278).

At this point, we cannot think that the state has a single fixed identity. States can have multiple identities; Hinnebusch (2003, pp. 54-72) argues that the salience of a particular identity from multiple identities ties it to a specific social context. Like Hinnebusch, Karawan (2002, pp. 167-168) claims that different identities have been crafted, influencing the orientation of each country and determining its alliances and adversaries. Political leaders have the flexibility to select identities deemed acceptable by their societies. He argues that political elites are pivotal in shaping and reshaping state identity. The coexistence of diverse identities, be they sub-national, national, or supranational, allows ruling elites to mold the country’s identity based on their interests and policy choices at any given moment (Dawisha, 2002, p. 118). In other words, the elite in the states with reasonably secure alternative identities can choose among and then manipulate identities to suit their foreign policy objectives, as they are constructed to make specific foreign policies appropriate and others not.

When states seek to consolidate their power and legitimacy, they construct an identity, especially regarding foreign policy. Therefore, state identity formation can be seen as an organic process; a state may exhibit multiple strands of overlapping, competing, and contested identity. However, these multiple identities can be constructed to complement or competitively frame each other. This depends on how actors choose among competing identities and how complementary identities come together. Wendt (1999,

p. 230) states, “Many situations call up several identities that may point in different directions.” He adds, “There is no way to predict a priori how internal identity conflicts are resolved.” In other words, whether identities are competitive or complementary would depend on the particular identities in question.

The literature discussed underscores the critical significance of comprehending state identity as a fundamental driver of foreign policy conduct and outcomes. Political elites in the developing world often construct and reconstruct state identity to navigate the complexities of both internal legitimacy and external threats. These works collectively reinforce the argument that political leaders possess significant agency in crafting state identity and guiding foreign policy, using identity as a strategic tool to pursue their agendas (Ayoob, 1995). The boundary of the state identity is pivotal in influencing a state’s foreign policy behavior and objectives (Hopf, 2002). Within this framework, the study pivots towards delineating the boundaries between the ‘self and other,’ which profoundly influences a state’s foreign policy decisions and objectives.

Moreover, it accentuates identity’s dynamic and multifaceted nature, diverging from a fixed or monolithic identity. The literature emphasizes the pivotal role of political leaders in shaping and reshaping state identity to align with their agendas and policy objectives. This underscores the agency of political elites in navigating the complexities of identity construction within the context of foreign policy.

Considering the role of state identity and elite, the study will discuss the role of various factors, including historical narratives, cultural symbols, and political interests, in shaping state identity and influencing foreign policy behavior in Palestine. Analyzing these factors with state identity dynamics enables a more comprehensive understanding of identity and foreign policy interplay.

3. *Self and Other* Components of National Identity in Post-Revolutionary Iran

Concerning Iran, the concept of “nation” – *mellat* in Persian cannot be separated from its religious content. Iranians do not “imagine” themselves as a political community in entirely secular terms. Therefore, Vaziri

argues that the conception of Iranian national identity began in the 19th century, driven by concerted endeavors from ruling elites, intellectuals, governmental bodies, and religious figures to foster a sense of unity and nationhood among the populace (Vaziri, 1993, pp. 1-11). While state authorities define and redefine identities, how are the Iranian national “self” and “other” described in the post-revolutionary period? The Islamic Republic needed to construct a homogeneous ‘other’ against the ‘self’. ‘While the self was created collectively, it became the most potent shaping force of Iranian history, domestic and foreign policies.

The self of Iran’s national identity underwent significant transformation through different components. Firstly, as discussed above, it is widely acknowledged that historically, Iranian identity has been closely associated with religious identity. Here, the role of a particular form of Islam, Shiism, is underlined in forming Iranian identity (Akbarzadeh & Barry, 2016).

Shia Islam has been crucial in shaping modern territorial nationalism in Iran. The country’s national identity has been deeply influenced by Shiism ever since the Safavid dynasty established it as the state religion. Shiism became a defining element in forming identity, drawing upon its assertions of political authority, its emphasis on martyrdom, and its messianic beliefs (Amanat, 2012, p. 13). Following the revolution, Shiism emerged as a significant symbol of Iranian national identity, highlighting the distinctiveness of the Iranian “self” in contrast to Sunni “others” through its status as a state religion. Moreover, Shiism played a pivotal role as an ideological force during the revolution, and following the revolution, the Islamic state constitution prioritized Shiism within the state framework. Provisions rooted in Shiite faith were incorporated into the Iranian constitution to foster ideological alignment between the state and Shiism. Consequently, within all governmental institutions and roles and in the country’s administration, Shiism’s principles gained prominence, solidifying the state’s identity based on Shiism. Article 12 of the Constitution stipulates that Islam and the *Twelver Ja’fari* School of Religion (Shiism) are the official religions, with this principle declared unchangeable for eternity.

The second component of the national identity of Iran is the relationship between Iranians and the ‘external other.’ The established literature (Ansari, 2012; Cottam, 1979; Marashi, 2011; Vaziri, 1993) suggests that

Iranian identity has been intertwined with experiences of imperialism. The intrusion of imperial powers into Iran provoked nationalist reactions and contributed to the emergence of a new Iranian identity. However, the Pahlavi regime largely downplayed this aspect of history, focusing instead on selective historical narratives of glory. One prominent example is the emphasis on Aryanism and the pre-Islamic Persian Empire. Mohammad Reza Shah heavily promoted “the symbols and imagery of ancient Persia, particularly the legacy of figures like Darius, Cyrus, and Xerxes” (Adib-Moghaddam, 2014, p. 48). This culminated in the extravagant celebration of the 2,500th anniversary of the Persian Empire in 1971 at Persepolis, where the Shah emphasized Iran’s ancient grandeur as part of his broader effort to legitimize his rule. As an opening speech, he proclaimed, “O Cyrus, Great King, King of Kings, Achaemenian King, Sovereign of the land of Iran, I, the Shahanshah of Iran, extend greetings to you on behalf of myself and my nation” (Pahlavi, 1971)

Conversely, the rulers of the Islamic Republic of Iran revitalized discussions on imperial domination, portraying Iranians as victims of various forms of imperialism. Consequently, even after the revolution, Iran’s identity remained in opposition to what was perceived as ‘global arrogance,’ with continuous challenges posed by imperial attempts to dominate Iran and its people.

The interpretation of Iran’s national history highlights the emergence of a significant component of its national identity: “the fear of foreign meddling” (Anoushiravan, 2002, pp. 283-309). Over centuries, Iranian dynasties, notably encountering the Russians and British, grappled with various “external others.” Particularly consequential was the formation of modern Iranian national identity in opposition to Great Britain. British imperialism spurred the mobilization of local actors, including tribes, the *ulama*, and nationalists, against this *external other*, with the Tobacco Protest of 1891 and the 1905 Iranian Constitutional Revolution marking a pivotal moment in this resistance (Amanat, 2012, p. 13).

In the early 1950s, Iran’s conflict with Britain and the United States over oil expropriation and economic sovereignty fostered a deep sense of shared national destiny. The “West,” symbolizing great power and allure, represented the ultimate *Other*, overshadowing previous ghosts from Iran’s past (Amanat, 2012, p. 23). The orchestrated coup by Britain and the

United States against Iran's revered national leader, Mossadeq, epitomizes a historical event viewed as a national struggle against foreign interference. This incident led to widespread opposition to the US throughout Iran (Sariolghalam, 2003, p. 74).

With the onset of the Islamic Revolution, the official historical narrative portrayed the Iranian nation as oppressed, engaged in a struggle to preserve its political independence against Western colonialism. Article 154 of the constitution underscores Iran's commitment to refrain from intervening in the internal affairs of other nations (Iran Constitution, Article 154). This narrative was characterized by a sense of victimization and a culture of resistance, as highlighted in the Constitution's support for the struggles of the oppressed against oppressors globally. The revolution gave rise to the concept of the righteous *Self* versus the wicked *Other*, fueled by a martyrdom paradigm and the notion of sacred defense, particularly evident during the Iran-Iraq war, which was framed as defending the Islamic motherland.

The Iranian national identity underwent a significant transformation with the advent of the Islamic revolution, which framed the Pahlavi dynasty as the "historical other" (Hopf, 2002).¹ Likewise, the Islamic Republic of Iran defined itself in contrast to its Pahlavi past, viewing it as the primary threat to its identity. This self-other dynamic aligns with Hopf's models of "Others." The Western *other* was perceived as a source of conspiracy and exploitation to the Iranian "*bio-ontology*," epitomized by the label "the Great Satan," coined by the leader of the Islamic Revolution. Following the 1979 revolution, a new rhetoric emerged, focusing on bio-ontological engineering on Iran's identity at a fundamental level. Jalal-al Ahmad and Ali Shariati, distinguished as pioneering revolutionary intellectuals in Iran, played pivotal roles in shaping the re-engineering process through their influential writings.

In this context, two dominant narratives held sway. Firstly, there is the concept of "westoxification" (*gharbzadegi*), which metaphorically represents the detrimental impact of Western lifestyles, institutions, and values. This notion persisted through the discourse of 'cultural onslaught'

¹ Hopf sees the Soviet Union as the Historical Other of the Russian Federation in his work.

during the Islamic Republic era. Secondly, there is the notion of “return to the self” (*bazgasht be khish*), which emphasizes a strong alignment with the broader anti-colonial struggle, particularly in rediscovering Iran’s “true” essence (Keddie, 2013). These narratives underscore the significance of how Iran’s political intellectuals interpret the nation’s history.

Within the Islamic Republic’s rhetoric, the pursuit of the “self” was framed as a process of purging the country of Western influence and the perceived moral decay of secularism in favor of embracing “true Islam.” This vision was envisioned as an ideal to be instilled in the hearts and minds of a new generation of Iranians by intellectuals aligned with the Islamic Republic. Consequently, the Islamic Republic embarked on a sustained and systematic campaign against the “Historical Other” and pursued the “re-Islamization” of Iran through educational initiatives and propaganda efforts.

Nevertheless, forty-five years after the revolution, the concept of self within the national identity took on a fresh perspective. A new nationalist narrative emerged, rooted in opposition to the state’s prescribed definition of national interest. This discourse scrutinized the prioritization of political agendas over the welfare of the Islamic *umma* and its unity. In addition to the accepted characterization of the national identity components of the Islamic Republic, the study will also try to explain Iran’s attitude to the Palestinian issue by including this nationalist perspective.

4. National Identity Reflections of the Islamic Republic of Iran on the Palestine Issue

4.1 Israel and the Palestine question from the viewpoint of the Islamic Republic

The essence of the Palestine issue is widely regarded as a struggle between two national movements. On the one hand, there is the Zionist movement that has been going on since the early 20th century – the existence of Israel as its embodiment – and, on the other hand, there is the Palestinian national movement (W. Khalidi, 1991, p.5). However, as Rashid Khalidi sets out:

the Palestine-Israel conflict was never one between two national movements contesting equally over the same land but was always a settler colonial conquest by Europe-based Zionists. Jewish settlers aided by Britain and

the United States later on colonized Palestine, creating and securing Israel through six wars (R. Khalidi, 2020).

During Iran's pre-revolutionary era, opposition groups were deeply invested in the Palestinian cause. Left-wing guerrilla forces and student organizations, with socio-political inclinations including anti-imperialist, anti-Zionist, and pro-Palestinian stances, were actively challenging Shah's regime. Prominent revolutionary figures like Mostafa Chamran and Ali Shariati prominently championed the Palestinian cause. Chamran, a vital member of the Liberation Movement of Iran, regarded the Palestinian struggle as a 'just cause.' Similarly, Shariati, a non-clerical religious figure, viewed Israel as a manifestation of Western imperialism and an extension of oppressive global structures (Ahouie, 2017, p. 202). He equated Zionism with other forms of imperialism, such as the historical examples of the East India Company and the exploitation of resources in Congo (2017, p. 202).

In 1968, Khomeini convened with representatives of Fatah and issued a fatwa emphasizing the imperative of supporting Palestine. This fatwa urged financial contributions through *zakat* and political backing until the oppression of Palestine and its people ceased, marking a pivotal moment in the evolving relationship between Iranian revolutionaries and Palestinian factions (Domazeti, 2018, p. 9).

The Palestinian issue has consistently held significance in the foreign policy of the Islamic Republic. Immediately following the revolution's success, Palestine Liberation Organization Chairman Yasser Arafat visited Tehran on February 18, 1979, emphasizing solidarity between Iranian revolutionaries and Palestinian freedom fighters. Iran symbolically transformed the Israeli consulate in Tehran into the Palestinian embassy, signaling alignment with the Muslim world and challenging Egypt's recognition of Israel.

The Palestinian movement gained momentum, striving for self-determination and an independent state. The first intifada (1987–1993) erupted spontaneously in Gaza against Israeli occupation, while Hamas in Gaza and Fatah in the West Bank grappled for authority (Çinkara, 2024). Following the onset of the 'Arab-Israeli Peace Process' in 1991, Iran directly engaged in Palestinian affairs. Tehran hosted the 'International Conference in Support of the Palestinian Intifada,' inviting resistance groups opposed to the Peace Process. This event marked the inception of

Iran-Hamas relations, with Tehran offering political, military, and financial backing to Hamas. Hence, the alliance between Hamas and Iran primarily stems from their shared opposition to the 'Peace Process' (Sinkaya, 2014)

In 2001, Iran hosted the second Support for Palestinian Intifada conference, attended by Palestinian representatives from various factions. Following Hamas's victory in the 2006 elections, Israel intensified its military campaign against Gaza, culminating in Operation Cast Lead in 2008-2009, prompting Iran to organize the Fourth International Conference on Palestinian Intifada in Tehran in March 2009.

In November 2012, Israel initiated military action against Gaza, known as Operation Pillar of Defense. Although there was not a ground invasion, the conflict resulted in the deaths of 166 Palestinians, predominantly civilians. Subsequently, in July 2014, the Netanyahu government launched another offensive aimed at disrupting the reconciliation agreement between Fatah and Hamas reached in April 2014. These two conflicts, known as the 2012 and 2014 Gaza Wars, served as a 'litmus test' for Iran's stance on the Palestinian cause (Alavi, 2019, p. 184). Despite disagreements between Iran and Hamas regarding the Syrian crisis during the 2014 conflict, Iran remained committed to improving its relations with Palestinian Islamic groups, particularly Hamas and Islamic Jihad.

With the shifting alliances and dynamics during the Arab Spring, Iran, dissatisfied with the support it received from Hamas, sought a partner in Gaza that shared its ideological and operational goals. In May 2014, Iran turned to a newly emerged Muslim group in northern Gaza called Al Sabireen, which exhibited a strong ideological affinity with the Islamic State. The movement, led by Hesham Salem, emphasized its dedication to supporting Palestine. In an interview with Al-Akhbar, Salem rejected sectarian rhetoric and challenged prevailing beliefs in Palestinian society regarding Shiite-Sunni tensions. Regarding Al Sabireen's relationship with Iran, Salem highlighted that all Palestinian groups maintain strong ties with the Islamic Republic and receive protection and assistance from Iran. He emphasized Iran's unique role in providing concrete military support to Palestine, positioning it as the sole country actively safeguarding Palestinian interests on an army level.

The signing of normalization agreements between Israel and several Arab states, notably the Abraham Accords in 2020, has significantly reshaped the Middle East's geopolitical landscape. The institutionalization of these accords has intensified Iranian skepticism (Çinkara & Coşkun, 2023). Iran staunchly opposed the agreements, viewing them as a betrayal of the Palestinian cause and a destabilizing factor in the region.

4.2. National *Self* Contest to *Others*: Palestine Issue

The concept of the ummah has taken on a central role in shaping the Islamic Republic of Iran's position on the Palestinian matter. The defense of Palestine was characterized as an "Islamic duty," one that the Iranian nation must shoulder responsibility for. Ayatollah Khomeini cited Quranic verse 8:60 to elucidate the significance of the Palestinian issue within Iranian national identity, emphasizing the directive to "Prepare against them whatever force you can, and the trained horses whereby you frighten Allah's enemy." This served as an effort to justify the imperative of safeguarding the territorial integrity of Muslim nations (Khomeini, 1981, p. 46).

Referring to the Quran, Ayatollah Khomeini asserted that had Muslims adhered to its command and adequately prepared for war after establishing a government, a small group of Jews would never have dared to occupy their lands and desecrate Masjid al-Aqsa². Khomeini aimed to redefine the Palestinian issue from an Arab nationalist narrative to an Islamic one, thereby positioning Iran as a leader and advocate for the Palestinian cause within the Islamic world (Motamedi, 2023).

Khomeini's characterization of Palestine as "our land" suggests a deep socio-religious connection between the Palestinian issue and Iran's Muslim community. Essentially, he depicted the support and defense of Palestine by Iranian Muslims as an inherent "Islamic duty."

Palestine and Lebanon have been our primary concerns and have never been separate from our concerns in Iran. In general, a Muslim should not

² Masjid al Aqsa is the site in Jerusalem where the Prophet Mohammad is believed to have ascended to heaven, Quran 17:1. Still, it also encompasses the complex of mosques and buildings erected on the site.

just concern himself with only a group of Muslims. We are all responsible for standing up to the oppression by the superpowers and discrediting plans like those of Sadat and Fahd (Sallee/ ell Nolil, 1982, cited in Sariolghalam, 2003, p. 23).

Khomeini's discursive adoptions of the defense of Palestinians as an "Islamic duty" stand on Islamic transnationalism: "Defending Islamic nations is an obligation. But it does not mean that we put Islam aside and cry nationality and pan-Islamism" (Khomeini, 1979).

Secondly, The Islamic Republic of Iran depicted Israel as a manifestation of European colonialism and *External other* and identified it as the primary source of imperialism in the Arab and Muslim world. Khomeini stated that Israel's creation stemmed from a collaboration between Eastern and Western imperialist powers. He asserted that Israel was established to oppress and exploit Muslim people, and it continues to receive support from various imperialist nations. Khomeini accused Britain and the United States, which Iran described as its own *external other*, of supporting Israel militarily and politically, thus enabling Israel's aggression against Arabs and Muslims and continuing the occupation of Palestine and other Islamic regions (Palestine from the viewpoint of imam Khomeini). However, Iran's discourse on the Palestine issue gained significance amidst Iraq's aggression, which ignited nationalist sentiments such as patriotism and the imperative to safeguard Iran's borders. During the war, Khomeini's speech 'The Road to Jerusalem Goes through Karbala' carried nationalistic undertones, portraying Iran as a critical actor in the struggle for Palestinian liberation. By asserting Iran's role in the journey to Jerusalem, Khomeini reinforces the country's national identity as a defender of justice and a champion of oppressed peoples, aligning the Palestinian cause with Iran's historical narrative of resistance against *external other*.

In alignment with this perspective, Supreme Leader Khamenei adopted Iran's anti-imperialist stance towards the Palestinian cause. He referred to the historical intervention of external powers in the region, highlighting the colonial agenda behind the formation of the Zionist regime. Khamenei asserted that the occupation of Palestine has been a component of sinister schemes by global hegemonic powers, with Britain historically and the United States presently aiming to undermine and sow division within the Islamic world (Khamenei, 2001).

The Green Movement protests unequivocally expressed dissent towards the state's foreign policy priorities during the 2009 elections. The movement rejected the Islamic internationalist policy aimed at supporting the oppressed and preserving Muslim unity. Consequently, the nationalist rhetoric of the Green Movement focused on criticizing an *external* entity with which the state was cooperating (Arıkan Sinkaya, 2015, p. 251).

A week before the annual Quds Day on September 11, 2009, Ayatollah Khamenei reaffirmed the Islamic identity of the state, emphasizing its significance. He highlighted that Quds Day is a platform for Iranians to showcase their unity in supporting the Quds issue (Alimagham, 2020). People gathered in various cities, including Mashhad, Rasht, Tabriz, Shiraz, Isfahan, Bushehr, Kerman, Ahvaz, Yazd, and central Tehran, where the most significant demonstrations occurred. These gatherings aimed to bring attention to emerging injustices within the country.

On International Quds Day, observed on September 18, 2009, the nationalist rallying cry "No to Gaza, no to Lebanon, I sacrifice my life only for Iran (*na ghazzeh, na lobnan, janam faday-e Iran*)" (Alimagham, 2020, p. 180; Fitzgerald, 2018). This slogan shifts the focus to Iran rather than Islam, underscoring Iran's nationalist essence and its centrality in Iranian existence and sacrifice. Consequently, the nationalist chant undermines the religious identity of the Islamic Republic and rejects the fusion of Palestine liberation with Ahmadinejad's persona, a critical foreign policy priority of Iran (Alimagham, 2020, p. 180).

Indeed, this slogan echoed in subsequent years during various protests led by the opposition. From the gold and dollar dealers' demonstrations in the Tehran market during the winter of 2013 to the protests in small cities in December 2015 and November 2018, it resurfaced as a rallying cry against perceived injustices (Masoumi, 2021). A resurgence of Iran-centered nationalism, in contrast to the Islamic nationalism propagated by the religious government, appears to be a defining characteristic of much of the opposition both within and outside the system (Ansari, 2012). This sentiment has gained traction among secular elites and a younger generation dissatisfied with the clerical leadership's focus on religious identity at the expense of national pride (Nasr, 2006).

Likewise, in Iran, beginning with the events of 7/10 and the occupation of Gaza, the government struggled to persuade the public of the merits of its policies. Iranian Foreign Minister Hossein Amirabdollahian said in a live broadcast to state TV, "If we do not defend Gaza today, we have to defend our cities" (Jazeera, 2023). Furthermore, the narrative disseminated by state and state-affiliated media needs to be more effective in reconciling the disparities between public perceptions and political agendas regarding public interests and priorities.

Reformist and moderate factions, represented by former Foreign Minister Mohammad Javad Zarif, former President Hassan Rouhani, and former President Mohammad Khatami, have underscored the significance of the Palestinian cause. However, they have advocated for limiting Iran's involvement to political support and advocated against military engagement (Azizi & Van Veen, 2023).

Kayhan newspaper answered those who asked why the Islamic Republic did not enter the Palestinian war scene. According to this, the discourse of the Islamic revolution is based on the awakening and strengthening of nations. Of course, it supports and strengthens every oppressed nation that has the will to be free but does not go to war. This strategy has neutralized America's various scenarios and has been against Iran in the West Asian region (Asiran, 2023). In this context, it is evident that Iran aims to prevent the escalation of the conflict beyond Gaza. While it refrains from direct intervention, its proxy force, Hezbollah, similarly avoids initiating large-scale attacks (Kaleji, 2023).

Thirdly, Iran's approach to the Palestine issue is deeply rooted in historical memory. Central to Iran's foreign policy discourse is its stance on Israel, which is often framed in terms of the challenges to the *Historical Other* and supporting the Palestinian cause. Before the Islamic revolution, the Shah's pro-Israeli policy created a fertile ground for the Islamic State's struggle with its perceived *Historical Other*.

The Shah's administration was among the earliest Muslim countries to recognize the state of Israel following its declaration in 1948 (Parsi, 2007, p. 20). During the 1970s, Israel and Tehran solidified diplomatic relations, culminating in establishing a de facto embassy in Tehran and the mutual appointment of ambassadors. This period saw a significant expansion of

trade ties, particularly in oil, with Iran emerging as a critical supplier for Israel (Motamedi, 2023). Given the Shah's close alignment with Israel, Khomeini portrayed the Shah's secularization initiatives as part of a collaboration between Zionism and the West against Iran (Litvak, 2006, p. 270). Khomeini's stance on Israel, Zionism, and Palestine mirrored his antagonism towards the Pahlavi monarchy and the Cold War superpowers (Reda, 2006, p. 2). He contended that Muslims in Iran and Palestine were engaged in a unified struggle against common adversaries: Zionism, viewed as antithetical to Islam, and Shah's regime, perceived as its collaborator (2006, p. 197). The state of Israel was conceptualized as the mutual enemy of Iran and Palestine. The Shah had functioned as a "puppet of imperialism and Zionism." Additionally, he emphasized Iran's unwavering backing for the Palestinians and condemned Zionism as "among the most nefarious manifestations of racism in history" (Ehteshami, 2012, p. 10).

After the 7/10 Gaza Conflict, the Iranian diaspora played a significant role in articulating and spreading this critical narrative. Many of its members, including individuals like Reza Pahlavi, have openly criticized Hamas and expressed support for Israel (Azizi & Van Veen, 2023). His criticism of Hamas is part of his broader opposition to the Islamic Republic's foreign policy. This criticism is part of a broader rejection of the Islamic Republic's foreign policy, particularly its backing of Hamas and Hezbollah. By denouncing Hamas and supporting Israel's right to security, Pahlavi positioned himself alongside those who see Iranian influence in the region as a driver of instability. However, it is crucial to recognize that Pahlavi's stance has resonated with specific factions within the opposition, who view this as part of a larger anti-imperialist framework (Villar, 2024). At the same time, it has also provoked backlash, with some accusing him of undermining a key component of Iranian national identity — its long-standing solidarity with the Palestinian cause and opposition to Israel, which many view as central to Iran's political and cultural identity.

Although such criticism was primarily directed at Reza Pahlavi's stance following October 7, supporters of the Green Movement faced similar accusations a decade ago. Amidst nationalist criticism, the political establishment sought to discredit supporters of the Green Movement by accusing them of lacking awareness about the Palestine issue. However, many Green Movement supporters responded to this accusation by

expressing solidarity with the Palestinian people. This solidarity was evident during protests against the Gaza war in 2014. In a Twitter message, Mohammad Khatami unequivocally stated that the people of Iran consistently stood with the oppressed Palestinian nation. Condemning Israel for its actions in Gaza, Khatami emphasized that showing support for the Palestinians is not just about solidarity but also reflects Islamic and humanitarian values rooted in humanity (Khatami, 2014).

5. Conclusion

This study attempted to investigate Iran's stance on the Palestinian issue in the post-revolutionary period, considering the interaction between religious and nationalist narratives. From a constructivist perspective, we analyze how the construction of state identity affects Iran's foreign policy decisions. As a result, it was determined that the construction of state identity in the state-foreign policy relationship serves three fundamental purposes: delineating the self, delineating the other, and communicating the self to the other.

As a case, this work investigates whether there is complementarity or conflict between religious and nationalist discourses in shaping Iran's approach to the Palestine issue. Initially, it explores how the Iranian regime navigates various identity narratives, particularly those related to ethno-nationalism and Persian nationalism. Post-revolutionary, the promotion of ethno-nationalism that highlighted the pre-Islamic Persian empire was rejected, signaling a shift towards a more Islam-centered identity. Thus, rejecting Western-produced concepts of nationhood and Pahlavi nationalism has been prominent in Iran's national identity discourse.

The Palestine issue serves as a poignant lens through which to examine the components of Iran's post-revolutionary state identity. It encapsulates a dual objective: to otherize the predecessor regime, which fostered cordial relations with Israel, and to supplant the concept of *ummah* with a nationalist discourse. On the other hand, when the revolution leader, Khomeini, approached the Palestine issue with an *ummah* discourse, he aimed to remove this issue from Arab nationalism. More than solely emphasizing religious solidarity with fellow Muslims, the regime consolidated its power and legitimacy in relations with Palestine.

The Palestine issue turns into a symbolic battlefield in the rhetoric of the nationalist elites of the Islamic Republic criticizing the regime's foreign policy priorities. It reflects Iran's efforts to redefine itself after the Islamic Revolution, illustrating the complex interplay between religious and nationalist narratives in shaping its foreign policy priorities and objectives.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

References

- Adib-Moghaddam, A. (2007). *Iran in World Politics: The question of the Islamic Republic*. Hurst & Company. <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BA88564252>
- Adib-Moghaddam, A. (2014). *Global Grandeur and the Meaning of Iran: From the Shah to the Islamic Republic*. Palgrave Macmillan. 43–58. https://doi.org/10.1057/9781137484758_3
- Ahouie, M (2017). Ali Shariati on the Question of Palestine: Making a Sacred Symbol for Uprising Against Injustice and Domination. in D. J. Byrd & S. J. Miri (Ed.), *Ali Shariati and the Future of Social Theory: Religion, Revolution and the Role of the Intellectual* (p.200–211). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004353732_012
- Akbarzadeh, S., & Barry, J. (2016). State identity in Iranian foreign policy. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 43(4), 613–629. <https://doi.org/10.1080/13530194.2016.1159541>
- Al Jazeera, (2023, October 17). *Iran warns of 'preemptive' action against Israel amid Gaza war*. <https://www.aljazeera.com/news/2023/10/17/iran-warns-of-preemptive-action-against-israel-amid-gaza-war>
- Alavi, S. A. (2019). *Iran and Palestine: past, present, future*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429277078>
- Alimagham, P. (2020). *Contesting the Iranian Revolution*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108567060>
- Amanat, A., & Vejdani, F. (Ed.). (2012). *Iran facing others*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137013408>
- Ansari, A. M. (2012). *The politics of nationalism in modern Iran*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139020978>
- Arikan Sinkaya, P. (2015). *Discursive Continuity of Political Nationalism as a form of Opposition Politics in Modern Iran* (Publication No: 3999804) [Doctoral Dissertation, The Middle East Technical University]. YOK Thesis Center
- Ayoob, M. (1995). *The Third World Security Predicament*. Lynne Rienner Publishers. <https://doi.org/10.1515/9781685853778>

- Azizi, H. & Van Veen, E. (2023, Nov. 30). Iranian reactions to 7/10 and the invasion of Gaza, *Clingendael*. <https://www.clingendael.org/publication/iranian-reactions-710-and-invasion-gaza>
- Barnett, M. (1999). Culture, Strategy, and Foreign Policy Change: Israel's Road to Oslo. *European Journal of International Relations*, 5(1), 5–36. <https://doi.org/10.1177/1354066199005001001>
- Campbell, D. (1992). *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*. University of Minnesota Press.
- Çınkara, G. & Coşkun, B. (2023). Mapping the genesis of the Abraham Accords: Elite preferences, rising nationalism, and the quest for political stability. *Insight Turkey*, 25(2), 63-77. <https://www.jstor.org/stable/48732434>
- Çınkara, G. (2024). Filistin'de İslami hareketin siyasallaşması: Hamas (1946- 2024). *Ombudsman Akademik, Özel Sayı 2 (Gazze)*, 163-194. <https://doi.org/10.05.2024>
- Cottam, R. W. (1979). *Nationalism in Iran: Updated Through 1978*. The University of Pittsburgh Press.
- Dawisha, A. (2002). Footprints in the Sand: The Definition and Redefinition of Identity in Iraq's Foreign Policy. in S. Telhami & M. Barnett (Ed.), *Identity and Foreign Policy in the Middle East* (p.117–137). Cornell University Press.
- Domazeti, R. (2018). Ideoloji ve Jeopolitik Gerçekler Arasında İran'ın Filistin Politikaları. İnsamer, <https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/rapor-ideoloji-ile-jeopolitik-gercekler-arasinda-iran-in-filistin-politikalari.pdf>
- Ehteshami, A. (2002). The Foreign Policy of Iran. In A.R. Hinnebush & A. Ehteshami (Ed.) *Foreign Policies of the Middle East States* (p.283-309). Lynne Rienner.
- Ehteshami, A.& Zweiri, M. (2008). *Iran's foreign policy: from Khatami to Ahmadinejad*. Ithaca Press.
- Fitzgerald, H. (2018, May 21). Not Gaza, Not Lebanon, My Life for Iran. *New English Review*. https://www.newenglishreview.org/blog_direct_link.cfm?blog_id=67415

- Hinnebusch, R. (2003). *The international politics of the Middle East*. Manchester University Press. <https://doi.org/10.7228/manchester/9780719053450.001.0001>
- Hopf, T. (2002). *Social Construction of International Politics: Identities & Foreign Policies, Moscow, 1955 and 1999*. Cornell University Press. <https://ci.nii.ac.jp/ncid/BA63250720>
- Hunter, S. T. (2010). *Iran's foreign policy in the post-Soviet era: Resisting the new international order*. Praeger Publishers.
- Iran, 'A. (2023, October 31). Kayhan: Iran be jaye hich mellati vared jang ba digaran nemishavad. Asr-e Iran. <https://www.asriran.com/fa/news/914090/کيهان-ايران-به-جاي-هيچ-ملاي-وارد-جنگ-با-ديگران-نمي-شود>
- Kaleji, V. (2023, December 5). Iran has gotten all the war it wants in Gaza already. *Nikkei Asia*. <https://asia.nikkei.com/Opinion/Iran-has-gotten-all-the-war-it-wants-in-Gaza-already>
- Karawan, I. A. (2002). Identity and Foreign Policy: The Case of Egypt. in S. Telhami and M. Barnett (Ed.), *Identity and Foreign Policy in the Middle East* (p.155-169). Cornell University
- Keddie, N. R. (2013). *Iran: Religion, Politics and Society: Collected Essays*. Routledge.
- Khalidi, R. (2020). *The Hundred Years' War on Palestine: A History of Settler Colonialism and Resistance, 1917–2017*. Metropolitan Books.
- Khalidi, W. (1991). The Palestine Problem: An Overview. *Journal of Palestine Studies*, 21(1), 5–16. <https://doi.org/10.2307/2537362>
- Khameneir (2001, April 24). *Leader's speech at Intl. conference in support of intifada*. <https://english.khamenei.ir/news/166/Leader-s-Speech-at-Intl-Conference-in-Support-of-Intifada>
- Khatami, M. (2014). *The "honorable" people of Iran always stood with the deprived Palestinian nation*; Twitter, https://twitter.com/khatami_ir?lang=en
- Khomeini, R. (1981). *Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini*. Mizan Press.

- Litvak, M. (2006). The Islamic Republic of Iran and the Holocaust: Anti-Semitism and Anti-Zionism. *Journal of Israeli History*, 25(1), 267–284. <https://doi.org/10.1080/13531040500502874>
- Marashi, A. (2011). *Nationalizing Iran: Culture, Power, and the State, 1870-1940*. University of Washington Press.
- Masoumi, A. (2021, May 26). «No Gaza, No Lebanon» Iranian Nationalism and the Palestinian Issue *Euronews*. <https://parsii.euronews.com/2021/05/24/iranian-nationalism-and-palestinian-cause-gaza-israel-view>
- Motamedi, M. (2023, November 6). Iran and Israel: From allies to archenemies, how did they get here? *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/news/2023/11/6/iran-and-israel-from-allies-to-archenemies-how-did-they-get-here>
- Pahlavi, M. (1971, October 12). Persepolis: 2500 years celebration of the Persian Empire. <https://www.persepolis.nu/persepolis-cyrus.htm>
- Parsi, T. (2007). *Treacherous Alliance: The Secret Dealings of Israel, Iran, and the United States*. Yale University Press.
- Reda, L. (2016). Origins of the Islamic Republic's strategic approaches to power and regional politics: The Palestinian-Israeli Conflict in Khomeini's Discourse. *Middle East Critique*, 25(2), 181–203. <https://doi.org/10.1080/19436149.2016.1141587>
- Saleh, A., & Worrall, J. (2014). Between Darius and Khomeini: Exploring Iran's national identity problematic. *National Identities*, 17(1), 73–97. <https://doi.org/10.1080/14608944.2014.930426>
- Sariolghalam, M. (2003). Understanding Iran: Getting past stereotypes and mythology. *the Washington Quarterly*, 26(4), 69–82. <https://doi.org/10.1162/016366003322387118>
- Seyyed Vali Reza Nasr. (2006). *The Shia revival: how conflicts within Islam will shape the future*. W.W. Norton & Company.
- Sinkaya, B. (2014, October 1). Filistin Meselesi, Direniş Ekseni ve İran. *Orsam*. <https://orsam.org.tr/tr/filistin-meselesi-direnis-ekseni-ve-iran/>
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories: Studies in Social Psychology*. CUP Archive.

- Telhami, S., & Barnett, M. (Ed.). (2002). *Identity and foreign policy in the Middle East*. Cornell University Press.
- The Constitution of the Islamic Republic of Iran (1989 Edition) (2014). *Iranian Studies*, 47(1), 159-200
- Vaziri, M. (1993). *Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity*.
- Villar, X. (2024, March 22). Pahlavi and Israel: The old roots of a failed policy. *Tehran Times*. <https://www.tehrantimes.com/news/496386/Pahlavi-and-Israel-the-old-roots-of-a-failed-policy>
- Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge University Press.
- Wendt, A. (2004). The state as person in international theory. *Review of International Studies*, 30(2), 289–316. <https://doi.org/10.1017/S0260210504006084>

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 8, Sayı: 2, ss. 335-360
Geliş Tarihi: 18.07.2024
Kabul Tarihi: 05.11.2024
DOI: 10.33201/iranian.1518166
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Şeyh Ubeydullah İsyanının Urmiye Nesturi Miyonu Üzerindeki Etkisine Dair Bir Değerlendirme

İbrahim TARDUŞ* & Mehmet Şirin FİLİZ**

Öz

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve İran İmparatorluğu'nun hem birbirleriyle hem de Rusya'yla yaptığı savaşlar her iki ülkede de büyük tahribatlara yol açmıştı. Her iki devletin sınır boylarında yaşanan tahribatlar büyük olduğu için bölgede yaşayan insanlar bu tahribatlardan daha fazla etkilenmişti. Sınır bölgelerinde mukim Kürtler için de aynı olumsuzluklar geçerliydi. Kürtler içerisinde buldukları kaotik ortamdan kurtulmak için kendilerine çare aramaktaydılar. Bu arayışların bir sonucu olarak 1880 yılında Şeyh Ubeydullah önderliğinde İran'a karşı bir isyan başlatıldı. Bu isyan bölgede yaşayan birçok farklı etnik ve dini topluluğu da derinden etkiledi. Bu nedenle bu çalışmanın amacı 1880 yılının son aylarında Şeyh Ubeydullah önderliğinde İran'a karşı gerçekleştirilen isyanın, Amerikalı Protestan misyonerler tarafından kurulan Urmiye Nesturi misyonunda yaratmış olduğu etkileri incelemektir. Bu amaçla öncelikle bir şeyhi politik bir isyan lideri olarak ortaya çıkaran tarihsel çerçevenin anlaşılması için Kürtler açısından önemli bir tarihsel dönemeç olan Çaldıran Savaşı sonrası dönemden XIX. yüzyılın son çeyreğine kadarki periyod ele alınmış ve Şeyh Ubeydullah isyanının hangi koşullar altında başladığı, nasıl geliştiği ve nasıl sonuçlandığı üzerinde durulmuştur. Sonrasında Amerikalı Protestan misyonerleri İran'a getiren tarihsel süreç, Urmiye Nesturi misyonunun kuruluşunda yer alan misyonerlerin notlarından elde edilen bilgilerle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, Osmanlı İmparatorluğu, Misyonerlik, Şeyh Ubeydullah, Dr. Cochran.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Ana Bilim Dalı, Mardin, Türkiye, ibrahimtardus1@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8292-0921.

** Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Ana Bilim Dalı, Mardin, Türkiye, mehmetirinfiliz@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0622-5510.

Cammon Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 8, No: 2, pp. 335-360
Received: 18.07.2024
Accepted: 05.11.2024
DOI: 10.33201/iranian.1518166
Article Type: Research Article

An Evaluation on the Impact of Sheikh Ubaydullah Rebellion on the Nestorian Mission in Urmia

İbrahim TARDUŞ* & Mehmet Şirin FİLİZ**

Abstract

In the 19th century, the wars between the Ottoman Empire and the Iranian Empire, both with each other and with Russia, caused great destruction in both countries. The devastation along the borders of both states was even greater, and the people living in these regions were greatly affected by these devastations. The Kurds living in the border regions were also affected by the same negativity. Kurds were looking for a way out of the chaotic environment they were in. As a result, a rebellion was launched in 1880 under the leadership of Sheikh Ubaydullah. This rebellion deeply affected many different ethnic and religious communities living in the region. For this reason, this study aims to examine the effects of the revolt which led Sheikh Ubaydullah against Iran in the last months of 1880 on the Urmia Nestorian mission established by American Protestant missionaries. For this purpose, first of all, to understand the historical framework that led to the emergence of a sheikh as the leader of a political rebellion, the period from the post-Chaldiran War period, which is an important historical period for the Kurds, to the last quarter of the nineteenth century is discussed and the conditions under which Sheikh Ubaydullah's rebellion started, how it developed and how it ended are emphasized. Then, the historical process that brought American Protestant missionaries to Iran is analyzed with the information based on the notes of the missionaries who took part in establishing the Urmia Nestorian mission.

Keywords: Iran, Ottoman Empire, Missionary, Sheikh Ubaydullah, Dr. Cochran.

* Asst. Prof., Mardin Artuklu University, Institute of Living Languages in Türkiye, Department of Kurdish Language and Culture, Mardin, Türkiye, ibrahimtardus1@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8292-0921.

** Asst. Prof., Mardin Artuklu University, Institute of Living Languages in Türkiye, Department of Kurdish Language and Culture, Mardin, Türkiye, mehmetirinfiliz@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0622-5510.

1. Giriş

XIX. yüzyılın son çeyreğinde meydana gelen Şeyh Ubeydullah isyanı birçok yönüyle incelenmeye değer bir konudur. Öncelikle isyanın bir yönetici ya da hanedan ailesi tarafından değil de bir şeyhin önderliğinde başlaması bu isyanı benzerlerinden farklı kılmaktaydı. Bu nedenle Kürt toplumunda şeyhlerin yerini ve konumunu ön plana çıkaran tarihsel arka plana bakmakta fayda vardır. Tarihsel süreci genel olarak belirtmek gerekirse başlangıç noktası olarak Osmanlı ve Safeviler arasında gerçekleşen Çaldıran Savaşı'ndan hemen sonrasını almak yerinde olacaktır. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşı'nda Safevileri yendikten sonra Tebriz'e geçerek bir müddet burada ikamet etmiş. Daha sonra 1515 yılının kış aylarında Amasya'ya çekilmiş ve bahar aylarında İran seferini sürdüreceğini bildirmişti. Tebriz'den ayrılmadan önce İdris-i Bidlisi'ye Urmiye ve Uşnu'dan Diyarbakır ve Malatya'ya kadar gidip Kürt beylerini ve hâkimlerini Osmanlı tarafına geçirtmek için görevlendirmişti (Kırlangıç, 1995, s. 234). Bidlisi bu seferinde Bradost, Soran, Botan, Hasankeyf, Siirt, Bitlis, Hizan, Sason, Nemran başta olmak üzere birçok Kürt beyi ve hâkiminden biat aldı. Kürtler ve Osmanlıları birbirine yaklaştıran sebeplerin başında her ikisinin de Sünni olması aynı zamanda Kürtlerin Şîi Safevileri kendilerine tehdit olarak görmesi gelmekteydi. Kürtler, Safevilerle anlaşamayacaklarını daha önceden biliyorlardı. 1501'de Şah İsmail Akkoyunluların hâkimiyetine son verdiğinde Kürt ileri gelenleri Şah İsmail'in huzuruna çıkmış, lakin Şah İsmail onları hapsedmiş ve önceden sahip oldukları topraklara Şîi yöneticiler atamıştı (Özcoşar, 2017, s. 10-11). Esasen Osmanlı ve Kürt ittifakı her iki taraf için de kazançlıydı, Osmanlı, Safevilerle olan sınırında doğal bir set oluşturacak, Kürtler de önceden yönettikleri yerleri geniş ayrıcalıklarla yöneteceklerdi. Oluşan ittifak sonucunda bazen Osmanlı ve Kürt güçleri birlikte, bazen de sadece Kürt güçleri Safevileri kendi bölgelerinden çıkardılar (Herûti, 2015, s. 335-336).

Safevilerin Kürt bölgelerinden çıkarılması sonrası Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı olarak Kürt hanedan aileleri tarafından yönetilen yurtluk-ocaklık sancaklar ve hükümet sancakları kuruldu. Sancakların Osmanlı'ya karşı en büyük sorumluluğu savaş zamanı Osmanlı'ya askeri destek sağlamaktı. Bu idari birimlerin geniş ayrıcalıkları vardı ve özellikle hükümet sancakları bugünkü tabirle otonom bir şekilde yönetiliyordu denilebilir (Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarının sahip olduğu idari, mali, askeri ve adli

ayrıcılıklar için Çiftçi vd., 2022'e bakınız). Yavuz Sultan Selim'den sonra Kanunî Sultan Süleyman döneminde gerçekleştirilen Bağdat seferinden sonra var olan Kürt yönetimlerine yenileri de eklenmişti (Şeref Han, 1971, s. 317).

1515-1516 yıllarında başlayan süreç XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etti, fakat sonrasında II. Mahmud (1808-1839)'un merkezileşme politikalarına bağlı olarak 1830'lu yıllardan itibaren Kürt sancaklarının sahip olduğu imtiyazlar ellerinden alınmaya başladı. XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise Osmanlı'ya bağlı olarak kendi bölgesini yöneten Kürt emirlerinin hepsi tasfiye edilmişti. Bu süreç hemen gerçekleşmemiş, beraberinde birçok isyanı tetiklemişti. Mirlerin yerine merkezden gönderilen valiler atanmıştı. Valilerin gönderildikleri bölgelerin dinamiklerini bilmemesi ve yönetime tam olarak hâkim olamaması sonucunda Kürt bölgelerinde asayiş problemleri arttı ve kanunsuzluk ve güvensizlik hüküm sürmeye başladı (Konunun kapsamlı incelemesi için Karademir, 2017'ye bakınız). Daha önce mirlerin kontrolü altında olan aşiretler yeni politik birim olarak ortaya çıktılar. Aşiretler arası mücadeleler ve kan davalarının artması sonucu durum iyice kötüleşmeye başlamıştı. Kan davaları ve anlaşmazlıkları çözmeye muktedir tek güç olarak şeyhler vardı. (Şeyhlerin politik güçleri için Kaya, 2022'e bakınız). Bu durumun doğal sonucu olarak şeyhler ön plana çıkmaya başladı. Daha önce dini olarak çokça saygı gören şeyhler var olan politik boşluğu doldurmaya ve artık bir idari birim yöneticisi gibi davranmaya başladılar ve geçmişte Kürt mirlerinin sahip olduğu güce sahip oldular (Bruinessen, 2013, s. 340-342; Jwaideh, 2009, s. 154). Şeyhlerin bu şekilde ön plana çıkmasının bir diğer nedeni de Avrupalı misyonerlerin Kürtlerle aynı coğrafyada yaşayan Hristiyanlara yönelik faaliyetleriydi. Avrupalıların Hristiyanlara yakınlık gösterip onlara yardım etmesi Kürtlerde bir endişe oluşmasına yol açmıştı. Bu endişeler sonucu ortaya çıkan Avrupa ve Hristiyanlık karşıtlığı İslami duyguları harekete geçirmiş ve şeyhlik kurumunu güçlendirmişti (Bruinessen, 2011, s. 26). Bu durum şeyhlerin daha önceden toplum üzerinde etkili olmadıkları anlamına gelmez. Onların daha önceden de çok güçleri vardı ve sözleri halk üzerinde oldukça etkiliydi. Şeyh ne derse onu yaparlardı. Aşiretler çatışma halinde olduğunda dahi şeyhler araya girerek barışı sağlayabilirlerdi (Hakan, 2011, s. 81). Aslında mirlerin yönetimden uzaklaştırılması sonucu onlar var olan konumlarında kalmaya devam ederken kargaşadan ve güvensizlikten bıkan halk onları bir sığınak olarak görmüş ve daha da yücelterek onların politik liderler haline gelmelerini sağlamıştı.

Kürt coğrafyasında öne çıkan en etkili şeyh ailelerinden biri Hakkâri dolaylarında yaşayan ve merkezi Nehri'de bulunan Nakşibendi-Halidi Nehri şeyhleriydi (Özoğlu, 2017, s. 136). Nehri şeyhlerinden Şeyh Taha daha mirlikler çökmeden dahi halk ve yöneticiler üzerinde oldukça etkili biriydi (Layard, 1849, s. 227-228). İnceleyeceğimiz isyanın önderi Nehri şeyhlerinden Şeyh Taha'nın oğlu Şeyh Ubeydullah'tır. Çalışmamızda Şeyh Ubeydullah isyanını ortaya çıkaran sebepler ve isyanın sonucu genel bir şekilde ele alınacaktır. Çünkü bu çalışmada üzerinde duracağımız ve ayrıntılarını ortaya çıkarmak istediğimiz konu daha çok Urmiye Nesturi Misyonu'nda görevli kişilerin isyandan nasıl etkilendiği ve onların isyan hakkındaki düşünceleri olacaktır. Bu amaçla Urmiye Nesturi Misyonu'nun da tarihi ele alınacak ve misyonun isyan sırasında İran'daki konumu belirlenecektir.

2. Şeyh Ubeydullah ve İran'a Karşı İsyân Etme Kararı

Şeyh Taha vefat ettikten sonra yerine kardeşi Seyid Muhammed Salih geçti. Seyid Muhammed Salih'in 1864 yılında vefatından sonra yerine Şeyh Ubeydullah geçti (Başçı, 2022, s. 46). Şeyh Ubeydullah kendisinden önce atalarının sahip olduğu dini ve idari mirası devraldı. O gündelik hayatını çok sade yaşayan, çoğu zamanını müritlerinin sorunlarına ayıran, mazlum ve muhtaçların ihtiyaçlarını gideren aynı zamanda şair olan sûfi biriydi (Şeyh Ubeydullah'ın hayatının kapsamlı incelemesi için Başçı, 2022'ye bakınız). Ataları, İslam için cihattan çekinmeyen halifeye bağlı kişilerdi. Hatta Şeyh Taha ve Seyid Muhammed Salih Osmanlı-Rus savaşlarında müritleri aracılığıyla Osmanlı'ya destek sağlamışlardı ve Şeyh Taha, Dağıstan'daki Şeyh Şamil ile birlikte Kırım Savaşından önce cihat çağrısı yapmıştı (Yalçın, 2021, s. 33). Şeyh Ubeydullah da 1877-78 yıllarında yaşanan ve 93 Harbi olarak bilinen savaşta Osmanlı saflarında savaşa katılmıştı. Şeyh Ubeydullah'ı daha sonraki yıllarda yönlendirecek fikirlerin birçoğunun bu savaşta deneyimlerinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Savaşta Osmanlı ordusunun perişan halini ve bölgede yaşayan Kürtlerin çaresizliğini gören Şeyh Ubeydullah savaştan sonra Kürtler için çözüm arayışına girmiş ve çözümün Kürtlerin kendilerini yönetmesi olduğuna karar vermişti. Savaştan sonra Osmanlı'ya bölgede yaşanan siyasi ve ekonomik kriz için tedbirler alınması gerektiğini, tedbirlerin alınmaması durumunda kendisinin harekete geçeceğini bildirmiştir. Osmanlı'nın sorunlara çözümler bulamaması ve bölgedeki hâkimiyeti kaybetmesi, Şeyh Ubeydullah'ın

harekete geçmesine zemin hazırlamıştır (Yalçın, 2021, s. 38). Bu açıdan Olson'un (1992, s. 17) da içinde yer aldığı pek çok Kürt tarihi araştırmacısı Şeyh Ubeydullah isyanını Kürt milliyetçiliğinin ilk evresi olarak ele almaktadır. Şeyh'in bilinen anlamda ne kadar milliyetçi olduğu tartışılrsa da statüsünün verdiği imkânları da kullanarak bölgedeki Kürtleri organize etmeyi başaramış biri olduğu söylenebilir.

Şeyh, aklındakileri uygulayabilmek için sadece Hakkâri Kürtlerinin değil birçok Kürt'ün desteğini alması gerektiğini biliyordu. O, bundan dolayı temsilcilerini İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Kürtlere göndermişti. Temsilcileri yanlarında Şeyh Ubeydullah tarafından yazılan mektuplarla Kürt aşiret liderleriyle görüşmeye gidiyordu. Şeyh Ubeydullah'ın mektubunda halkın içinde bulunduğu kötü durumun sebebi olarak Osmanlı ve İran yönetimlerini görüyor bu duruma son vermek için onları mücadeleye çağırıyordu. Şeyh'in temsilcileri yazılı mektubun yanı sıra sözlü olarak da Kürtleri ikna etmeye çalışıyordu. Osmanlı ve İran'ın keyfi uygulamalarından kurtulmak ve kendi haklarını savunmak fikri Kürtler tarafından geniş destek gördüğünü söylemek mümkündür. Şeyh Ubeydullah, İran ve Osmanlı'ya karşı mücadele etmek için bölgede yaşayan Ermeni ve Nesturilerden de destek talep etmiş temsilcilerini onlara da göndermişti; fakat aradığı desteği bulamamıştı (Celil, 2014, s. 70-73).

1880 yılının Temmuz ayında Şemdinan/Şemdinli'de Kürt liderler, Şeyh Ubeydullah öncülüğünde toplandı. Toplantının temel amacı Kürtler arasında birlik kurulması ve ayaklanma için hazırlıklara başlanmasıydı. Toplantıya katılanların hepsi aynı fikirde değildi. Bazı aşiret reisleri kurulacak birliğin Ermeni ve Hristiyanlara yönelmesini teklif etmişti; fakat bu teklif Şeyh Ubeydullah tarafından reddedildi (Averyanov, 2010, s. 177-178). Toplantı sırasında Kürt liderlerin Osmanlı'ya karşı bir ayaklanmaya sıcak bakmadıklarını anlayan Şeyh Ubeydullah, ayaklanmayı İran'a karşı gerçekleştirmeleri gerektiği fikrini savundu. Tabii Şeyh Ubeydullah'ın bu kanaate varmasının sebebi sadece Kürtlerin Osmanlı'ya karşı savaşmaya isteksiz olması değildi. İran, o zamanlar Türkmenlerle savaştaydı, Herat sorunu devam etmekteydi ve askeri güçlerinin birçoğu bu meseleyle ilgilenmekteydi. Hal böyle iken Kürtlerin İran'a karşı başlatacağı isyanın başarıya ulaşması daha yüksek ihtimaldi. Ayrıca, Şeyh Ubeydullah'ın İran Kürtleri nezdinde büyük bir itibarı vardı. İran'da yaşayan birçok Kürt aşireti ona bağlıydı. Toplantıdan sonra isyan için hızlı bir şekilde hazırlıklara başlandı (Celil vd. 1998, s. 33-34; Celil, 2014, s. 75-78).

3. Şeyh Ubeydullah İsyanı

1880 yılının Eylül ayının başlarında Şeyh Ubeydullah, oğlu Abdülkadir ve Kürt aşiret reisleri önderliğindeki Kürt kuvvetleri iki farklı cepheden İran topraklarına girdi. Farklı kaynaklara göre isyancıların sayısı 10.000-30.000 arasında değişmekteydi. Cephelerin biri Urmiye cephesiydi ve Şeyh Ubeydullah önderliğindeydi. Şeyh, Urmiye şehrine saldırarak Urmiye'yi almayı planlıyordu. Seyid Abdülkadir ve Mangurlu Hamza Bey liderliğindeki diğer ordu da Savuçbulak/Mahabad'a doğru yönelip (BOA.Y.. PRK. ASK.4/45 [04-Zilkade-1297/8 Ekim 1880]) oradan sonra Azerbaycan'ın iç bölgelerine kadar gitmeyi planlıyordu (Ateş, 2014, s. 746). İsyancıların sınırı geçmesinden sonra yakın şehirlerde halk çok endişelenmişti. O sırada Tebriz'de bulunan misyoner Samuel Graham Wilson, halkın çok heyecanlandığını şehrin içinde barikatlar kurduğunu ve kendini korumak için silah talep ettiğini, yabancıların da Rus sınırına göç etmek için hazırlandıklarını ifade etmektedir (Wilson, 1895, s. 109). Osmanlı Devleti de yaptırdığı tahkikatlar ile gelişmeleri yakından takip ediyordu (BOA. Y.PRK. A. 3/4 [21 Safer 1298/ 23 Ocak 1881]; BOA. Y.. PRK.ASK. 4/67 [01- Zilhicce-1297]; BOA. Y.. PRK.ASK. 5/31 [06-Muharrem 1298]). Osmanlı Devleti, aynı zamanda her türlü olasılığa karşın askeri tedbirler de almıştı. Bu tedbirler doğrultusunda Van, Muş, Bitlis ve Erzurum'dan on altı tabur asker, Erzincan ve Mamahatun'dan da yirmi sekiz kale topu Erzurum'a gönderilmişti. Ayrıca Erzincan'da bulunan 4. Kolordu Komutanlığı da Erzurum'a nakledilmişti (Sarıkçıoğlu, 2013, s. 20).

Seyid Abdülkadir ve Hamza Ağa önderliğindeki Kürt kuvvetleri yani isyanın güney cephesi Tercan, Bukan, Lahican, Uşnu, Banê ve Savuçbulak'ı ciddi bir karşı koyuşla karşılaşmadan ele geçirmişti. Savuçbulak valisi ve yanındakiler silah ve mallarını artlarında bırakarak şehirden çekilmişlerdi (Ateş, 2014. s. 755-756; Celil, 2014, s. 83). Savuçbulak alındıktan sonra Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid adına hutbe okutulmuştu (BOA. Y.PRK. EŞA. 2/71 [29-Zilhicce-1298]). Bu Sünni halk tarafından sevinçle karşılanmıştı. Seyid Abdülkadir ve Hamza Ağa, Sünni yerleşimleri ele geçirdikten sonra halkının büyük bir kısmı Şiî olan Miyanduab'a yöneldiler. Aslında isyanın güney cephesinin yolunda giden talihi Miyanduab'da tersine döndü. Seyid Abdülkadir, dayısının öncülüğünde 200 askeri Miyanduab'ı alması için görevlendirdi. Miyanduab'a saldıran bu birlik Miyanduablî Şiîler tarafından öldürüldü ve birçoğunun kafası kesilerek teşhir edildi. Se-

Yid Abdülkadir Mıyanduab'a doğru ilerlediğinde yapılanları gördü ve misilleme emrini verdi. Ayrım gözetilmeden şehirdeki birçok kişi öldürüldü. Seyid Abdülkadir'in verdiği bu emir cephede onunla savaşanlarla arasına ihtilaf soktu. Bazı askerler ve yöneticiler bu katliam ve yağmaya katılmayı reddetti. Örneğin Mamend Ağa yapılanlara karşı çıkmasının yanında Mıyanduab'dan kaçanlara yardım etti. Debokri aşiretinin reisi Gulabî Ağa bu olaydan sonra Seyid Abdülkadir'in yaptıklarını doğru bulmayarak taraf değiştirdi, başka aşiretler de onu takip etti (Ateş, 2014, s. 757-759). Mıyanduab'da yaşananlar aynı zamanda Şeyh'in amacına da zarar vermişti; ayrıca İranlılar Mıyanduab'da yaşananlardan ötürü yasa boğularak direnişlerini pekiştirmişlerdi (GESİO, 3.c, s. 663; aktaran. Sarıkçıoğlu, 2013, s. 19).

Mıyanduab'dan sonra Benab'ı almaya çalışan Kürt birlikleri azalan kuvvetleri ve daha önce onların saflarında savaşan bazı aşiretlerin İran kuvvetlerine destek vermesiyle Benab'ı alamadan çekildi. Sonrasında Şehzade Mustafa Kuli Han'ın önderliğindeki İran ordusuyla Kürt kuvvetleri arasında bir çarpışma daha yaşandı ve Seyid Abdülkadir önce Savuçbulak'a sonra Mergewar'a çekilmek zorunda kaldı. Bu aynı zamanda güney cephesinde alınan şehirleri ellerinde tutamadıkları ve bu cephede isyanın sonunun geldiğini de gösteriyordu (Ateş, 2014, s. 759-760). Kürt aşiretler Şeyh Ubeydullah ve oğullarından ayrılmaya başladılar (BOA. Y. PRK. BŞK.7/92 [19- Zilkade -1299]). İsyanın bizzat Şeyh Ubeydullah tarafından yönetilen Urmiye cephesi, metnin ilerleyen kısımlarında Urmiye Nesturi misyonunda yer alanların yaşadığı endişelerle ilişkilendirerek ele alınacağından burada incelenmeyecektir.

Urmiye cephesinde de başarısız olan Şeyh Ubeydullah Osmanlı sınırlarına çekildi. Öncesinde Osmanlı, Şeyh Ubeydullah'a elçi göndererek İran'a karşı savaşmaktan vazgeçmesini istedi. İran'da kalan isyancılar da üzerlerindeki baskıdan dolayı Osmanlı topraklarına geçmeye başladı (Sarıkçıoğlu, 2013, s. 22). Şeyh Ubeydullah isyanından dersler çıkararak yeniden isyan etmeyi planlıyordu ve bunun için çalışmalara başlamıştı (Deniz, 2017, s. 160). Bu gelişmelerden haberdar olan II. Abdulhamid yaveri aracılığıyla Şeyh'i İstanbul'a davet etti; fakat Şeyh rahatsızlığını bahane ederek yaverle görüşmedi. Bölgedeki gidişattan rahatsız olan ve kendi çıkarlarının zedeleneyeceğini düşünen Rusya ve İngiltere Osmanlı Devleti'nden Şeyh'in İran'a teslim edilmesini ya da cezalandırılmasını istedi. İngiltere, Rusya

ve İran'ın baskıları sonucu Osmanlı, bölgede askeri tedbirlerini arttırarak Şeyh Ubeydullah'ı İstanbul'a gelmeye ikna etti. 1881 yılının baharında Şeyh Ubeydullah İstanbul'a götürüldü ve II. Abdülhamid tarafından şeref töreni ile kabul edildi. Fakat bir süre sonra, Şeyh İstanbul'da misafir değil, tutsak olduğunu anladı ve oğlu Seyid Abdülkadir ile iletişime geçerek İstanbul'dan kaçtı. Osmanlı bunun üzerine tekrar Şeyh'le iletişime geçerek onu Musul'da ikamet etmeye razı etti. Fakat Şeyh'in Musul'da ikamet etmesi İran'ı endişeleniyordu. İran bunu yeterli bir tedbir olarak görmüyordu. Daha sonra İran'ın endişelerini haklı çıkaracak bir gelişme yaşandı. Şeyh babasını Musul'dan kaçırdı ve Şeptan köyüne götürdü. Osmanlı askerleri köyü kuşattı. İki taraf arasında çıkan çatışmadan sonra Şeyh teslim oldu. Bu son hadiseden sonra Şeyh ve oğlu Seyid Abdülkadir Mekke'ye sürgün edildi. Şeyh 1883'te orada vefat etti (Sarıkçıoğlu, 2013, s. 23-31).

4. Urmiye Nesturi Misyonu

XVIII. yüzyılda Büyük Britanya'da yaşanan evanjelik uyanış ve Protestan inancının Britanya ve Amerika'da güçlenmesiyle havariler döneminden sonraki en büyük ve geniş misyonerlik hareketi başladı. 1799'da Church Missionary Society of London kuruldu, akabinde 1804'te British and Foreign Bible Society kuruldu. İngiltere'deki bu kurumlardan sonra 1810'da Amerika'da Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions kuruldu (Joseph, 1961, s. 40). ABCFM kuruluşundan on yıl kadar sonra Osmanlı topraklarına ilk misyonerlerini gönderdi. Robert Fisk ve Levi Parsons isimli bu iki misyoner 15 Ocak 1820 tarihinde İzmir'e ayak bastı (Kocabaşoğlu, 1989, s. 16). İlk önce İzmir'de çalışmalara başlayan ABCFM daha sonraları Beyrut ve İstanbul'da çalışmalarını sürdürdü. Bu çalışmalar ilk başta keşif çalışmasıydı. XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise ABCFM misyoner istasyonları Osmanlı'nın birçok yerinde vardı (Joseph, 1961, s. 42). Fisk ve Pliny'den sonra da ABCFM tarafından birçok misyoner Osmanlı topraklarına gönderildi. Kocabaşoğlu'nun ilk keşif hareketi olarak adlandırdığı bu çalışmalardan sonra ABCFM'in Ermenilere yönelik Ermeni misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştirebileceği kesinleşmişti. İkinci keşif harekâtı Eli Smith ve G. O. Dwight tarafından başlatıldı. (Kocabaşoğlu, 1989, s. 37) Smith ve Dwight ABCFM tarafından Ermeni ve Kürtlerin yaşadıkları yerlerde incelemeler yapmaları için görevlendirilmişti. Onların 1830-31 yıllarını içeren incelemeleri sonucunda ABCFM'e

sundukları rapor Kürt ve Ermeni coğrafyası misyon faaliyetleri için temel bilgileri içeriyordu (Aykaç, 2019, s.185-208; Kieser, 2005, s. 67).

Smith ve Dwight Ermenilerin kendi topraklarındaki durumunu anlamak için 19 Ocak 1830'da ABCFM tarafından görevlendirildiler. Bu görev Smith Malta'dayken ona tebliğ edildi. Eli ve Dwight Ermenilerin yaşadığı coğrafyanın dağlık ve zorlu bir yer olduklarını bildikleri için bu gezi için en verimli zamanın yaz aylarına denk getirilebileceğini düşündüler; bu sebeple hemen hazırlıklara başlayıp yola koyuldular. 26 Mart'ta İzmir'e ulaşıp oradan İstanbul'a geçtiler. (Dwight & Smith, 1834, s. 1-2). İstanbul'a geçmelerinin sebebi gerekli izinleri almaktı. İstanbul'da Mr. Rhind isimli biri, Amerika ve Osmanlı arasında müzakere yürüterek onların Osmanlı topraklarında gezebilmesi ayrıca Osmanlı topraklarından Rusya'ya geçebilmesi için gerekli pasaport, ferman ve tezkereleri aldı (Dwight & Smith, 1834, s. 23). Böylece zorlu ve tehlikeli coğrafyalarda gezebilmek için gerekli resmi izinleri almışlardı. İstanbul'dan sonra Amasya, Tokat, Sivas, Erzurum, Kars, Tiflis, Nahcivan, Erivan, Tebriz ve oradan da Urmiye'ye geçtiler. Yukarıda da belirtildiği gibi çalışmalarının Urmiye'ye kadar olan kısmı kurulabilecek Ermeni misyonlarına dair öneriler içeriyordu. Lakin Smith ve Dwight Urmiye civarlarında Nesturilerle karşılaştı ve onlarla görüştü. Smith ve Bright ilk önce Urmiye yakınlarında bir Nesturi köyü olan Jamalava'ya gitti ve burada din adamları ve köylüler tarafında dostça karşılandı (Dwight & Smith, 1834, s. 367).

Jamalava köyünün piskopozu Mar Yohanna onlara köy ve Nesturiler hakkında birçok bilgi vermiştir. Konu Nesturilerin okuma yazmasına gelince Mar Yohanna dünyada hiçbir milletin Nesturiler kadar okumaya istekli olmadığını belirtir. Fakat şartlar müsait değildir. Çünkü onlar Müslümanlara ödeme yapmak zorundaydı, bunun için de çalışmalıydılar. Çalışmazlarsa vergilerini ödeyemezlerdi. Bu yüzden okuma sadece din görevlisi adaylarının ulaşabildiği bir şeydir. Yohanna bunları belirttikten sonra Smith ve Dwight'a serzenişte bulunur: "Neden bizi yalnız bırakıyorsunuz. Biz sizin din kardeşiniziz, buraya gelip bizi bu esaretten kurtarmak sizin göreviniz." (Dwight & Smith, 1834, s. 377). Smith bu konuşmaya dair cevaplarını metne aktarmamış; lakin yaşanan benzer bir sahneden Smith ve Bright'ın özelinde misyonerlerin bu konularda vermiş oldukları cevaplar tahmin edilebilir. Mar Awraham, Smith ve Bright'a, Nesturilerin, Müslümanlar arasında yaşayan son Hristiyanlar olduklarını belirttikten sonra Müslüman-

ların baskıların artık dayanılmaz seviyeye geldiğini bu yüzden de oraları terk etmeye karar verdiklerini anlatmıştı. Acaba onların kralları (Smith ve Bright'ın) buna yardım edecek midir? Şu husus da belirtilmelidir ki Mar Awraham bunu sorarken onların Rus olduğunu düşünmektedir. Smith ve Bright bu soruyu kendilerinin sadece İncil'in vaizi olduklarını ve bu tür konularla ilgili bir bilgi ve bağlantılarının olmadıklarını şeklinde cevaplamışlardır (Dwight & Smith, 1834, s. 406). Jamalava'da geçirdikleri iki gün onlar için çok açıklayıcı olmuş ve verimli geçmiştir. Bu iki gün boyunca hem Nesturileri gözlemlemişler hem de Mar Yohannah'a sayısız soru sormuşlar ve o tüm soruları içtenlikle açıklayarak cevaplamıştır (Dwight & Smith, 1834, s. 386). Smith ve Bright Jamalava köyünden sonra çevredeki birkaç köyü daha ziyaret ettikten sonra Hakkâri dağlarında yaşayan Nesturileri ve Mar Şemun'u ziyaret etmek istemişlerdir; fakat daha önce Fransa korumasında Hakkâri'yi ziyaret eden Alman Dr. Schultz'un dönüş yolunda öldürüldüğü gibi kendilerinin de öldürülmesinden korkup bu isteklerini gerçekleştirmemişlerdir (Dalyan, 2012, s. 24).

Smith ve Bright, Urmiye civarındaki gezilerini tamamladıktan sonra Tebriz'e geçmiş ve Nesturiler için bir misyon kurulmasına yönelik bir rapor hazırlamışlardır. Nesturiler arasında geçirdikleri bir hafta onların hayatının en ilginç bir haftasıdır ve bu bir haftalık inceleme onlarda diğer halk ve topluluklara nazaran Nesturilere yönelik bir misyon kurulması için çok güçlü bir istek hasıl etmiştir. İran'ın bu kısmında kurulacak misyon için tüm şartlar uygundur. Havası güzeldir, toprağı verimlidir, Nesturiler onların gelmesini istemektedir ve en önemlisi Abbas Mirza (O zamanki Azerbaycan yöneticisi) ve İngiliz misyonu da onların gelmesini desteklemektedir ve İran onların buradaki güvenliğini sağlayacaktır (Dwight & Smith, 1834, s. 409-410). Smith'in raporlarını inceleyen ABCFM Urmiye'de bir Nesturi misyonunun kurulması için ikna olur ve 1833 yılının ocak ayında Justin Perkins Urmiye'de bir Nesturi misyonunun kuruluşu için görevlendirilir. Onun buradaki ilk amacı Nesturilerin dini düşünce ve duygularını öğrenmek iken temel amacı Asyanın ruhunun yenilenmesi için Nesturi kilisesinin etkinleştirilmesidir (Perkins, 1843, s. 27-31). Ona göre Nesturiler nüfus olarak ve yaşadıkları alan olarak az olsalar da Hristiyanlık tarihinde büyük ve etkili olmuş bir kiliseye sahiptirler. Onlar en eski Hristiyan mezheplerindendirler ve Filistin'den Çin'e kadar Nesturiliği yaymışlardır. Birçok zorluk görmelerine rağmen ayakta kalmayı başarmışlardır (Perkins, 1843, s. 1).

Perkins 1834 yılında Tebriz'e ulaşır, bir süre sonra Urmiye'ye geçer fakat Urmiye'ye ilk gidişi hemen misyonu kurmak için değildir. Nesturilerin dilini öğrenmeden onlara ulaşamayacağını bilmektedir. Bu amaçla ilk gidişinde Mar Yohanna'nın yardımıyla misyonun kurulması için bir arazi temin eder, ayrıca kendisine Nesturilerin dilini öğretecek bir yardımcıyla Tebriz'e döner. Tebriz'de on üç ay kalırlar. Bu sürede yardımcısına İngilizce öğretir yardımcısı da ona Nesturilerin dilini öğretir (Perkins, 2018, s. 17). 1835 Kasım ayında Dr. Grant ve eşi de Perkins'e katılır ve birlikte misyonu kurmak için Urmiye'ye geçerler. Orada hem Müslümanlar hem de Nesturiler tarafından sevinçle karşılanırlar. Hatta Nesturiler onları davul zurnayla karşılar ve kabile kabile onları ziyaret ederler. Urmiye'ye varduktan iki ay sonra bir okul kurarlar. İlk başlarda sekiz olan öğrenci sayısı kısa sürede kırk ellilere ulaşır. Burada verilen eğitim dini eğitimidir. Bu eğitimin yanında günde iki saat İngilizce eğitimi de verilir (Perkins, 2018, s. 23-24). Ghazvinian Urmiye misyonunu Amerika'nın Ortadoğu'daki ilk "soft power"ı olarak niteler (Ghazvinian, 2021, s. 2).

Urmiye'de Nesturi misyonunun kurulmasını isteyen-destekleyen sadece orada yerleşik Nesturiler ve Müslümanlar değildi. O yıllarda İran ve İngiltere'nin diplomatik ilişkileri başlamıştı. Amerikalıların o sıralarda İran'la diplomatik ilişkileri olmadığı için Perkins İngiliz diplomatlar üzerinden İran devletinden gerekli izinleri almıştı. Amerikalı misyonerlere yardımcı olan bir diğer faktör, İranlı yetkililerin onları karşı dostça tavrıydı. İranlı yetkililer onlara önem veriyor; onlarla dostluk kuruyor ve onları sürekli önemli etkinliklere davet ediyorlardı. İranlı yetkililer tarafından elde ettikleri bu konum onların Nesturiler tarafından da daha fazla benimsenmesine yol açıyordu (Ameer, 2018, s. XX). Urmiye'de misyonlarını kurduklarının ilk senesinde, Azerbaycan valisi ve İran şahının kardeşi Kahraman Mirza tarafından ziyaret edildiler. Kahraman Mirza, bu ziyaretinde onlarla yemek yiyip ve onlara dostça davrandı. Ziyaretinden sonra onlara bir ferman gönderdi. Fermanında onların orada bulunmasından duyduğu memnuniyeti belirtip onların güvenliğinin sağlanması için onlara 3 asker tahsis etti (Perkins, 2018, s. 27-28). Urmiye'de misyonun kuruluşu tamamlandıktan sonra birçok kişi misyona katılmak amacıyla oraya görevlendirildi. Örneğin, A. L. Holladay ve William R. Stocking eşleriyle birlikte 1837'de, William Jones, 1839'da A. H. Wright ve matbaacı Edward Breath 1840'ta Urmiye misyonuna katıldı (Grant, 2015, s. 16). Urmiye dışında Amerikalı Protestan misyonerler tarafından 1872'de Tahran'da, 1873'de

Tebriz’de 1882’de Hamedan’da birer Amerikan Protestan misyonu kuruldu (Speer, 1911, s. 23).

Amerikalı misyonerler İran’da en fazla eğitim ve sağlık alanına yoğunlaşmıştı. Perkins tarafından 1836’da ilk erkek okulu, 1838’de de ilk kız okulu açıldı. Onun kurduğu bu okullardan sonra hızlı bir şekilde diğer okullar da açılmaya başladı. 1851 yılında yani ilk okulun açılmasının üzerinden 15 sene geçtiğinde İran’da Amerikalı misyonerlerin kurduğu okul sayısı 45’e ulaşmıştı. 1895’te ise sadece Urmiye ve çevresinde 117 okul vardı. Bu misyon okullarında sadece Hristiyanlar değil, aynı zamanda nüfuzlu ailelerin Müslüman çocukları da eğitim alıyordu (Aykaç, 2021, s. 277; Bölme, 2021, s. 28).

Misyonlarda birçok misyoner doktor bulunmaktaydı. Misyonlarda bulunan doktorlar ilk başta bir ihtiyaçtı; çünkü misyonun ilk senelerinde misyon görevlileri yeterli sağlık hizmetine ulaşamamış, bu problemin üstesinden gelmek amacıyla misyonlarda doktorlar görevlendirilmiştir. Tabi doktorların misyonlarda bulunması sadece kendilerine hizmet verdikleri anlamına gelmiyordu. Doktorlar dışarıdan gelen hastaları da tedavi ediyor böylece misyonların amacına ulaşması ve halk tarafından benimsenmesi kolaylaşıyordu. Doktorların sunduğu hizmetler halk ve misyon görevlileri arasında oluşabilecek kötü algıların önüne geçiyor, misyonerler sayesinde iyileşen halk onlara sempatiyle yaklaşıyordu. Örneğin Dr. Grant yaptığı katarakt ameliyatlarıyla ün salmıştı. Daha önce Hakkâri bölgesine giremeyen ve girmekten çekinen misyonerler Dr. Grant sayesinde Hakkâri dağlarında yaşayan Kürtler ve Nesturilerle iletişim kurmayı başarmışlardı. Hakkâri miri Nurullah Bey soğuk algınlığından dolayı şiddetli bir ateş içerisindeyken adamları, Nurullah Bey’i tedavi etmesi için Dr. Grant’ı Başkale’ye çağırırlar. Dr. Grant gider ve Nurullah Bey’i tedavi eder böylece onun dostluğunu da kazanır ve Hakkâri’ye rahat bir şekilde gidip gelmeye başlar (Dalyan, 2012, s. 62). Misyoner doktorlar arasında en ünlüsü ise çalışmamızda da sık sık zikredeğimiz Dr. Cochran’dı. Cochran 1878’de eşi Katherina ile birlikte Urmiye’den bir arazi satın alarak oraya 100 hastanın tedavi edilebileceği İran’ın ilk modern hastanesini kurmuştu. Ayrıca hastanenin yanında tıp eğitimi veren bir kolej de kurmuştu. Dr. Cochran, yaptıklarıyla Urmiye etrafında bir efsaneye dönüşmüştü. Öyle ki 1905’te Urmiye’de öldüğünde on binlerce kişi onun cenaze törenine katılmıştı (Ghazvinian, 2021, s. 24).

5. Dr. Cochran ve Şeyh Ubeydullah

Joseph Plumb Cochran ya da daha çok bilinen ve metinde geçen adıyla Dr. Cochran, Urmiye misyonunda doktor misyoner olarak görevliydi. Fakat onun biyografisini yazan Robert E. Speer'in de dediği gibi o sadece bir doktor değil, aynı zamanda bir diplomat, bir müşavir, bir misyon lideri ve halk arasında oldukça popüler biriydi (Speer, 1911, s. 8). Dr. Cochran, deyim yerindeyse çekirdekten yetişme bir misyonerdi. Babası Joseph Gal-lub Cochran ve annesi Deborah Plumb Cochran 1848 yılında Urmiye'deki misyonda görevlerine başlamışlardı. Onlar görevlerine başladıktan 7 sene sonra Joseph Plumb Cochran Urmiye'de doğmuştu (Speer, 1911, s. 11). 15 yaşına kadar Urmiye'de kalan ve ilk eğitimini buradaki misyon okullarında alan Cochran 1870 yılında eğitimi için Amerika'ya gitmiş, orada 1878 yılında tıp eğitimini tamamladıktan sonra doktor olarak Urmiye'ye dönmüştü (Speer, 1911, s. 50). Urmiye'de açtığı klinikte her gün Hristiyan ve Müslümanlardan oluşan yüzlerce hastayı tedavi etmiş ve ünü günden güne yayılmıştı.

Dr. Cochran'ın ünü sadece İran'la sınırlı kalmamış sınırın öte tarafına da yayılmış olmalı ki Hakkâri'nin Nehri köyünde mukim ünlü Kürt şeyhi Şeyh Ubeydullah 1880 yılında hastalandığında Dr. Cochran'ı kendisini tedavi etmesi için Nehri'ye davet etmişti. Wilson, Şeyh Ubeydullah'tan şu şekilde bahseder: “O, Sultan ve Mekke emirinden sonra Sünni Müslümanlar için en kutlu üçüncü kişidir. Binlercesi onu tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak görmeye hazırdır. O, Hz. Muhammed'in soyundan ve ayrıca soyunun Bağdat halifelerinden geldiği iddia ediliyor, dinç, adil ve cesur karakterli biridir. Yabancılarla iyi geçinir ve Hristiyanlara karşı çok adaletlidir”. Hatta Şeyh, girişimi başarısız olduktan iki yıl sonra İstanbul'da padişaha sunulan mektubunda Nesturi Hristiyanlara geniş bir yer ayırmış ve onları Sultan'a en bağlı topluluk olarak övmüştü (Wilson, 1895, s. 110). Dr. Cochran, Şeyh'i tedavi etmek için Nehri'ye gitmiş ve orada kaldığı bir hafta boyunca Şeyh'le dini ve siyasi konularda sohbet etmiştir ve böylece ikisinin arasında bir dostluk başlamıştır. Dr. Cochran'ın gözlemlerine göre Şeyh, Kürtlerin hem dini hem de sivil lideriydi. Halkına karşı adil bir yargıç ve ona bağlı olanlara karşı nazikti, fakat onun isteklerini yerine getirmediklerinde de oldukça zalim olabilmekteydi. Kışın yolların kapalı olduğu zamanlar dışında Şeyh Ubeydullah, her gün 500 ila 1000 arasında değişik statülerden farklı yerlerden gelen kişiler tarafından ziyaret edili-

yordu. O ayrıca kıtlık zamanlarında günde 60 kişiyi beslemekteydi. Şeyh Ubeydullah Dr. Cochran'a Türkleri ve Persleri dinlerinin gerektirdiği sakinlerle yaşamayan aldatıcı insanlar olarak gördüğünü ve onların eskiden sahip oldukları güce ve yere gelecekte sahip olmayacaklarını düşündüğünü, bu sebeple daha iyi bir yönetim talep ettiğini belirtmişti. Bunu sağlayabilmek için İngilizlerin en azından manevi olarak onu desteklemesini arzulamaktaydı (Speer, 1911, s. 75-80). Dr. Cochran, Şeyh'in bu fikirleri karşısında nasıl bir yorumda bulunduğunu ya da bu istekleri nasıl karşıladığını belirtmemiştir. Hatta fikirlerinin taraftarı ya da karşıtı olduğu dahi belli değildir. Onun daha sonra yaptıklarından anlaşıldığı kadarıyla olası bir durumda taraf olmaktansa aracı olmayı tercih etmiştir.

Şeyh ve Dr. Cochran arasında başlayan dostluk daha sonra da devam edecekti. Şeyh İran'a karşı isyanını başlattığında Dr. Cochran ve Şeyh Ubeydullah arasında iletişim devam etmiştir. Mrs. Cochran'ın yazdığı 21 Ekim tarihli mektubundan anladığımız kadarıyla 20 Ekim gecesi Şeyh Ubeydullah, şehre yakın Seir dağında, oğlu da hemen dağın eteklerinde ordusunu konumlandırmıştı. Şeyh, misyona bir elçi göndererek onların korunacağına dair güvence vermiş ve Dr. Cochran'ın gelip onu görmesini istemiş. Görünüşe göre Dr. Cochran, Şeyh Ubeydullah ve Urmiye'deki yetkililer arasında arabuluculuk yapan kişi olmuştur. Şeyh, şehre saldırırsa şehri hemen alabilecek konumdaydı. Urmiye'de neredeyse savaşı yoktu. Fakat Şeyh, kan dökülmesini istemediği için Dr. Cochran aracılığıyla yetkililerden şehri kansasız bir şekilde teslim etmelerini istemişti. Yetkililer düşünmek için bir günlük mühlet istemişti. Şeyh bu isteği Dr. Cochran'ın hatırı için kabul etmiş ve bir sonraki güne kadar onlara mühlet vermişti. Bu haberleşmenin akşamında savaşılar şehir teslim edilirse şehri teslim almak, edilmezse savaşmak için şehrin yakınlarına doğru inmişti. Dr. Cochran ertesi gün şehre gittiğinde, şehrin kapısında bekleyen yöneticiler ondan Şeyh'e bir mesaj götürmesini istedi. Yöneticiler, Şeyh'ten yarın sabaha kadar süreyi uzatmasını istemişti. Fakat Şeyh bu isteği kabul etmemiş ve savaşı başlatmıştı (Jwaideh, 2009, s. 186-187; Wilson, 1895, s. 114).

6. Misyonda Tedirginlik: İsyan Günleri

Şeyh Ubeydullah'ın İran'a karşı başlattığı isyan esnasında ve öncesinde Dr. Cochran'la var olan iletişimi Urmiye'deki Şii Müslümanlar tarafından

farklı bir şekilde yorumlanmış ve bundan dolayı misyondakiler haklı bir tedirginlik yaşamıştı. Kendi öz yurtlarından binlerce kilometre uzakta tarafı olmadıkları bir savaşın ortasında kalmışlardı. Üstelik taraflardan biri tarafından suçlanmaktaydılar. Her ne kadar Şeyh Ubeydullah, Hristiyanların can ve mal güvenliğine dair güvence vermiş olsa da isyancıların yer yer kontrol edilemez davranışları, onları endişeye sürükleyen bir diğer etmendi. İsyan günlerinde misyonun yaşadığı tedirginlik ve isyanın seyri Mrs. Cochran'ın yazdığı mektuplardan takip edilebilmektedir. Mrs. Cochran'ın yazdığı mektuplar, adeta bir savaş muhabirinin cepheden yazdıklarını andırmaktadır. 6 Ekim tarihli mektubunda Şeyhin İran'la savaşta olduğunu belirtmektedir. Şeyh daha önce Dr. Cochran'a Urmiye etrafındaki yerleri alıp birleşik bir Kürt ulusu oluşturmak istediğini söylemişti. İran tarafında Ubeydullah'la savaşması için görevlendirilen Kürtler de Şeyh'in tarafına geçmişlerdi. Şeyh Urmiye ve etrafında yaşayan Hristiyanlara güvence zarar verilmeyeceğine dair güvence vermiştir. Mrs. Cochran yine de endişeliydi ne olacağını bilmemekte ve ayrıca etrafta etkileri kötü olabilecek bir söylenti dolanmaktaydı. Söylentiye göre isyan Dr. Cochran'ın Şeyh'i ziyareti sırasında planlanmıştı (Speer, 1911, s. 82-83).

Mrs. Cochran'ın yazdığı diğer mektuplardan takiple isyanın seyri şu şekildeydi. 11 Ekim'de Şeyh'in oğlu Urmiye Gölü'nün güneyinde bir diğer oğlu önemli sayıda askerle Seir Dağı'nın arka taraflarında ve diğer tarafta da Şeyh'in kendisinin bizzat başında bulunacağı bir başka ordu hazırlanmıştı. Bir alay İran askeri isyana karşı koymak üzere Hoy'dan Urmiye'ye sevk edilmişti. İran ordusunun askerleri çok kötü durumdaydı. Vali onları ziyaret ediyor ve Şeyh'in karşısında savaşıp onu yeneceklerini söylüyordu. Misyondakiler bu savaşın bir tarafı olmak istemiyordu, fakat Şeyh Ubeydullah'ın Dr. Cochran'a yazdığı mektuplar İranlı yetkililere misyon ve Şeyh Ubeydullah'ın birlikte hareket ettiğini düşündürüyordu. Fakat yine de yetkililer misyondakilere iyi davranıyordu; çünkü o sıralar İngiltere'nin Tebriz konsolosu da Urmiye'de bulunmaktaydı. 150 kadar köyün Şeyh'in oğlu tarafından alındığı ve Mıyanduab'da onun emriyle birçok kişinin katledildiğine dair raporlar mevcuttu. 17 Ekim'de İran ve Şeyh Ubeydullah'ın emrindeki kuvvetler arasındaki savaşta İranlılar yenilmişti. Kürtler şehre doğru ilerliyordu. Daha önce Şeyh'in kayınbiraderinden misyona bir mektup gönderilmişti, mektupta şehirdeki Hristiyan ve Müslümanlara zarar verilmeyeceği söyleniyordu (Speer, 1911, s. 83-84).

Şehrin dışında yaşanan ilk muharebede İranlı kuvvetlerin yenilmesinden sonra isyancılar şehri alacaklarına emindi. Bundan sonra yukarıda da bahsedildiği gibi Şeyh şehrin kansasız bir şekilde kendisine teslim edilmesini Dr. Cochran aracılığıyla talep etmişti. İranlı yöneticiler de kararı düşünmek için süre talep etmiştiler. Şeyh bu isteği Dr. Cochran'ın hatırı için kabul etmiş ve onlara 24 saat mühlet vermişti. Bir sonraki gün ek süre istendiğinde ise kabul etmemişti. Daha sonra İranlı yetkililerin bu süreyi istemesinin sebebi kararın düşünülmesi değil şehrin savunmasının güçlendirilmesi ve takviye kuvvetlerin şehre ulaşması için olduğu anlaşılmıştı. Aslında Dr. Cochran aracılığıyla elde edilen 24 saat sadece şehrin kurtarılmasını değil, aynı zamanda misyondakilerin de kurtulmasını ya da en azından üzerlerindeki şüphe bulutunun biraz aralanmasını sağlamıştı. Tabi tüm bunlar isyan bastırıldıktan sonra anlaşılmıştı. Dr. Cochran ve Mr. Labaree, 4 Kasım'da yaptıkları askeri savunmadan dolayı kendilerini kutlamak için şehrin yöneticilerinin yanına gitmişti. Aslında bu ziyaret, bir anlamda İranlı yetkililerin onlar hakkında ne düşündüklerini öğrenmek ve onlara tarafsızlıklarını tekrar belirtmek içindi. Bu ziyarette General Vali, söylemleriyle misyondakilerin korkularını gidermişti. Çünkü Dr. Cochran'ın arabuluculuğu sonucunda elde edilen 24 saatlik erteleme sayesinde General askerlerini şehre koyabilmiş ve öylece şehri savunabilmişti. Aksi durumda yani bir günlük bir bekleme süresi elde edilmezse Şeyh birkaç saat içerisinde şehri alabilecekti (Ateş, 2014, s. 751). Yani daha önce isyanın teşvik edicisi olarak görülen Dr. Cochran ve misyon görevlileri artık şehrin kurtarıcısı olarak görülüyordular.

Şeyh 22 Ekim'de kuvvetleriyle Urmiye'ye saldırmış; fakat şehri alamamıştı. Bunun sebebi yukarıda belirtildiği gibi takviye kuvvetlerin gelmesi ve şehrin savunmasının güçlendirilmesiydi. Saldırının başlamasıyla Mrs. Cochran ve misyondaki kişiler daha çok endişelenmişlerdi. Çünkü şehirdeki Müslümanlar tüm bunların sebebi olarak misyondakilerin Şeyh'i kışkırtması olarak değerlendirmiş ve misyondakileri öldüreceklerini söylemişlerdi. (Speer, 1911, s. 88) İranlıların misyondakilere zarar verme ve onları öldürmesine dair söylentiler sadece söylemde kalmayıp gerçekleşebilirdi. Nitekim isyan sırasında Urmiye'de Amerikalıların yanında bulunan İngiliz konsolosu G. Abbott şehrin 1 mil dışında bulunan Urmiye kolejinden şehrin 6 mil dışında bulunan Seir dağına misyonun yazlık yerleşimine Şeyh Ubeydullah'ın ona sağladığı güvenlikle geçerken üzerine ateş açılmıştı (Dawes, 1887, s. 3-4). Abbott'un o esnada orada bulunması

İngiltere'nin çıkarlarına uygun bir sonucu sağlamaya yönelikti. İngiltere o bölgede mevcut şartların değişmesini kendi çıkarına uygun görmediğinden isyanı desteklememişti. Nitekim Şeyh, her ne kadar Avrupalı devletler ve özellikle İngiltere'nin desteğini kazanmaya çalışmışsa da İngiltere ve Fransa Şeyh'in kuracağı devlet ya da yöneteceği bölgenin Rusya'nın etkisine girmesi sonucu kendi ekonomik çıkarlarının zedelenmesinden kaygılanıyordu. (Kılıç, 2014, s. 57)

26 Ekim akşamı Kürtler şehrin etrafından Seir dağının yakınlarına çekilmişti. Ordudan kimi kişiler Şeyh'in şehre saldırı planı yaptığını söylüyordu. Şehri alamayan askerler çok kızgın ve bu girişim çok kötü sonuçlanabilirdi. Diğer taraftan Osmanlı ordusunun sınıra doğru geldiği ve Sultan'ın da Şeyh Ubeydullah'tan İran'a saldırılarını durdurması gerektiğini ilettiğine dair haberler vardı. Eğer Osmanlı ve Rusya da bu olaya karışırsa misyonun oradan ayrılmak dışında bir çaresi kalmayacaktı. Tüm bunlar sonucunda Kürt güçleri 1 Kasım'da kuşatmayı tamamen kaldırmış ve geri çekilmişti. Fakat Kürt güçlerinin geri çekilmesiyle her şey bitmemişti. Dr. Cochran'ın üzülen ifade ettiği gibi Kürtler geri çekilirken yol üstündeki köyleri yağmalamıştı ve sayıları 8.000 ila 10.000 arasında değişen İranlı askerler de Kürtlerden daha çok köylere zarar vermişti. (Speer, 1911, s. 89-92).

Misyondaki tedirginlik savaştan sonra da devam etmişti. Şehrin valisi misyondakilerden surların onarılması için 25 tümen para istemekteydi. Eğer verirse ve bu Şeyhin kulağına giderse ki bu muhtemelen abartılarak 250 tümen olarak söylenecekti, Şeyh'in misyona saldıracağından endişe ediyorlardı; fakat vermezlerse de İranlılar onlara karşı öfkelenecilerdi. Bu istek aynı zamanda onların hangi tarafta olduğunu İranlı yetkililere göstermesi açısından da bir testti (Speer, 1911, s. 95).

Gün geçtikçe söylentiler ve misyondakilerin tedirginliği artmaktaydı. Şiî Müslümanların Muharrem ayında bölgedeki Hristiyanları ve misyon görevlilerini öldürmek istediklerine dair bir söylenti yayılmıştı. Anlatıldığına göre Urmiye'deki Şiî topluluğu bu istekten geri çeviren Urmiye'deki Şeyh-ül İslam olmuştu. Şeyh-ül İslam onlara bu isteğin yersiz olduğuna dair 3 sebep sunmuştu. İlki, misyonerlerin kıtlık süresince birçok Müslümanı ölümden kurtarması, ikincisi Şeyh Ubeydullah'ın isyanı sırasında Dr. Cochran'ın 24 saatlik süre geciktirme elde etmesiyle şehrin kurtulması, üçüncüsü ise yapmak istedikleri şeyin sonuçlarının ağır olacağı ve bölgenin İran'ın elinden çıkma ihtimali olacağıydı (Speer, 1911, s. 97-98; Wilson, 1895, s. 117).

Dr. Cochran'ın yazdıklarına göre bu mesele çok daha ciddi boyutlara ulaşmıştı. Misyonerlerin ve Hristiyanların isyancıların hattındaki sınırlarda olmalarına rağmen öldürülmemiş ve yağmalanmamış olması, misyonerlerin isyancıları desteklediğinin kanıtı olarak gösteriliyordu. Tam o esnada İran sadrazamı 20.000 askerle Tahran'dan Urmiye'ye gelmişti. Bir nevi herkes sadrazamın bu konuda ağzından çıkanlara bakmaktaydı. Sadrazam Urmiye'den ayrılmadan önceki gün kendisine İran şahının fermanı ulaşmıştı. Fermana İran şahı, sadrazamdan Amerikalı misyonerlerin can ve mal güvenliğini sağlaması ve onlara iyi davranılmasını sağlamasını istemişti. Bu görev bizzat şehrin valisi tarafından yerine getirilecekti, aksi durumda davrananlar cezalandırılacaktı. Bizzat İran Şahı tarafından verilen fermana Hristiyan ve misyonerlere güvence sağlaması, onlara rahat bir nefes aldırılmış endişelerini gidermişti (Speer, 1911, s. 99). Misyondakilere rahat bir nefes aldirabilmek için birçok uluslararası yazışma yapılmış nihayetinde İran Şahı'na ulaşılmıştı. Dr. Shedd ve Mrs. Sheed'in mektupları bu konuda etkili olmuştu. Onların mektupları yoluyla konudan haberdar olan Mrs. Sheed'in kardeşi Rufus Dawes Amerika Temsilciler Meclisi üyesiydi. Mr. Dawes, Washington'da bulunan Mr. Evarts'a gönderdiği mektupta Urmiye misyonundan aldığı haberdan bahsetmişti. Telgrafta Müslümanların misyondakileri her ne kadar gerçeği yansıtmazsa da Şeyh'in suç ortağı olarak gördükleri için onlara kızgın oldukları belirtiliyordu. Misyondakiler İranlı yetkililerin onların canını, malını ve güvenliğini sağlaması için onlarla iletişime geçilmesini istiyordu. Mr. Evarts, Mr. Dawes'a gönderdiği cevapta, böyle önemli bir konu hakkında kendisini bilgilendirdiği için teşekkür ediyordu. Amerikan devletinin İran'la doğrudan irtibatı olmadığı için taleplerini Amerika'nın Londra'daki vekili üzerinden İngiliz devletine iletceğini belirtiyordu. Mr. Evarts, Amerika'nın Londra'daki elçisi Mr. Lowell'la durumu bildirip hemen İngiltere'nin İran elçisinin yardımcı olması için İngiltere'den ricacı olmasını istiyordu. Bu haberleşmeler sonrası Mr. Lowell, Kont Granville durumu bildiren ve yardım rica eden bir telgraf çekmişti (Dawes, 1887, s. 5-7). Sonrasında İngiltere'nin Tahran'daki büyükelçisiyle irtibata geçilmiş ve misyondakiler için yukarıda bahsedilen koruma ve güvenceler elde edilmişti (İngiltere-Amerika arasındaki mektup ve telgraf trafiğini takip etmek için Dawes, 1887'ye bakınız). İran ve Şeyh Ubeydullah arasındaki savaşın uzak bir sonucu olarak Amerika ve İran, İngiltere aracılığıyla irtibata geçmişti. Bunun öncesinde Amerika ve İran arasındaki tek irtibat Nasreddin Şah'ın Amerika'dan savaş gemileri almak

istememesi, fakat fiyatlarının çok yüksek olması dolayısıyla vazgeçmesiyle sonuçlanan girişimdi (Mujani, 1996, s. 29-30; aktaran. Ghaneabassiri, 2002, s. 152). İsyân sonucunda başlayan dolaylı ilişki daha sonra karşılıklı diplomatik ilişkilere evrilmiştir. R. R. Mr. Dawes'ın Mart 1882'de İran'daki Amerikan vatandaşlarının korunması ve İran'la diplomatik ilişkilerin başlatılması için Amerikan Kongresine sunduğu öneriyle konu tartışmaya açılmıştır. Tasarı önerisinin, uzun süren tartışmalar ardından kabul edilmesiyle 7 Ağustos 1882 yılında Tahran'a büyükelçi atanarak İran'la diplomatik ilişkiler resmen başlamıştır.

7. Sonuç

1830'lu yıllardan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezileşme politikalarının bir sonucu olarak o zamana kadar kendi bölgelerini yöneten Kürt mirleri kendilerine verilen idari yönetim erkinden uzaklaştırıldılar. Osmanlı, mirler yerine bölgeye merkezden yöneticiler atadı. Yöneticilerin Kürt bölgelerinde ve aşiretler üzerinde hükmünü sağlayamaması sonucu bir otorite boşluğu oluştu. Bu otorite boşluğu daha önceden halk nezdinde pek muteber olan ve taşıdıkları dini kimlik sebebiyle aşiretler üstü sayılan şeyhlerin bir politik aktör olmasına olanak sağladı ve şeyhler kendilerinden önceki mirlerin sahip oldukları nüfuza sahip oldu. Bunun bir sonucu olarak şeyhler hem dini hem de sivil yöneticiler gibi davranarak halkın sorunlarına çare bulan kurtarıcılar olarak görüldüler. Kürt bölgelerinde etkili şeyh ailelerinden biri Nehri'de ikamet eden Nakşibendi-Halidi Nehri şeyhleriydi. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Nehri'de şeyh olan Ubeydullah bölgede herkes tarafından ziyaret edilen ve saygı duyulan biriydi. Bölgenin sivil yöneticisi gibi hareket ediyor ve bölgenin sorunlarını çözmeye çalışıyordu ve Kürt liderlerle sürekli irtibat halindeydi. 1877-1878 Osmanlı Rus savaşının Kürt coğrafyasında meydana getirdiği tahribatlar sonucu Kürtler için yaşam şartları daha da kötüleşmişti. Şeyh Ubeydullah Kürtlerin dertlerine çare bulmak için bir toplantı düzenledi. Toplantıda Kürtlerin var olan sıkıntılı durumunun kendilerini yönetememesinden kaynaklı olduğu üzerinde duruldu ve Kürtlerin haklarına kavuşabilmesi için neler yapılması gerektiği tartışıldı. Tartışmalar sonucunda Kürtlerin kendini yönetip haklarına kavuşabilmeleri için isyan kararı alındı. Fakat Osmanlı'nın Sünni olması birçok Kürt'ün Halife'ye bağlı olması gibi etkenler onları direkt olarak Osmanlı'ya karşı isyan etmekten alıkoydu. Var olan konjonk-

tür değerlendirilerek o zamanlar zayıf bir durumda olan ve başka sorunlarla ilgilenen İran'a kaşı bir isyan yapılması kararlaştırıldı ve 1880 yılının Eylül ayında Şeyh Ubeydullah önderliğinde isyan başladı. Şeyh Ubeydullah önderliğinde İran topraklarında başlayan isyan iki cepheye ayrılmıştı. Güney cephesi olarak adlandırılabilir cephedekiler Seyid Abdülkadir ve Hamza Ağa komutasında Urmiye Gölü'nün güneyindeki şehirlere yönelmişken, bizzat Şeyh Ubeydullah'ın komuta ettiği Urmiye cephesindekilerin amacı ise Urmiye şehrinin alınmasıydı. Urmiye şehrinde bulunan Amerikalı misyonerlere bağlı Urmiye Nesturi misyonu isyanın gerçekleştiği alanda yer alıyordu ve misyon görevlileri iki ateş arasında kalmanın tedirginliğini yaşıyordu. Her iki tarafın da onlara güvence vermiş olmasına rağmen şehirde ortaya çıkan bazı söylentiler misyondakileri endişelendiriyordu. Dr. Cochran ve Şeyh Ubeydullah arasında, Dr. Cochran'ın Şeyh'i tedavi etmek amacıyla bir hafta Nehri'de kalması sonucunda oluşan dostluk ve aynı zamanda isyan günlerinde de devam eden iletişim bu söylentilerin ana kaynağıydı. Halk isyanın misyondakiler tarafından teşvik edildiğini savunuyor ve misyondakileri bu isyanın temel sebebi olarak görüyorlardı. Söylentiler misyondakileri fazlaca endişelendirmiş ve onların kendilerini hangi kaderin beklediğini sorgulamalarına yol açmıştı. Bazıları bu durumdan kurtulmak için çareler düşünmüş ve durumlarını dış dünyaya göstermek ve güvence almak için mektuplar yazmışlardı. Bu mektuplardan en etkilişi kardeşi Amerikan Temsilciler Meclisinde senatör olan Mrs. Sheed'in yazdığı mektuplar olmuştu. Mrs. Sheed Amerika temsilciler meclisinde senatör olan kardeşine mektuplar yazarak içerisinde buldukları durumu bildirmişti. Mrs. Sheed'in kardeşi R. R. Dawes ilk olarak zorlu günlerde Amerikalı misyonerlerin can ve mal güvenliğinin sağlanması için diplomatik girişimlere başlamış ve bu girişimler sonucunda İngiltere'nin yardımıyla İran Şahına ulaşılmış ve kendisinden misyonerlere güvence sağlayan bir ferman alınmıştı. Olaydan bir yıl kadar sonra Dawes bu geçici çözüm yerine tam diplomatik ilişkilerin kurulması için temsilciler meclisine öneri sunmuş ve onun sunduğu önerinin görüşülmesi sonucunda İran'la diplomatik ilişkilerin başlatılması kararı alınmış ve İran'a ilk büyükelçi atanmıştı. Böylece sınırlı bir coğrafyada başlayan bir isyan uluslararası bir diplomatik ilişkinin başlamasını sağlamıştı.

Beyan

Bu makaleye her iki yazar eşit katkı sağlamıştır. Makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

Both of the authors contributed equally to this article. The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Ameer, J. P. (2018). Introduction. İçinde J. Perkins, *Missionary life in Persia*. Gorgias Press.
- Ateş S. (2014). In the name of the caliph and the nation: the Sheikh Ubeydullah Rebellion of 1880–81, *Iranian Studies*, 47(5), 735-798. <https://doi.org/10.1080/00210862.2014.934151>
- Averyanov, P. İ. (2010). *Osmanlı İnan Rus savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl) Türkiye İnan ve Rus Kürtlerinin çağdaş politik durumu/bir tarih denemesi*. (Çev. İ. Kale). Avesta Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1900).
- Aykaç, Z. (2019). İmparatorluğun çöküş döneminde Van: Van'da misyonerler ve konsolosluklar. İçinde E. Çağlayan (Ed.) *Dünyada Van* (s. 185-208). İletişim Yayınları.
- Aykaç, Z. (2021). İnan modernleşmesinin kökenleri: hanedanlıktan cumhuriyete. İçinde A. İşler (Ed.) *Modernleşme kısılcında Ortadoğu tarih-kültür-siyaset* (s. 267-297). Fenomen Yayıncılık.
- Başçı, V. (2022). Kürt coğrafyasında Nakşibendiyye tarikatı. İçinde V. Başçı (Haz.), *Tuhfetül ahabab Şeyh Ubeydullah Nehri (Mesnevî-i Sâni)* (s. 23-81). Avesta Yayınları.
- BOA. Y..PRK.ASK. 4/67 (01- Zilhicce-1297)
- BOA. Y..PRK.ASK. 5/31 (06-Muharrem 1298)
- BOA. Y..PRK.BŞK.7/92 (19- Zilkade -1299)
- BOA. Y.PRK.A. 3/4 (21 Safer 1298/23 Ocak 1881)
- BOA. Y.PRK.EŞA. 2/71 (29-Zilhicce-1298)
- BOA.Y..PRK.ASK.4/45 (04-Zilkade-1297/8 Ekim 1880)
- Bölme, S. (2021). İmajlar ve algılar üzerinden ABD-İnan ilişkileri: ilk izlenimler (1830-1914). *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 8(1), 13-47. <https://doi.org/10.26513/tocd.907794>
- Bruinessen, M. V. (2011). *Mullas, sufis, and heretics the tole of religion in Kurdish society: collected articles*. The Isis Press.
- Bruinessen, M. V. (2013). *Ağa, şeyh, devlet*. (Çev. B. Yalkut). İletişim Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1992).

Celil, C. (2014). *1880 Kürt ayaklanması Şeyh Ubeydullah Nehri*. (Çev. Y. Abdülselamoğlu). Avesta Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1966).

Celil, C. & Gasataryan, M. A. & Jegelina, O. İ. & Lazarev, M. S. & Miho-yan, Ş. X. (1998). *Yeni ve yakın çağda Kürt siyasi tarihi*. (Çev. M. Aras). Peri Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1986)

Çiftçi, E. & Gürhan, V. & Ekinci, R. (Ed.) (2022). *Osmanlı Devleti 'nde yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Dalyan, M. G. (2012). *XIX. Yüzyılda Amerikalı misyonerlerin Hakkari günlüğü 1830-1870*. Öncü Kitap.

Dawes, R. R. (1887). *A history of the establishment of diplomatic relations with Persia*. E.R. Aldeeman & Sons Printers.

Deniz, A. (2017). *Şeyh Ubeydullah Nehri 'nin siyasi faaliyetleri* (Kayıt No. 469505) [Yüksek lisans tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi.

Dwight, H. G. O. & Smith, E. (1834). *Missionary researches in Armenia including a journey through Asia Minor and into Georgia and Persia with visit to the Nestorian and Chaldean Christians o Oormiah and Salmas*. George Wightman, Paternoster Row.

Ghaneabassiri, K. (2002). U.S. foreign policy and Persia, 1856-1921. *Iranian Studies*, 35(1/3), 145–175. <http://www.jstor.org/stable/4311440>

Ghazvinian, J. (2021). *America and Iran: A history, 1720 to the present*. Alfred A. Knopf.

Grant, A. (2015). *Nasturiler ya da kayıp kabileler bir misyonerin Nasturilere dair izlenim ve izdüşümleri*. (Çev. H. İlhan). Avesta Yayınları.

Hakan, S. (2011). *Osmanlı Arşiv belgelerinde Kürtler ve Kürt direnişleri (1817-1867)*. Doz Yayıncılık.

Herûtî, S. O. (2015). Osmanlılar döneminde Kürtler, (Çev. H. Güneş). İçinde A. Demircan & M. Akbaş (Ed.), *Kürtler (Tarih)*. (s. 329-368). Nida Yayıncılık.

Joseph, J. (1961). *The Nestorians and their neighbors a study of western influence on their relations*. Princeton University Press.

- Jwadih, W. (2009). *Kürt milliyetçiliğinin tarihi kökenleri ve gelişimi*. (Çev. İ. Çekem & A. Duman). İletişim Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1961).
- Karademir, N. (2017). *Osmanlı'nın son yüzyılında Kürtler modernleşme, merkezileşme ve isyan*. Nûbihar Yayınları.
- Kaya, H. (2022). *Osmanlıda bir nakşibendi şeyhi: Aziz Mahmud Urmevi*. Kitapevi Yayınları.
- Kılıç, A. (2014). *Şeyh Ubeydullah isyanı* (Kayıt No. 361901) [Yüksek lisans tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi.
- Kırlangıç, H. (1995). *İdris-î Bidlîsî Selim Şah-Name* (Kayıt No. 41529) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi.
- Kieser, H. L. (2005). *İskalanmış barış doğu vilayetlerinde misyonerlik etnik kimlik ve devlet 1839-1938*. (Çev. A. Dirim). İletişim Yayınları. (Orijinal yayın tarihi t.y.).
- Kocabaşoğlu, U. (1989). *Kendi belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyoner okulları*. Arba Yayınları.
- Layard, A. H. (1849). *Nineveh and its remains: with an account of a visit to the Chaldean Christians of Kurdistan, and the Yezidis, or devil-worshippers; and an enquiry into the manners and arts of the ancient assyrians. (Vol.I)*. John Murray.
- Olson, R. (1992). *Kürt milliyetçiliğinin kaynakları ve Şeyh Said isyanı*. (Çev. B. Peker ve N. Kıracı). Ankara: Özge Yayınları.
- Özcoşar, İ. (2017). Sultan ve mir: Osmanlı Kürt ilişkilerine giriş. İçinde İ. Özcoşar & S. Vali (Ed.), *Osmanlı Devleti ve Kürtler* (s. 9-37). Kitap Yayınevi.
- Özoğlu, H. (2017). *Osmanlı'da Kürt milliyetçiliği kimlik, evrim, sadakat*. İletişim Yayınları.
- Perkins, J. (1843). *Residence of eight years in Persia among the Nestorian Christians with notices of the Muhammedans*. Allen Morril & Wardwell.
- Perkins, J. (2018). *Missionary life in Persia*. Gorgias Press.
- Sarıçioğlu, M. (2013). İran arşivlerine göre Şeyh Ubeydullah isyanı. *Kilis 7 aralık üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, 3(5), 1-35. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kilissbd/issue/45257/566853>

Speer, R. E. (1911). “*The hakim sahib*” *the foreign doctor a biography of Joseph Plumb Cochran, M. D. of Persia*. Fleming H. Revell Company.

Şeref Han. (1971). *Şerefname Kürt tarihi*. (Çev. M. E. Bozarslan). İstanbul: Ant Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1597).

Wilson, S. G. (1895). *Persian life and customs*. Fleming H. Revell Company.

Yalçın, E. (2021). *Bir siyasetçi ve lider olarak Seyid Abdülkadir*. Avesta Yayınları.

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 8, Sayı: 2, ss. 361-392
Geliş Tarihi: 22.09.2024
Kabul Tarihi: 15.10.2024
DOI: 10.33201/iranian.1554157
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Türkiye’de Şiileşme: Mezhepsel Dönüşüm, Kimlik İnşası ve İran’ın Rolü

Nail ELHAN* & Mustafa Onur TETİK**

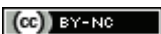
Öz

Bu çalışma, Türkiye’de Alevilerin ve Sünnilerin Şiileşme süreçlerini Lewis R. Rambo’nun Süreç Teorisi çerçevesinde incelemektedir. Çalışmada dinî dönüşümün zamana yayılan, çok aşamalı bir süreç olduğu ve bireylerin inançlarını değiştirdikleri gibi kimliklerini de yeniden inşa ettikleri vurgulanmaktadır. 2020-2022 yılları arasında gerçekleştirilen saha araştırmasına dayanan bu çalışma, İstanbul, Çorum, Sivas, Malatya, Erzincan, Tunceli, Adıyaman, Kocaeli, Kırıkkale ve Kayseri gibi şehirlerde Alevi, Şiileşmiş (Müteşeyyi) Alevi ve Sünnilerle yapılan mülakatlara dayanmaktadır. Araştırma, İran’ın dini diplomasi faaliyetlerinin mezhepsel dönüşüm sürecinde önemli bir rol oynadığını iddia etmektedir. Çalışma, mezhepsel dönüşümde İran’ın stratejik etkisini analiz ederek Rambo’nun teorisinde eksik kalan dışsal unsurları vurgulamaktadır. İran’ın dini diplomasisinin Şiileşmeyi nasıl teşvik ettiğini ortaya koyarak, dinî dönüşüm süreçlerinde devletlerin ve kurumların rolüne dikkat çekmektedir. Çalışma, dış faktörlerin dinî dönüşüm süreçlerindeki etkisini geniş bir çerçevede ele alarak literatüre katkı sunma iddiasındadır. İran’ın Alevi ve Sünni topluluklar üzerindeki etkisi, Rambo’nun teorisinde eksik bırakılan örgüt ve kurumların rolüne yeni bir perspektif sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İran, Türkiye, Din değiştirme, Dini diplomasi, Şiileşme.

* Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, nail.elhan@gmail.com, Çorum, Türkiye, ORCID: 0000-0002-5058-0280

** Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, mustafaonurtetik@hitit.edu.tr, Çorum, Türkiye, ORCID: 0000-0003-2318-8504

Cammon Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 8, No: 2, pp. 361-392
Received: 22.09.2024
Accepted: 15.10.2024
DOI: 10.33201/iranian.1554157
Article Type: Research Article

Shiiteization in Türkiye: Sectarian Conversion, Identity Construction, and the Role of Iran

Nail ELHAN* & Mustafa Onur TETİK**

Abstract

This study explores the processes of Shiiteization among Alevis and Sunnis in Türkiye through the lens of Lewis R. Rambo's Process Theory. It underscores that religious conversion is a protracted, multi-phased phenomenon wherein individuals not only undergo a transformation in belief systems but also reconstruct their identities. Grounded in the fieldwork conducted between 2020 and 2022, this research is based on interviews with Alevis, converted (Mutashayyi) Alevis, and Sunnis in cities such as Istanbul, Çorum, Sivas, Malatya, Erzincan, Tunceli, Adiyaman, Kocaeli, Kırıkkale, and Kayseri. The study posits that Iran's religious diplomacy plays a pivotal role in shaping sectarian conversion processes. By examining Iran's strategic influence, the research highlights the external factors that Rambo's theory has inadequately addressed. The analysis emphasizes the role of state actors and institutions in facilitating religious conversion, particularly through the mechanisms of Iran's religious diplomacy in promoting Shiiteization. This study aims to contribute to the existing body of literature by offering a more comprehensive understanding of external influences in religious transformation processes. It introduces a new perspective on the impact of organizations and institutions, areas that remain underdeveloped in Rambo's theoretical framework, particularly concerning Iran's influence on Alevi and Sunni communities.

Keywords: Iran, Turkey, Conversion, Religious diplomacy, Shiiteization.

* Assoc. Prof. Dr., Hitit University, Department of International Relations, nail.elhan@gmail.com, Çorum, Türkiye, ORCID: 0000-0002-5058-0280

** Assoc. Prof. Dr., Hitit University, Department of International Relations, mustafaonurtetik@hitit.edu.tr, Çorum, Türkiye, ORCID: 0000-0003-2318-8504

1. Giriş

2022 yılında saha çalışması kapsamında bulunduğumuz Çorum’da Alevi ve Şiileşmiş Alevi “aynı mahallenin insanları” ile farklı zamanlarda görüşmeler gerçekleştirdik. İki taraf da kendilerini Alevi olarak tanımlarken aidiyetleri, sosyal çevreleri ve pratikleri ciddi değişimler gösteriyordu. Anlatılan hikayeler ve deneyimler oldukça çarpıcıydı. Görüşmecilerimizden birinin anlattığı bir hikâyeye göre birisi geleneksel, diğeri Şiileşmiş Alevi olan iki kardeş, babalarını kaybettikten sonra cenazenin nasıl kaldırılacağına ilişkin bir tartışmaya girmişler. Birisi cenazenin cem evinden kaldırılması gerektiğini söylerken diğeri şehirdeki Şii¹ camiini önermiş. Bu hikâye, inançsal dönüşümlerin etkisini ortaya koyması açısından zihnimizde çarpıcı bir örnek oluşturdu.

Din ve inanç değiştirme, tarihin en eski dönemlerinden beri var olan bir olgu olmakla birlikte bireylerin inanç, değer ve toplumsal aidiyetlerinde köklü değişiklikler içeren bir süreçtir. Din değiştirme olgusunun tarihçesi, dinin tarihi kadar eskidir ve dünya genelinde farklı toplumlarda çeşitli şekillerde kendini göstermiştir. Ancak bu olgu, özellikle modernleşme ve küreselleşme süreçleriyle birlikte daha karmaşık bir hale gelmiştir. Din değiştirme, bireylerin yalnızca inançlarını değiştirdikleri değil, aynı zamanda kimliklerini yeniden tanımladıkları ve toplumsal aidiyetlerini yeniden şekillendirdikleri bir dönüşüm süreci olmuştur. Bu süreç hem bireysel hem de toplumsal boyutta derin etkiler yaratmakta ve bireylerin yeni dini kimlikleriyle eski toplumsal çevreleri arasında bir gerilim yaşanmasına neden olabilmektedir.

Bu çalışma, Türkiye’de Alevilerin ve Sünnilerin Şiiliğe geçiş süreçlerini ve İran’ın bu süreçteki rolünü Lewis R. Rambo’nun Süreç Teorisi temelinde dönüşümün sürekliliği ve kimlik inşası kavramları bağlamında incelemektedir. Çalışma, bu dini dönüşüm süreçlerini zamana yayılan, çok aşamalı ve sürekli olarak yenilenen bir süreç olarak ele almakta ve bu sürecin bireylerin kimliklerini nasıl yeniden inşa ettiğini analiz etmektedir. Ancak Rambo’nun Süreç Teorisi, dinî dönüşümde bireysel ve toplumsal unsurların etkileşimine odaklanarak geniş bir çerçeve sunmakla birlikte, örgüt ve

¹ Çalışma boyunca Şiilik kavramı ile zikredilen, Ca’ferilik ya da İsnâaşeriyye olarak da tanımlanan Şiiliğin bir alt yorumudur. Bu ifadeler çalışma içerisinde zaman zaman dönüşümlü olarak kullanılmıştır.

kurumların etkisini eksik bırakmaktadır. Bu eksikliği gidermek adına, çalışmamızda İran'ın dini diplomasi faaliyetlerine odaklanarak, bu faaliyetlerin Alevilerin ve Sünnilerin Şiileşme sürecinde nasıl bir araç olarak kullanıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. İran, dini diplomasi yoluyla Alevi ve Sünni topluluklara yönelik stratejik etkilerde bulunmuş, kurumları ve dini eğitim programları aracılığıyla bu dönüşüm sürecini şekillendirmiştir. Bu süreçte, İran'ın dini kurumları, eğitim programları ve uluslararası düzeydeki dini organizasyonlar, bireylerin Şii inanç sistemine yönlendirilmesinde kritik rol oynamıştır. Bu bağlamda çalışma, Rambo'nun teorisinde eksik bırakılan bu dış faktörü ele alarak dini dönüşüm süreçlerinde devletlerin ve dini kurumların oynadığı rolü inceleyerek literatüre katkı sunma iddiasındadır.

2. Araştırma ve Yöntem

Araştırma, 2020 ve 2022 yılları arasında yapılan bir saha çalışmasına dayanmaktadır. Araştırmada ilk olarak uzman görüşleri, birincil ve ikincil literatürden faydalanılmıştır. Ardından Aleviler, Şiileşmiş Aleviler ve Şiileşmiş Sünniler ile yarı-yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Saha çalışmasında İstanbul, Çorum, Sivas, Malatya, Erzincan ve Tunceli şehirlerinde 8 Alevi eliti, Çorum, Adıyaman, Erzincan, Kocaeli, Kırıkkale ve Kayseri şehirlerinde (bir katılımcı da çevrimiçi olarak) 8 Şiileşmiş Alevi ve Sünni (Müteşeyyi) elit ile yarı-yapılandırılmış mülakatlar yapılmıştır. Müteşeyyi katılımcıların çoğunluğunu Alevilikten Şiiliğe geçmiş bireyler teşkil etmiştir.

Bu mülakatlar, “kasıtlı örnekleme” yöntemi (Palys, 2008) kullanılarak bu kimlik kategorileri içerisinde “elit” olarak adlandırdığımız dernek/vakıf yöneticileri, imamlar, Alevi dedeleri, akademisyenler ve aktivistler ile yapılmıştır. İçerikte benzerlikler bulunmakla birlikte mülakat sorularının muhteviyatı odak grupların kimliklerine göre farklılık göstermiştir. Mülakatlar, bunlarla sınırlı kalmamakla beraber ucu açık 10 soruyla gerçekleştirilmiştir. Mülakatlardaki aynı sorulara farklı kimlik gruplarından verilen cevaplar da mukayeseye tabi tutulmuştur. Mülakatlar cami, cemevi ve vakıf ziyaretlerinin yanı sıra ev ziyaretleri esnasında şahsen gerçekleştirilmiş ve kayıt altına alınmıştır. Daha sonra bu kayıtlar yazılı hale getirilmiş ve analiz edilmiştir. Yarı yapılandırılmış mülakatlar birincil ve ikincil literatür

okumaları ile kültürel bağlam içine oturtularak yorumsamacı epistemoloji (Reed & Alexander, 2009) çerçevesinde diğer bulgularla birleştirilerek tematik analize (Braun vd., 2019) tabi tutulmuştur.

3. Kavramsal Çerçeve: Din Değiştirme, Şiileşme ve İnan

Pek çok din, varoluş amacının bir parçası olarak öğretilerini diğer insanlara yaymak istemektedir. İnançın yayılması ve inananların dönüştürülmesi, dini bir görev olarak görülmektedir. Din değiştirme, Batı’da genellikle bir inançtan başka bir inanca geçiş olarak kabul edilmekte ve *conversion* olarak tanımlanmaktadır (Kling, 2022; Pye, 1994, s. 53). İnançını değiştiren kişiye ise *convert* denilmektedir. TDV İslam Ansiklopedisi ise din değiştirmeyi iki bağlamda kullanmaktadır. İlki, Batı’daki kullanımına da paralel olarak daha geniş bir alanı içine alan *conversion* kapsamındadır. İkincisi ise Müslüman olmak/İslam’a girmek bağlamında kullanılan ve doğru yola ulaşmak ve gerçeği bulmak anlamına gelen ihtidadır (Köse, 2000, s. 554). Bu bağlamda İslam’a girenler mühtedi olarak tanımlanmaktadır (Kirman, 2004, s. 76). Her ne kadar din değiştirme daha makro bir düzeyde dinler arası geçiş olarak değerlendirilse de sahip oldukları kurumsal yapılar, tarih ve yerleşmiş gelenek ve pratikleriyle mezhep değiştirmek de inanç değiştirme kapsamına sokulabilir. Bu bağlamda bu çalışma, aynı dinin farklı mezhepleri arasında yapılan geçişi ele almaktadır.² Çalışma boyunca kullandığımız Şiileşme kavramı, İslam’ın Şii yorumuna sonradan yapılan geçiş anlamında kullanılmaktadır. Bu olgu, literatürde teşeyyü ve müteşeyyi kavramları ile ilişkili olarak kullanılmaktadır. Teşeyyü, İslam’ın Şii yorumunu benimsemek anlamına gelmekte ve bu süreç ile ilgili durumu ifade etmektedir. Şiiler bu olguyu tanımlamak için doğru yolu bulma ve aydınlanma anlamına gelen müstebsir ifadesini de kullanmaktadırlar. Müteşeyyi kavramı ise Şii İslam yorumunu benimseyen ve pratiklerini uygulayan kişileri tanımlamaktadır.

² Her ne kadar Sünnilik ve Şiilik İslam’ın iki temel mezhebi olarak anılsalar da Aleviliğin özel bir durumu bulunmaktadır. Aleviliğin tanımı ve kapsamı üzerine uzun süredir bir tartışma devam etmektedir. Şiileşme, İslamlaşma, Alisiz Alevilik ve de-İslamizasyon başta olmak üzere belli başlı akımlar içinde Alevilik ve Alevi tarihi, farklı gruplar tarafından farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Bu çeşitliliğe rağmen bu çalışma, Aleviliğin tanımına ve tarihine dair kapsamlı bir tartışma sunmamaktadır. Bununla birlikte, bu akımların tarihsel olarak birbiriyle çelişen iddialarına rağmen, her birinin sosyolojik bir gerçekliğe ve belli bir toplumsal tabana sahip olduğu kabul edilmelidir.

Bir Müteşeyyiden İslam'ı sonradan benimsemiş bir gayrimüslimden beklendiği gibi tevhit inancını ve Muhammed Peygamber'in peygamberliğini kabul etmesi ayrıca beklenmemektedir. Aynı zamanda İslam'da Müslümanların kendi mezheplerine ait bir camide ibadet etme zorunluluğu yoktur. Her Müslüman, mezhebine bakılmaksızın dilediği camide ibadet edebilmektedir. Bununla birlikte Şiiilikte Sünnilikten büyük ölçüde farklı olan bazı ritüeller ve inançlar bulunmaktadır. Şiiliğe geçiş, bu temel Şii inanç ilkelerinin kabul edilmesini ve dini doktrinlerine bağlı kalınmasını gerektirmektedir. Şiiilik ve Sünnilik, İslam tarihi ve Peygamber'in haleflerinin statüsü hakkında farklı görüşlere sahiptir. Ezan, namaz ve din adamlarının toplumsal statüsü de iki inanç sistemi arasında önemli farklılıklar barındırmaktadır. Hegazi, bu bağlamda İslam'ın farklı yorumlarından diğerine geçişleri bir tür din değiştirme olarak kabul etmektedir. Ona göre eskiden Sünni olan bir Müteşeyyiye yeni ritüellere, uygulamalara ve normatif kalıplara uyum sağlaması için zaman verilmesi gereklidir (Hegazi, 2009, s. 11). Zira Hegazi'ye göre Şiileşme, bu farklılıklar ve diğer mezheplerden gelen tepkiler göz önünde bulundurulduğunda bir tür din değiştirme olarak değerlendirilebilir.

İran, Türkiye'deki Sünni ve Alevi grupların Şiileşmelerinde etkileyici bir aktör olmuştur (Banaz, 2018, Taşğın, 2004). Bunda 1979 yılında gerçekleşen İran Devrimi ile birlikte İran'ın siyasal ve sosyal yapısının değişmesi etkili olmuştur. Devrim'in ardından devrim ihracı politikası, İran'ın başlıca dış politika araçlarından biri haline gelmiştir (Dehghani-Firoozabadi & Assadi, 2013, s. 173). Bu bağlamda İran'daki yeni rejim Orta Doğu'daki devrimci ve İslamcı grupları desteklemiş ve teşvik etmiş, bölgedeki İran benzeri rejimler kurmayı hedeflemiştir. İran bu süreçte kamu diplomasisi ve yumuşak gücü en önemli araçlar olarak kullanmıştır. İran'dan esinlenen grupların ortaya çıktığı ülkelerden biri de Türkiye olmuştur (Elhan, 2016, s. 31). İran Devrimi'ne ve devrim sonrası kurulan rejime verilen siyasi destek şeklinde kendini gösteren bu etki, İranlı kurumların aracılığıyla dini yönelimlerin de değişmesini sağlamıştır. İslam'ın ve onunun Şii yorumunun lideri olduğunu iddia eden İran, Türkiye'deki farklı toplumsal kesimlerle Şiiliğe geçiş konusunda sınır ötesi ilişkiler kurmuştur (Tetik & Elhan, 2024). Yumuşak güç ve dini diplomasi pratikleri bu bağlamda onun temel araçları olmuştur (Ametbek, 2021).

Türkiye’de Şiileşme olgusu ve bunda İran’ın rolü, aynı zamanda İran’ın Türkiye’deki çeşitli siyasi ve toplumsal gruplarla olan ilişkisini de gündeme getirmektedir. Özellikle İran Devrimi’nin ardından İran’da kurulan dini yapı ve ülkenin dönüşen dış politika söylemleri ve yönelimleri, Türkiye’de farklı siyasi grupları İran’a yakınlaştırmıştır. Bunun neticesinde takip eden süreçte Türkiye’de “İrancılık” olarak kodlanan bir akım ortaya çıkmıştır (Elhan, 2016). 1990’lı yıllardan itibaren kamusal ve akademik alanlarda tartışma nesnesi haline gelen bu akımın hem toplumsal hem de siyasal alanlarda yansımaları olmuştur. 1990’larda Türkiye’de seküler aydınlarla yapılan suikastlar ve rejim tartışmaları ile iyice kristalleşen bu olgu, 2000’li yıllarda araçsallaşmış ve İslamcı gruplar arasındaki rekabetin bir nesnesi haline almıştır. Ortaya çıkan konjonktürde bu gruplar arası rekabette İran doğrudan bir tehdit haline almıştır. Sonradan FETÖ olarak tanımlanacak olan Güleciler ile Ak Parti Hükümeti arasında ortaya çıkan siyasal rekabet, içerisinde İran’ın bir suç bağlantısının merkezi olarak adlandırıldığı bir dizi siyasi davayı da beraberinde getirmiştir (Berkan, 2014). Suriye’de 2010 yılında başlayan iç savaşla birlikte dış politikada görülen Türkiye-İran rekabeti ise Türkiye’de siyasi ve toplumsal bölünmeye yeni bir şekil vermiştir. Bu süreçte farklı siyasi ve toplumsal aktörlerin İran’ın anti-emperyalist, anti-Siyonist söylemine ve dini yönetim şekline sempati ile baktıkları görülmüştür (Tetik & Elhan, 2024). Bu çerçevede, İran’ın Türkiye’deki çeşitli siyasi aktörlerle kurduğu ilişki ağı, sadece mezhepsel dönüşümü değil, aynı zamanda siyasi arenadaki güç dinamiklerini de etkileyen önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır (Elhan, 2016). Ancak bu çalışmanın kapsamını aşması nedeniyle ilgili tartışmalar bu makalede yer almamaktadır.

4. Teorik Çerçeve

4. 1. Din Değiştirme Literatürü

Din değiştirme konusundaki ilk çalışmalar, özellikle psikolojik boyuta odaklanmış ve bireylerin içsel dönüşümleri üzerinde durmuş ve din değiştirme süreçlerinin bireylerin psikolojik gelişimiyle ilişkili olduğunu savunmuşlardır (Kirman, 2004, s. 79). Bireyin iç dünyasını temel dönüşüm kaynağı olarak ele alan görüşler, eski paradigma olarak adlandırılmıştır. Bu bağlamda birey, kişilik değişimlerinin ve yaşam deneyimlerinin pasif bir

alıcısı olarak kavramsallaştırılmaktadır (Kilbourne & Richardson, 1988, s. 2). Birey psikolojik sebepler ya da ilahi bir gücün etkisiyle inancını değiştirmektedir. Kirman (2004, s. 75)'a göre İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde dünyada yaşanan dönüşüm süreci yeni dini hareketleri ortaya çıkarırken dinler arası geçişleri de arttırarak göz önüne getirmiştir. Bu süreç, din değiştirmenin çok boyutlu bir fenomen olduğunu ve bu konuda farklı perspektiflerden çalışmalar yapılması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda din sosyolojisi, tarih ve antropoloji gibi disiplinler, din değiştirme olgusunu farklı açılardan incelemiştir.

Özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren yeni dini hareketlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, din değiştirme olgusu sosyolojik bir araştırma konusu haline gelmiştir. Din değiştirme, bireylerin sadece bir inanç sistemini değiştirmesi değil, aynı zamanda toplumsal kimliklerini yeniden şekillendirdikleri bir süreç olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda, Eileen Barker ve Bryan Wilson gibi sosyologlar, din değiştiren bireylerin toplumsal çevreleriyle olan etkileşimlerinin ve bu süreçte yaşadıkları sosyal dönüşümlerin önemini vurgulamışlardır (Özay, 2006, s. 152). Dini değişimin toplumsallığına dikkat çeken bu yeni paradigmanın prototipi, aktif olarak planlar, seçimler ve kararlar yapan bireyler ya da arayışçılardır (Kilbourne & Richardson, 1988, s. 2). Güçlü, görünmeyen ve kontrol edilemeyen güçler tarafından itilip kakılmak yerine, arayıcı aktif bir aktördür.

Yeni paradigma çerçevesinde din değiştirme olgusunu anlamak için çeşitli teoriler geliştirilmiştir. Bu teoriler, bireylerin dini kimliklerinde ve inançlarında yaşadıkları değişimi anlamak amacıyla farklı perspektifler sunmaktadır. Bu makalenin veri yoğun ampirik bir çalışma olması hasebiyle bu teorilerin incelendiği kısım, görece daha kısıtlı kalmıştır. Din değiştirme ile ilgili kuramsal literatür içerisinde Süreç Teorisi'nin pozisyonunu ortaya koymak amacıyla diğer teoriler aşağıda özet olarak açıklanmıştır.

Yükleme Teorisi, bireylerin deneyimlerini anlamlandırma ve yaşamlarındaki olaylara açıklama getirme çabası üzerine odaklanmaktadır. Bu teoriye göre, bireyler karşılaştıkları belirsizlikleri ve kontrol edemedikleri durumları dini açıklamalarla anlamlandırmaya çalışmaktadır (Gürses, 2008). Görelî Yoksunluk Teorisi, bireylerin sosyal, ekonomik veya kültürel yoksunluk hissettiklerinde din değiştirme eğiliminde olduklarını savunmaktadır. Bu teori, toplumsal mahrumiyetlerin bireyleri yeni dini arayışlara itebildiğini iddia etmektedir (Çayır, 2008; Sevinç, 2006). Sosyal Etki Teo-

risi, bireylerin din değiştirme kararlarının sosyal çevrelerinin etkisi altında şekillendiğini ileri sürerken; aile, arkadaşlar ve dini toplulukların bu süreçte belirleyici bir rol oynadığını öne sürmektedir (Çayır, 2008). Psikanalitik Teori ise din değiştirmeyi, bireyin bilinçaltında yaşadığı duygusal çatışmaların ve içsel sorunların bir sonucu olarak açıklamaktadır (Köse, 2008). Hümanistik Teori’ye göre birey, kendini gerçekleştirme arayışıyla din değiştirmekte ve bu süreçte manevi tatmin aramaktadır (Sevinç, 2006). Davranışçılık Teorisi, bireylerin dini davranışlarını çevresel uyarıcılara ve ödüllere tepki olarak şekillendirdiğini, din değiştirmeyi öğrenme ve sosyal çevreyle pekiştirme yoluyla açıkladığını savunmaktadır. Rasyonel Seçim Teorisi, bireylerin din değiştirme kararlarını rasyonel fayda-maliyet analizi yaparak aldıklarını iddia etmektedir.

4.2. Lewis R. Rambo ve Süreç Teorisi

Lewis R. Rambo, 1993 yılında yayımladığı kitabına şu soru ile başlamaktadır: “İnsanlar nasıl ve neden din değiştiriyor?” Bu sorunun cevabını ise öncelikle literatürdeki katkıların eleştirisi ile vermektedir. Rambo (1993, ss. 5-7), din değiştirme teorilerini eleştirirken bu yaklaşımların dar ve sınırlı perspektifler sunduğunu belirtmektedir. Yükleme Teorisi’nin bireysel anlamlandırma süreçlerine odaklanmasını eksik bulmakta, dinî dönüşümün yalnızca bireyin zihinsel açıklamalarıyla değil; sosyal ve kültürel bağlamlarla da şekillendiğini iddia etmektedir. Benzer şekilde, Göreli Yoksunluk Teorisi’nin din değiştirmeyi yalnızca ekonomik ve sosyal yoksunluklarla açıklamasını yetersiz bulmaktadır. Rambo’ya (1999, s. 261) göre dinî dönüşüm, psikolojik ve manevi unsurların da derin bir etkileşimi ile gerçekleşmektedir. Sosyal Etki Teorisi ise ona göre çevre baskısına aşırı vurgu yapmakta ve bireyin kişisel ruhsal arayışını ihmal etmektedir. Psikanalitik Teori’nin din değiştirme sürecini sadece bireyin bilinçaltı çatışmalarına indirgemesini yetersiz bulan Rambo, dinî dönüşümün toplumsal ve kültürel bağlamların etkisiyle şekillendiğini savunmaktadır. Davranışçılık Teorisi ise ödül ve ceza mekanizmalarına odaklanarak din değiştirme sürecinin manevi ve psikolojik derinliğini göz ardı etmektedir (Rambo, 1999, s. 259). Rambo’nun (1993, s. 2) Rasyonel Seçim Teorisi’ne yönelik eleştirisi ise din değiştirme kararlarının sadece fayda-maliyet analizine indirgenemeyecek kadar karmaşık olmasıdır.

Rambo tarafından geliştirilen Süreç Teorisi, dinî dönüşümün karmaşık bir süreç olarak ele alınmasına olanak tanımaktadır. Rambo (1993, s. 5) din değiştirmenin anlık olan bir durum değil; bir sürecin ürünü olduğunu işaret etmektedir. Din değiştirme, insanlar, olaylar, ideolojiler, kurumlar, beklentiler ve yönelimlerden oluşan dinamik bir güç alanında gerçekleşen bir dini değişim sürecidir (Rambo, 1993, s. 5). Din değiştirme süreci, din değiştiren kişinin istekleri, ihtiyaçları ve yönelimleri, din değiştirdiği grubun doğası ve bu süreçlerin gerçekleştiği belirli sosyal matris arasındaki etkileşimlerin bir ürünüdür (Rambo, 1993, s. 7). Bireylerin dinî değişimleri, psikolojik, sosyal, kültürel ve manevi birçok faktörden etkilenmektedir. Bu faktörler, dinî dönüşümün sadece bireysel bir değişim olmadığını, aynı zamanda çevresel ve toplumsal bağlamın bir ürünü olduğunu göstermektedir (Rambo, 1999, s. 261).

Rambo (1993, s. 6), din değiştirme yaklaşımlarını normatif ve betimleyici olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Normatif yaklaşıma göre din değiştirme, belirli bir geleneğin teolojik inançlarına göre formüle edilmektedir. Din değiştirmenin geçerli olması için gerekli olan hususları ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Betimleyici yaklaşım ise sürecin doğasını gözlemlemektedir ve din değiştirme süreçlerinde gerçekte ne olduğuna, hangi davranış ve inançların değiştiğine ve ne tür deneyimler ortaya çıktığına odaklanmaktadır. Rambo'ya (1993) göre din değiştirme türleri, Dinden Dönme ya da İrtidat³, Yoğunlaşma⁴, Bağlılık⁵, Kurumsal Dönüşüm⁶ ve Geleneksel Dönüşüm'dür.⁷ Süreç Teorisi, dinî dönüşümün karmaşık ve çok boyutlu doğasını anlamak için yedi temel aşamadan oluşan bir model sunmaktadır (Abdul Moen, 2019, s. 46). Bu aşamalar, bireyin dinî dönüşüm sürecin-

³ Bir dini geleneğin ya da inancın önceki mensupları tarafından reddedilmesidir. Bu değişim yeni bir dini perspektifin kabulünü içermemekle birlikte genellikle din dışı bir değerler sisteminin benimsendiğini göstermektedir.

⁴ Din değiştiren kişinin daha önce resmi veya gayri resmi olarak bağlı olduğu bir inanca olan bağlılığının yeniden canlandırılmasıdır. Bir dini kurumun yeni üyeleri bağlılıklarını yaşamlarının merkezi odağı haline getirdiklerinde ya da insanlar derin bir dini deneyim ve/veya evlilik, doğum ve ölüme yaklaşma gibi yaşam geçişleri yoluyla bir inanç topluluğuna katılımlarını derinleştirdiklerinde ortaya çıkmaktadır.

⁵ Bir bireyin ya da grubun hiç ya da asgari düzeyde dini bağlılıktan bir inanç kurumuna ya da topluluğuna tam katılıma doğru hareket etmesidir.

⁶ Bir bireyin veya grubun büyük bir gelenek içinde bir topluluktan diğerine geçişini ifade etmektedir. Mezhep değişimi, bu tür içerisine dahil edilmektedir.

⁷ Bir bireyin veya grubun bir büyük dini gelenekten diğerine geçişini ifade etmektedir.

de yaşadığı içsel ve dışsal deneyimlerin çeşitli boyutlarını sistematik bir şekilde ele almakta ve her bir aşama, dönüşümün farklı yönlerini ortaya koymaktadır (Çayır, 2008; Sevinç, 2006).

İlk aşama, dönüşümün gerçekleştiği bağlamdır (*context*). Bağlam, bireyin içinde bulunduğu sosyal, kültürel, dinî ve psikolojik ortamı kapsamaktadır. Bağlam, dönüşümün doğasını, yapısını ve sürecini etkilerken bireyin dünyaya görüşünü şekillendirmekte ve dinî değişim arayışının nasıl başlayacağını belirlemektedir. Her din değiştirme bir bağlam içinde gerçekleşmektedir. Bu bağlam, bir kişinin din değiştirdiği sırada içinde yaşadığı siyasi, sosyal, ekonomik ve dini alanı içermektedir. Dolayısıyla din değiştirme her zaman kültürel bir bağlamın içinde gerçekleşmektedir. Örneğin, seküler bir toplumda yaşayan bireyler, dinî olarak homojen bir toplulukta yaşayanlardan farklı bir dönüşüm deneyimi yaşayabilmektedir. Bağlam, bireyin krizlerle nasıl başa çıkacağını ve bu krizlerin dönüşüm sürecindeki rolünü de belirlemektedir (Rambo, 1999, s. 261). Bu bakımdan bağlam, sadece bir başlangıç noktası değil, aynı zamanda dönüşüm sürecinin tamamı boyunca etkili olan bir unsurdur.

Rambo (1993, ss. 21-22), bağlamı makro ve mikro olmak üzere iki kontekstte incelemektedir. Makro kontekst, bir bireyin veya grubun içinde bulunduğu geniş çevresel koşulları ifade etmektedir. Bu, siyasi sistemler, dinî organizasyonlar, ekolojik koşullar, ulusötesi şirketler ve ekonomik sistemler gibi büyük ölçekli unsurları içermektedir. Mikro kontekst ise bir kişinin ailesi, arkadaşları, etnik grubu ve dini cemaatini içermektedir. Bu yakın ilişkiler, kimlik ve aidiyet duygusunun yaratılmasında ve kişinin düşünce, duygu ve eylemlerinin şekillendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Mikro ve makro bağlamlar birbirleriyle etkileşim içindedir; bazen mikro bağlam, makro bağlamın etkilerini desteklerken; bazen de bu etkileri nötralize etmektedir. Dönüşüm sürecinin tam olarak anlaşılabilmesi için bağlamın hem makro hem de mikro düzeyde ele alınması gerekmektedir. Dinî dönüşüm, bu bağlamların etkileşimi içinde şekillenmektedir ve bu etkileşim, dönüşümün yönünü ve doğasını belirlemektedir.

İkinci aşama, kriz (*crisis*) aşamasıdır. Kriz, bireylerin mevcut hayatlarında karşılaştıkları büyük değişiklikler, zorluklar veya tehditler sonucunda ortaya çıkan bir durumdur. Bu kriz anları, bireyin mevcut inanç sistemini sorgulamasına ve yeni bir dinî veya ruhsal yol arayışına girmesine neden olmaktadır. Bu aşama, bireyin mevcut inanç sisteminde bir kırılma veya

memnuniyetsizlik yaşadığı dönemi ifade etmektedir. Bu kriz, kişisel trajediler, varoluşsal sorgulamalar veya sosyal baskılarla tetiklenebilir. Kriz, bireyi yeni anlamlar ve cevaplar aramaya yönlendirmekte ve dönüşüm sürecinin başlamasında katalizör görevi görmektedir (Rambo, 1993, s. 56). Rambo (1993, s. 46), krizleri iki ana kategoriye ayırmaktadır: Dışsal ve içsel krizler. Dışsal krizler, bireyin kontrolü dışında meydana gelen olaylar veya durumlar nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Örneğin, doğal afetler, savaşlar, ekonomik krizler veya kişisel kayıplar dışsal krizler olarak kabul edilebilir. Bu tür krizler, bireyin yaşamında büyük bir değişime neden olabilmekte ve bu durum, bireyin mevcut inançlarını sorgulamasına yol açabilmektedir. İçsel krizler ise bireyin kendi iç dünyasında yaşadığı duygusal veya psikolojik çatışmalar sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu tür krizler, genellikle kimlik, anlam arayışı, amaçsızlık veya yaşamın anlamına dair sorgulamalarla ilgilidir. İçsel krizler, bireyin mevcut inanç sisteminin bu sorulara yanıt veremediği hissine kapılmasına neden olabilmekte ve bu da bireyi yeni bir inanç sistemi arayışına yönlendirebilmektedir. Bireyler, kriz anlarında destek arayışına girebilirler ve bu destek, onları belirli dinî topluluklara veya inanç sistemlerine yönlendirebilir. Ayrıca, krizlerin nasıl çözüldüğü, bireyin yeni bir inanç sistemine ne kadar bağlı kalacağını ve bu inanç sistemine nasıl entegre olacağını da etkileyebilmektedir.

Üçüncü aşama olan arayış (*quest*) aşaması, bireyin yeni bir dinî anlayış veya ruhsal tatmin arayışına girdiği süreci ifade etmektedir. Bu aşamada birey, farklı dinî gelenekleri keşfetmeye, diğer inançlarla ilgili bilgi edinmeye ve kendi ruhsal pratiklerini derinleştirmeye başlamaktadır. Arayış aşaması, bireyin krizini çözmeye çalıştığı ve bu süreçte yoğun bir bilişsel ve duygusal katılım gösterdiği kritik bir dönemdir (Rambo, 1999, s. 259). Arayış, bazen belirli bir dinî topluluğun veya ideolojinin etkisi altında gerçekleşebilirken, bazen de tamamen bireysel bir keşif süreci olabilmektedir. Bireylerin arayışa girmelerine neden olan temel motivasyonlar, kişisel tatminsizlik, anlam arayışı, kimlik bunalımı, toplumsal yabancılaşma, ruhsal açlık ve varoluşsal korkular gibi içsel ya da toplumsal baskılar ve yaşam tarzı değişiklikleri gibi dışsal faktörler olabilmektedir. Arayış süreci, bireyin kişisel deneyimlerine ve karşılaştığı dinî toplulukların ve ideolojilerin etkisine bağlı olarak şekillenmektedir ve genellikle bireyin yeni bir dinî inanca bağlılık geliştirmesiyle sonuçlanmaktadır.⁸

⁸ Rambo, bu noktada savunucu adını verdiği ve bireyin dini dönüşümünde aracı rolü oynayan dini liderlere, misyonerlere, toplumsal ve kültürel figürlere değinmektedir. Bu figürler, bireyin ihtiyaçlarına ve durumuna göre farklı stratejiler kullanmaktadırlar.

Dördüncü aşama olan karşılaşma (*encounter*) aşaması bununla yakından ilgilidir. Birey, bu aşamada yeni bir dinî gelenek veya toplulukla doğrudan temas kurmaktadır. Bu temas, kişisel ilişkiler, medya veya dinî toplantılar aracılığıyla gerçekleşebilmektedir. Karşılaşma, bireyin yeni dinî perspektiften güçlü bir şekilde etkilendiği ve bu etkinin dönüşüm sürecinde önemli bir dönüm noktası oluşturduğu aşamadır (Rambo, 1999, s. 260). Başarılı bir karşılaşma, bireyin yeni inanç sistemine güçlü bir bağlılık geliştirmesini sağlamakta ve onu bu inanç sistemine entegre etmektedir. Ancak, karşılaşmanın başarısız olması durumunda, bireyin dönüşüm süreci yarıda kalabilir veya birey inanç sistemine tamamen entegre olamayabilir.

Etkileşim (*interaction*) aşaması, beşinci aşamadır. Bu aşamada birey, karşılaştığı dinî topluluk veya gelenekle daha derin bir ilişki kurmakta; ritüellere katılmaya, dinî hizmetlere gitmeye ve topluluktaki diğer üyelerle ilişkiler kurmaya başlamaktadır. Etkileşim, bireyin yeni inancı topluluk içinde deneyimlemesine olanak tanımakta ve bu süreçte topluluğun desteği, bireyin dinî kimliğini pekiştirmesine yardımcı olmaktadır (Rambo, 1993, s. 78).

Altıncı aşama, bağlılık (*commitment*) aşamasıdır. Bu aşamada birey, yeni inancını tam anlamıyla benimseme kararını vermektedir. Bağlılık, dönüşüm sürecinin sonu değil, bireyin yeni inancı ile olan ilişkisini derinleştirdiği bir aşamadır (Rambo, 1993, s. 81). Bağlılık aşamasının ilk sürecinde birey, yeni inanç sistemine dair olumlu bir tutum geliştirmektedir. Bu süreç zamanla bireyin dini grup içerisine entegre olması ve yeni inancını başkalarına yayma ve savunma sorumluluğunu da üstlenmesiyle devam etmektedir. Bireyin yeni inanç sistemine olan bağlılığı, onun kimliğinin merkezi bir bileşeni haline gelmekte ve bu kimlik, bireyin davranışlarını, kararlarını ve ilişkilerini derinden etkilemektedir.

Son aşama olan sonuç (*consequence*) aşaması, dinî dönüşümün bireyin hayatında yarattığı uzun vadeli etkileri kapsamaktadır. Bu aşamadaki sonuçlar, bireyin sosyal, psikolojik ve manevi yaşamını derinden etkileyebilir. Yeni dinî kimlik, bireyde yeni bir amaç duygusu yaratırken; eski inançlara bağlı olanlarla ilişkilerde zorluklar ortaya çıkabilmektedir (Rambo, 1999, s. 265).

Bireyin dinî dönüşüm süreci, onun yaşamında birçok alanda değişiklikler yaratmaktadır. Bu değişiklikler, kişinin kendini algılayış biçiminden sosyal

ilişkilerine kadar geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Bu, bireyin hayatındaki anlam arayışını derinden etkilemekte ve yeni bir kimlik geliştirmektedir. Dinî dönüşüm, bireyin sosyal ilişkilerini ve toplumsal statüsünü de etkilemektedir. Birey, yeni inanç sistemiyle birlikte toplumsal çevresinde kabul görebilmekte veya dışlanabilmektedir.

5. İran'ın Dini Diplomasisi

İran'da 1979 Devrimi'nden bu yana din ve transnasyonal bağlar, ülkenin dış politikasında önemli bir rol oynamaktadır. İran, “ne Doğu ne Batı, sadece İslam Cumhuriyeti” sloganı çerçevesinde kendisini alternatif bir seçenek olarak konumlandırmış ve bu yeni yaklaşımı İslam birliğini evrensel bir perspektiften ele alarak geliştirmiştir. Bu bağlamda, Devrim'i ihraç etmek ve İran benzeri rejimlerin bölgede inşa edilmesi amacı güdülmüştür (Elhan, 2016, s. 31). İran, bölgedeki ülkelere rejimini bir rol model olarak sunarak model oluşturma stratejisini benimsemiştir. Bu stratejiyi yürütmek için uluslararası örgütler, İslamcı örgütler ve kamu diplomasisi gibi üç temel araç kullanmıştır.

İran, 1980'lerden itibaren Orta Doğu'da nüfuzunu artırmak amacıyla yumuşak güç ve dini diplomasiyi kullanmış, Şii'likten beslenen anti-emperyalist ideolojik yorumunu Batı kültürü ve değerlerine karşı bir araç olarak öne çıkarmıştır (Westnidge, 2015, s. 367). 2005 yılında yayımlanan İran'ın Yirmi Yıllık Vizyon Belgesi, İran'ın yumuşak ve sert gücü dengeleyerek bölgesel liderliği elde etme planlarını detaylandırmaktadır (Madarshahi, 2012, ss. 619-620). Bu belgede, İran'ın İslamcı devrimci kimliğiyle politika, ekonomi, bilim ve teknoloji alanlarında lider bir ülke olmayı hedeflediği belirtilmektedir.

İran'ın dini diplomasi aracılığıyla dini bir araç olarak kullandığı yöntemler çeşitlidir. Bu yöntemler arasında, devlet dışı aktörlere destek vermek, medya organları ve kültürel merkezler aracılığıyla Şii kültürel ve dini değerleri yaymak, eğitim faaliyetleri, geziler, dini etkinlikler düzenlemek bulunmaktadır. Bu çerçevede İran, El Mustafa Üniversitesi, Ehl-i Beyt Dünya Meclisi ve İslam Mezheplerini Yakınlaştırma Kurumu gibi kurumlarını birer diplomatik araç olarak kullanmaktadır (Ametbek, 2021). Bu kuruluşlar, Şii'lik temelli dini bilgi yaymanın yanı sıra İran'ın siyasi ajandasını İslam dünyasında tanıtmak amacıyla konferanslar düzenlemekte ve

yayınlar neşretmektedir. 1979’da Kum’da kurulan El Mustafa Üniversitesi, 2003 yılında uluslararası eğitim vermeye başlamıştır. Üniversite, Şiilik temelli dini bilgileri yaymayı ve İslam dünyasında din adamı ve entelektüel yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Bu üniversite, dört ana öğrenci grubuna eğitim vermektedir: İran vatandaşları, eğitim amaçlı İran’a gelen yabancılar, üniversitenin şubelerinin bulunduğu ülkelerin vatandaşları ve uzaktan eğitim alan öğrenciler. Üniversitenin Türkiye’deki temsilciliği 2010 yılında İstanbul’da kurulmuş ve öğrencilere uzaktan eğitim, açık öğretim ve Farsça eğitimi sunmaktadır. Bu temsilcilik, Türk öğrencilere araştırmacı olarak İran’ı ziyaret etme imkânı sunmaktadır. Ayrıca Türkçe yayın yapan bir yayınevi ve *Misbah* adlı bir dergisi bulunmaktadır. El Mustafa’nın öğrencileri Suriye’de savaşan Şii milislere katılmaya yönlendirdiği şeklinde iddialar bulunmaktadır (Steckler, 2023, s. 7). Türkiye Yükseköğretim Kurumu, 2023 yılında El Mustafa Üniversitesi’nin Türkiye’de denkliğini tanımadığını ilan etmiştir (bkz. Uluslararası El-Mustafa Üniversitesi, t.y; Yükseköğretim Kurulu, t.y).

Ehl-i Beyt Dünya Meclisi, 1990 yılında rehber Ali Hamaney’in talimatıyla kurulmuştur. Bu kurum, Şii topluluklar arasında iletişim kanalları oluşturarak İran’ın Şii dünyasındaki etkisini ve gücünü arttırmayı hedeflemektedir (Steckler, 2023, s. 14). Meclis, İslam dünyasında Şiiliği ve İran devrim ideolojisini tanıtmaya için kitaplar ve dergiler yayımlamakta ve bu yayınları ücretsiz olarak hedef kitlelere ulaştırmaktadır (Bani Kamal, 2018; Ametbek, 2021).

İslam Mezheplerini Yakınlaştırma Kurumu ise İslam mezhepleri arasındaki uzlaşmayı teşvik etmek amacıyla 1990 yılında kurulan bir başka İran merkezli kuruluştur. Bu kuruluş, İran’ın dış politikasında önemli bir yumuşak güç unsuru olarak kabul edilmektedir. Kurum, İran’ın mezhepler arası uyum arayışının bir parçası olarak konferanslar düzenlemekte ve Şii ve Sünni Müslümanları bir araya getirmektedir. Ametbek’e (2021) göre, kurumun gelir kaynakları vakıflardan ve dini yollarla elde edilen gelirlerden oluşmaktadır. İranlı kurumlar, bazen diğer ülkelerin iç işlerine karıştıkları gerekçesiyle eleştirilmekte veya uygulamaları olumlu karşılanmamaktadır. Hatta Lishyanska’nın (2009, s. 110) belirttiği üzere bu kurumlar, faaliyetleri nedeniyle İran istihbaratı adına çalışmakla suçlanabilmektedirler.

İran’ın bu dini diploması stratejisi bu bağlamda üç ana formda karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, Şiiilerin yaşadıkları ülkelerle dini bağların güçlendi-

rilmesidir. İran, dünya genelinde Şiiğin merkezi olduğu iddiasından hareketle, Şii gruplarla ilişkilerini kuvvetlendirme yoluna gitmektedir. Bu, İran'ın Lübnan, Irak ve Yemen'deki Şiiiler ve Türkiye'deki Şiiilerle olan ilişkilerini içermektedir. İran, bu ülkelerdeki din adamlarını ve öğrencileri davet etmekte ve dini amaçlarla seyahat ve eğitim olanakları sağlamaktadır. İkincisi, mezhepler arası diyalogun geliştirilmesidir. Hedef, çoğunluğu Şii olmayan ya da Şiiilerin azınlık olduğu ülkelerde tevhit ve ümmetin birliğini teşvik etmek için diyaloga açık bir ortam yaratmaktır. Bu çabalar, İran'ı hedef kitle gözünde yüceltmeyi amaçlamaktadır. Sonucusu ise Şiiileştirme faaliyetleridir. Bu bağlamda dini bağlar teopolitik bir çerçevede nüfuz alanı yaratmak maksadıyla kullanılmaktadır. Bu süreç, Türkiye'deki Alevilerin ve Sünnilerin Şiiileşme süreçlerini de kapsamaktadır.

6. Süreç Teorisi Çerçevesinde Türkiye'de Şiiileşme

6.1. Bağlam

Şiiileşmenin Rambo'nun bağlam olarak tanımladığı birinci aşaması makro ve mikro düzeyde düşünüldüğünde Müteşeyyi Alevi ve Sünniler için makro düzeyde benzerlikler söz konusuysen mikro düzeyde ciddi farklılıkların olduğu gerçekleştirilen mülakatlarda ortaya çıkmaktadır. Ancak makro düzeyde de yaşanan ortak bağlam, iki grup için aynı şeyi ifade etmeyebilmektedir. Öncelikle makro düzeyde Şiiileşmenin bağlamı ele alındığında Türkiye'deki Aleviler ve Sünniler için yaşanan siyasal sistem ve toplumsal düzen ortak gibi gözükmemektedir. Ancak aynı siyasal sistem ve toplumsal düzen içerisinde yaşıyor olmak, bu iki grup özelinde bağlamsal açıdan aynı tecrübeyi getirmemektedir. Kaldı ki vatandaşı olunan devlet ve içerisinde yaşanan toplum da Şiiileşmenin yaşandığı dönemde ciddi dönüşümler geçirmiştir.

Aleviler açısından makro bağlama bakıldığında; toplumsal düzeyde ciddi ön yargılara muhatap olmuş, 1980 askeri darbesi öncesi Kahramanmaraş, Malatya ve Çorum Olayları gibi kanlı hadiselerle maruz kalmış, dini açıdan marjinal olarak görülmüş ve 1993 yılında yaşanan Sivas Madımak Katliamı travmasını yaşamış bir toplulukla karşılaşmaktadır (Mutluer, 2016). Mezhepsel bir azınlık olmanın yanı sıra kökenini Osmanlı Anadolu'sundaki Kızılbaş-Türkmen isyanlarına ve bu isyanların sonuçlarına kadar götürebileceğimiz bir tarihsel bagaj, Alevilerin geniş toplum içeri-

sindeki pozisyonunu etkileyebilmektedir (Yıldırım, 2017). Devlet düzeyinde baktığımızda ise her ne kadar Sünni şeriata dayalı nizamı ortadan kaldıran Cumhuriyet’in laiklik ilkesi Aleviler için bir sığınak olarak kabul görmüş olsa da bürokraside temsil ve cemevlerinin statüsü gibi unsurlar devlet düzeyinde de sıkıntılarının mevcudiyetini göstermiştir. Özellikle Sünni İslamcı-muhafazakâr iktidar(lar)ın güç konsolidasyonu, Alevilere yönelik cılız açılım denemelerine rağmen Alevilerin makro bağlamda devlet ile ilişkilerinde yabancılaşmayı arttırmıştır. Aleviler için toplum ve devleti içeren makro düzeyde Alevi inanç ve kimliğini muhafaza etme çabası çeşitli boyutlarda bir bedel ödeme veya kimliğini açık etmeme ihtiyacını doğurmuştur. 1990’ların başında Alevilerin çoğunlukla sempati ile baktıkları kamusal karakterlere yönelik arkasında İran’ın olduğu iddia edilen suikastlar⁹ ve İran rejiminin zaten İslami bir karakter taşıması da Aleviler açısından makro bağlam içerisinde mana ifade eden durumlardır. Şiileşme açısından makro düzeyde akılda tutulması gereken hususlar bunlardır.

Sünniler açısından ise makro düzeyde büyük çoğunluğu oluşturmanın getirdiği bir toplumsal baskınlık söz konusudur. Sünnileri toplumsal açıdan din-mezhep farklılaşmasına itecek bir toplumsal bağlamdan söz etmek kolay değildir. Ancak devlet düzeyine gelindiğinde bu bağlam farklılaşmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti’nin laiklik ilkesi çerçevesinde izlediği bazı politikalar, bir kısım Sünni dindar çevrelerce sorunsallaştırılmıştır (Gumuscu ve Sert, 2009). 1990’larda yaşanan kamusal alan tartışmaları ile zirveye ulaşan dindar Sünnilerin devlete yabancılaşması meselesinin ardından yaşanan 20 yılı aşan AK Parti iktidarı döneminde kamusal alanda dindarlık görüngülerinin sıradanlaşması ve hatta bazı noktalarda norm haline gelmesi buradaki makro bağlamı oluşturmaktadır. 1990’larda devletin dinin kamusal alanda temsiline karşı sıkı politikası ve bir yanda komşuda yaşanmış olan İslami devrim ve rejimin kullandığı anti-empyralist, anti-Siyonist ve ümmetçi söylem bilhassa İslamcı geleneğe yakın Sünniler için Şiileşmenin makro bağlamını oluşturmuştur. Ancak laik devletin dindarlığın kamusal alana çıkışına karşı politikası ve İran’daki devrimin ideolojik çevreler dışında kalan sokaktaki ortalama bir Sünni’yi ne kadar etkilediği aşikar değildir.

⁹ Uğur Mumcu, Muammer Aksoy, Bahriye Üçok, Turan Dursun, Ahmet Taner Kışlalı ve Çetin Emeç bu bağlamda sayılabilecek isimlerdendir.

Mikro bağlama geldiğimizde ise Alevi ve Sünnilerin içine gömülü oldukları kişisel çevreler birbirinden çok farklılaşmaktadır. Alevi ve Müteşeyyi Alevi elitlerle gerçekleştirdiğimiz mülakatlardan elde ettiğimiz verilere göre bu gruplarda mezhepsel bir azınlık olmanın da bir getirisi olarak grup içi sosyalleşmenin daha yoğun olduğu gözlemlenmiştir. Kimlik oluşumunda Sünni çoğunlukla yapılan biz-onlar ayrımı, çatışmacı olmamakla beraber belirgindir. Mülakatlarda bu noktada dikkati çeken husus, bütün sembolik ve mezhepsel ortaklıklara rağmen Şiilerin de Aleviler tarafından “onlar” kategorisine sokuluyor olması ve Sünnilerden kayda değer bir biçimde ayrıştırılmamalarıdır. Müteşeyyi Alevilere geldiğimizde dönüşümden önce benzer bir grup içi iletişime görece daha teşne bir sosyal yapı içerisinde bulunmalarına rağmen; bu daireden çıkmaları, eski gruplarındaki bireylerle ilişkilerini de değiştirmiştir. Her ne kadar mülakat gerçekleştirdiğimiz bir Müteşeyyi Alevi imama göre geleneksel Alevilerle ilişkileri çeşitli vesilelerle sürse bile; aynı şehirden bir Alevi dedesi ve vakıf yöneticisine göre aralarında keskin çizgiler oluşmuştur. Alevileri halen daha grup içi olarak tasavvur edip iletişim kanallarını korumak isteyen imam geleneksel inançlarının özü ile buluştuğunu düşünürken; dede ise Şiileşenlerin inançlarını terk ettiklerini düşünmektedir. Şiileşmenin mikro bağlamında bir Alevi böyle bir dönüşüm yaşadığında kişisel, ailevi ve mezhepsel grup içi ilişkilerinde sorunlar, kopmalar ve dışlanmalar yaşayabilmektedir. Bir Müteşeyyi Alevi'nin mülakatta belirttiği gibi Şiileşerek namaz kılmaları “Ali'nin tarafından Muaviye'nin tarafına geçti” denilerek kendi Alevi cemaatlerinden tepki çekebilmektedir. Bu vakanın inancın kimlik yönü daha ağır basan azınlık bir grup içinde gerçekleşmesi, bunun gibi negatif bir durumun daha ağır hissedilebilmesini sağlamaktadır.

Müteşeyyi Sünnilerin içinde buldukları mikro bağlam düşünüldüğünde geldikleri ideolojik cenahın ortamının göz önüne alınması gerekmektedir. Çoğunluğu oluşturan mezhep grubundan olmaları, kolektif bir grup içi dayanışma ve ilişki ihtiyacı doğurmadığından bu durumun yaratabileceği baskıyı da azaltmakta ve daha bireysel ve özgür hareket edebilme olanağı sağlamaktadır. Müteşeyyi Sünnilerin sivil toplum içerisinde dernek/vakıf şeklinde örgütlenme eğilimleri, sayılardaki azlık ve coğrafi dağılımın da etkisiyle henüz kayda değer bir düzeyde değildir. Ancak bir çeşit örgütlenmeye gidilmesinin tepki çekme ve baskı yaratma ihtimali düşünüldüğünde Müteşeyyi Sünnilerin düşük profilde ve bireysel hareket etmeleri, bu bağlamın bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. 1990'lar süresince

dahil oldukları ideolojik çevrenin İran’a genel olarak pozitif bakışa sahip olması, makro ve mikro düzey arasında bir köprü kurarak bu dönüşümün sosyal ilişkiler düzeyinde kabullenilmesini kolaylaştıran bir unsur olarak görülebilir. Ancak Şia için İran’ın başka bir devlet olarak oynadığı rol ve Türkiye’nin İran ile ilişkilerindeki dalgalanmaların makro bağlamın Şiileşme açısından mikro bağlamı kırılğan ve elverişsiz hale getirebildiği de gözlemlenmiştir.

6. 2. Kriz Aşaması

Rambo’nun kriz aşaması olarak gördüğü merhalede bireylerin dışarıdan gelen hadiseler veya içsel olarak anlam arayışlarına mevcut inançlarında cevap bulamaması durumları ortaya çıkmaktadır. Müteşşeyyilerin müla-katlarda aktardıkları tecrübeler baktığımızda bu krizlerin genellikle içsel olduğuna şahit olmaktayız. Müteşşeyyi Alevilerde bir içsel kriz anı olarak tanımlanabilecek şey, geleneksel Aleviliğin ibadet pratiklerinin dönüşen bireylerin ruhsal ihtiyaçlarını gidermeye yeterli olarak görülmemesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ibadet eksikliği hissi veya krizinin ortaya çıkmasına vesile olan ise Müteşşeyyi Alevilerin ibadetlerine devamlı olarak şahit olabildikleri Sünnilerle iç içe yaşamalarıdır. Dine daha fazla yönelmek isteyen bir Alevinin kendini beraber yaşadığı Sünnilerle mukayese ederek fikhını yetersiz görmesinin neticesinde Hanefilere uyum sağlaması, ortaya ikinci bir içsel kriz, çelişki ve bilişsel uyumsuzluk çıkarmaktadır. Saha çalışmasındaki gözlemler, Hanefi fikhı çerçevesinde ibadet etmenin Şiiliğe geçmeden önceki bir geçiş aşaması olduğunu ortaya koymuştur. İçinde büyüdükleri gelenek ve kültürün aynı toplum içerisinde birlikte yaşansa bile Sünnilik ile olan kimliksel karşıtlık hali, onları bu ruhsal ve ameli açlığı kendileri olarak kalarak tatmin edemedikleri düşüncesine sürüklemektedir. Zaten Alevi çevrelerde de belli noktalarda kendilerini tanımlamak için kullanılan Caferi ismine sahip grupların içine dahil olmak, bu kişisel ontolojik güvensizlik hissini bertaraf eden bir unsur olarak bu içsel krize cevap olmaktadır.

Müteşşeyyi Sünnilerin hikayelerinde görülen içsel kriz ise İslamcı ve/veya sol ideolojik pozisyonlarının gerektirdiği ulusal ve uluslararası sisteme radikal muhalefet ihtiyacını Sünniliğin sağlayamadığının düşünülmesidir. Sol kabul edilen değerlerin İran’daki harekette temsil edildiği düşünce-

si ve Şia'nın tarih anlatısındaki "haksızlıklara karşı olma" söylemi, anti-empyalist müktesebata sahip, ancak aynı zamanda İslami hassasiyetleri de olan bireylerin Şiiliğe yaşamlarında etkili olmuştur. Bu bakış açısına göre Sünnilik daha pasiftir. Örneğin katılımcılardan birisine göre "İslam'ın [Şii yorumunun] kendi içinde devrimci bir biçimde dünyayı dönüştürme azmini ve çerçevesini sağlamada soldan ve sosyalizmden bir eksikliği yoktur, artısı vardır". Bir diğer kişisel deneyim de benzer bir durumu göstermektedir: "İnkılabın yani devrimci düşüncenin sadece solun malı olmadığına ulaştık... Devrim sınıfsal bir şey değil, bunu İran Devrimi'nde anladık." Müteşeyyi Sünnilerdeki içsel krizin daha politik bir muhteviyata sahip olduğu görülürken; bunun Müteşeyyi Alevilerdeki karşılığı, daha çok mevcut inançlarının ve ibadetlerinin kendilerini tatmin etmemesi olarak ortaya çıkmaktadır. Mülakat verilerine göre İran'daki Devrim'in bu merhalede bir dışsal kriz olarak etkisinden, çok yüksek olmamakla beraber, bahsedebiliriz. Örneğin bir Müteşeyyi Alevi, henüz Şiiliğe geçmeden İran'daki devrimin dikkatini çektiğini ve konu ile ilgilendiğini belirtmiş; Müteşeyyi Sünniler ise zaten politik içerikli içsel krizleri ile bütünleşen bir dışsal etki olarak Şii İran'ın mezkur bireylerin mevcut değerleri ile uyumlu söyleminden etkilenmiştir.

6.3. Arayış Aşaması

Var olan içsel krizlere çözüm için arayış aşamasına geçildiğinde kişisel tatminsizliği giderme, anlam arayışı ve ruhsal açlığı besleme saikleri ile Müteşeyyilerin çeşitli okumalara yöneldikleri ve farklı grup ve bireylerle temas kurdukları gözlemlenmiştir. Sünnilikten Şiiliğe geçmiş olanlarda kimlik değişimi Alevilere nazaran daha belirgin ve sınırlar daha kesin olduğu için kolektif etkiler ve mevcut ortak sembolizmden ziyade bireysel arayış daha billur olmuştur. Sünnilerin Şiileşmesinde sıklıkla İran Devrimi'nin ve kişisel entelektüel arayışların etkileri göze çarpmaktadır. Bu süreçte Ali Şeriatî başta olmak üzere İranlı yazarlar ile tanışıldığı ve onların tercüme edilen eserlerinin okunduğu gözlemlenmiştir. Bunun dışında Hüseyin Hatemi, Abdülbaki Gölpinarlı, Mustafa İslamoğlu, Kelim Sıddıki gibi isimlerin kitaplarının da bu dönüşümün erken dönemlerinde etkili olduğu, mülakat gerçekleştirilen katılımcılar tarafından belirtilmiştir. Bireysel okuma sürecindeki dönüşümlerde İran Devrimi'nin etkisiyle yayımlanmaya başlanan ve ondan ilham alan dergiler de etkili olmuştur. Tevhid, Yeryüzü,

İstiklal, Davet, Müslüman Genç, Selam ve Panel gibi yayınlar bu bağlamda en çok okunan süreli yayınlardır. Bu dergilerdeki devrimci ve siyasi yazılar bu arayış içerisinde heyecan duygusu yaratmada başarılı olmuştur. Böylelikle İran Devrimi ve bu dergilerin İslamcı çizgideki siyasi yazıları, siyasi ilginin dini bir ilgiye dönüşmesinde bir araç işlevi görmüştür. Bu durum, Şiileşmenin İran’a ve 1979 Devrimi’ne yönelik siyasi ilginin bir nedeni olmadığı; aksine İran Devrimi’nin Şiileşmeye yol açtığı kanaatini oluşturmaktadır. Müteşeyyi Sünniler için siyasi tercihler, dini dönüşümün bir sonucu değil; İran’a ve devrimci fikirlere olan siyasi ilginin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Müteşeyyi Aleviler, Sünnilerden farklı olarak İslam’ın inanç ve fıkıh meselelerine ilgi duymaya başlamışlardır. Müteşeyyi Sünnilerde olduğu gibi bu süreçte Ali Şeriatî, Abdülbaki Gölpınarlı, Muhammed Tıcanî gibi yazarların kitapları ve Çorumlu Müteşeyyi Aleviler tarafından yayımlanan Aşura ve On Dört Masum gibi dergiler, dönüşüm sürecinde yardımcı olmuştur. İran’ın bu merhalede etkisi kitapların yayımlanması, çevrilmesi ve dağıtılması çerçevesinde olmuştur. Geleneksel Alevi katılımcıların mülakatlarda belirttiklerine göre Türkiye’deki Şii kurumların cemevlerine Şia’yı anlatan çok sayıda kitap göndermeleri de arayış aşamasındaki Alevilerin etkilenmesine yönelik bir faktördür.

6.4. Karşılaşma Aşaması

Mezhepsel dönüşümün bir sonraki merhalesi olarak Rambo’nun belirttiği karşılaşma adımı, Türkiye’deki Şiileşme örneğinde her zaman arayış aşamasını takip etmeyebilmektedir. Şahsi okumalar dışında çeşitli bireysel karşılaşmalar, Şiileşmenin önünü açan dinamiklerden olmuştur. Mülakatlara göre İslamcı çevreler içerisinde karşılaşan Şiiliğe meyilli insanlar veya yine çeşitli ortamlarda konuşulan, münazara yapılan Azeri-Caferî şahıslar bunlara örnektir. Özellikle bireysel arayışın en yoğun olduğu üniversite yıllarındaki karşılaşmalar, bu dönüşümde daha etkili gözükmektedir. Örneğin katılımcılardan Müteşeyyi Sünnî bir imam, üniversite yıllarında tanıştığı İğdırlı Caferî bir imam ile yaptıkları tartışmalar sonucunda ikna olduğunu belirtmiştir. Şii âlimin bilhassa Sünnîlerin de kabul ettiği kaynakları kullanarak Şia’nın iddialarını ispat ettiğini düşünmesi, bu Sünnî imamın Şiileşmesinde etkili olmuştur. İmamın kendi ifadesine göre “Ehli Sünnet paradigmasındaki boşluklar”, Sünnîleri bu yola doğru itmektir. Müteşeyyi Aleviler için de karşılaşma aşaması mezhepsel dönüşüm açısından

kritik bir rol oynamıştır. Örneğin Çorum'da önemli bir Müteşeyyi Alevi eliti, kendisinin Iraklı bir Şii ile tanışmasının/karşılaşmasının konuya ilgisini geliştirdiğini belirtmiştir. Bu örnekte karşılaşma, arayış merhalesini incelemiştir. Ancak bir başka mülakat gerçekleştirilmiş Müteşeyyi Alevi elitin ifadesine göre arayış içerisinde olduğu için karşılaşma ve onlardan bilgi alma evresine girilmiştir. Müteşeyyi Alevilerde de Sünnilerde de Türkiye'deki Caferi bireyler ve cemaatlerle tanışma/karşılaşma, mezhepsel değişimin düğüm noktası olmuş ve mezhepsel dönüşümün kuvveden fiile geçmeye başladığı anı temsil etmiştir.

6.5. Etkileşim Aşaması

Şiileşme sürecinin karşılaşmayı seyreden veya eş zamanlı olarak gerçekleşen bir sonraki adımı etkileşimdir. Şii birey ve topluluklarla karşılaşma arayış aşamasını takip etse de veya daha önce gerçekleşse de bunun sonucu, etkileşim aşamasına geçiş olmuştur. Bu etkileşim aşamasında Müteşeyyiler kendi mevcut inanç ve ibadetlerindeki eksiklik ve açıklıkları fark etmekte ve Şii İslam inancının doğruluğuna düşünsel olarak ikna olmaya başlamaktadırlar. Bu etkileşimlere örneklerden biri Müteşeyyi Sünni imam bir katılımcının üniversite yıllarında Caferi gruplarla gerçekleştirdikleri münazaralardır. Söz konusu imam, bu münazaralar neticesinde Şii pozisyonun kendi savduklarından daha doğru olduğuna kanaat getirmeye başladığını söylemiştir. Müteşeyyi Alevilerde de benzer bir şekilde arayış içerisinde karşılaşılan birey ve gruplarla etkileşimin artmasıyla karşı tarafın argümanlarını daha ikna edici bulmaya başlama durumu vardır. Aleviler için bu etkileşim esnasında ikna edici unsurlardan bir tanesi Şii kişi ve kurumların da kendilerini Alevi olarak tanımlamaları olmuştur. Bu durum, kimliksel bir feragat yapmadan “öze dönüş” söylemi içerisinde bir geçişi olanaklı kılarak herhangi bir bilişsel uyumsuzluğa imkân vermeden mezhepsel dönüşümün önünü açmıştır. Şiilik ve Alevilik arasındaki ortak dini motifler ve figürler, dönüşüm sürecinde katalizör görevi görmüştür. Sünnilikte İslamcı dünya görüşüne bağlılık bir katalizör görevi görürken, Alevilikte Alevi kimliği bizzat kolaylaştırıcı işlev üstlenmiştir. Burada belirtmesi gereken husus, mülakat gerçekleştirilen Müteşeyyi Alevi elitlerinin geleneksel Alevi kimliklerini korurken de namaz ve diğer ibadet türlerine katılım sağlamış olmalarıdır. Görüşülen Şiileşmiş Aleviler, geleneksel Alevi kimliklerini muhafaza ederken ibadetlerini Hanefi fihhina uygun

olarak gerçekleştirdiklerini belirtmişlerdir. Bu noktada Hanefi fikhının takip edilmesi, geleneksel Alevilikten Şiiliğe geçişte bir bağlantı noktası ve bir vesile olmuştur. Şii birey ve topluluklarla temas ve etkileşim, “namaz kılan Aleviler” için “Hanefi fikhından” “Caferi fikhına” intibakı sağlayan bir köprü vazifesi görmüştür. Şii Müslümanlarla kişisel etkileşimler ve Şii İslam literatürü görünür hale geldiğinde Şii fikhı Alevi kimliğine entegre olmuştur. Müteşeyyi Aleviler, bu süreci “aslına dönüş” olarak tanımlamışlardır. Tanıştıkları Şiilerin rehberliği ve telkiniyle Müteşeyyi Aleviler, Sünnilerden farklı olarak İslam’ın inanç ve fıkıh meselelerine ilgi duymaya başlamışlardır. Bu bağlamda şu basit mantık ortaya konulmuştur: “Ben Aleviyim, Sünnilerden farklıyım ve eğer ibadet edeceksem, bana Sünnilerden daha çok benzeyen Şiiler gibi ibadet etmeliyim”. Şiilik bu bağlamda Alevilerin gözünde hem özgün kimliğini korumak hem de Sünniler ile var olan farklılığı sürdürmek için bir araç olarak görülmüştür.

İran’ın dini diplomasisinin en etkili olduğu nokta bu etkileşim aşamasıdır. İran’ın Şiileşmeye meyilli olsun ya da olmasın Alevilerin kültürel veya dini gezi ya da eğitim başlıkları altında İran’a seyahat etmelerini teşvik ettiği, mülakatlardan elde edilen bir bilgidir. Görüşme yapılan Müteşeyyi Alevilerin tamamı, yaşamlarının bir döneminde İran’a gitmişler ya da orada bir süre yaşamışlardır. Dini eğitim ve gezi, bu seyahatlerin ana akslarıdır. Türkiye’de Şiileşmeye meyleden Aleviler, bu alandaki bilgi ve birikimlerini daha ileri taşımak ve dini bilgilerini arttırmak maksadıyla İran’a gitmişlerdir. Gitmelerinin öncesinde bu kişilerin İran Devrimi ve onun söylemi hakkında bilgi sahibi oldukları ve ondan etkilendikleri görülmüştür. İran’da dini eğitime ya da seyahate giden Müteşeyyi Alevilerin bir kısmı, masraflarının İran tarafından karşılandığını belirtmişlerdir. Bu etkinliklerde İran’ın kendi inancını ve kültürünü tanıtmaya gayesini taşıdığı, katılımcılar tarafından da belirtilmiştir. İran’a eğitim maksadıyla gidenler, büyük oranda lisans ve dini eğitim almışlardır. İran’a gidildiğinde İranlıların karşılama, kalacak yer gibi konularda yardımcı oldukları, belli aralıklarla Türkiye’den giden öğrencilere harçlık verdikleri ve yemek masraflarını üstlendikleri katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Gidilen yerler arasında Meşhed’deki İmam Rıza Türbesi ve Kum’daki Hazreti Masume Türbesi gibi dini mekanlar bulunmaktadır.

İran’ın eğitim alanında müdahil olduğu meselelerden biri de El Mustafa Üniversitesi’dir. Merkezi İran’da bulunan bu üniversitenin aralarında

Türkiye'nin de bulunduğu farklı ülkelerde temsilcilikleri bulunmaktadır. Bu üniversite, ücret karşılığında lisans ve lisansüstü alanlarında açıktan öğretim şeklinde eğitim vermektedir. İran'a eğitim için gidemeyenler,¹⁰ buradan eğitimlerini tamamlayabilmektedir. Görüştüğümüz Müteşeyyi Alevi imamlardan ikisi, bu üniversitede Kuran ve Tefsir gibi alanlarda öğrenci olarak kayıtlı olduklarını belirtmişlerdir. El Mustafa Üniversitesi, bu bağlamda İran'ın kültürel ve dini diplomasisinin önemli bir parçası olarak ortaya çıkmaktadır. Müteşeyyi Alevilerin aksine Müteşeyyi Sünnilerin İran ile olan tecrübeleri ise daha çok İran'dan edinilen ve dini bir içeriğe sahip olan tercüme eserlerden ve İran'da eğitim alıp dönen ya da İranlı/Şii olan kişilerle ilişkilerinden müteşekkildir. Sonraki dönemlerinde ise İran'a gidip gelmelere rastlanmaktadır. Bu seyahatler de yine ağırlıklı olarak eğitim ve dini gezi başlıkları altında yapılmaktadır. Bu seyahatlere ait masrafların yine İran tarafından karşılandığı Müteşeyyi Sünni katılımcılar tarafından belirtilmiştir: "...gidiyorsun konferanslarda akademisyenlerle konuşuyorsun; Türkiye'den, başka yerlerden gelenler var. Konferans ortamını biliyorsun; seni alıyor, beş yıldızlı otele koyuyor. Oradan biniyorsun, konferans salonuna gidiyorsun. Geliyorsun, öğlen yemeği, hadi ye, bir daha gidiyorsun, geliyorsun akşam yemeği. Konferans bitiyor. Şunu bunu yaptırıyor. Paket servis gönderiyor... Hepsini onlar karşılıyor. Ben konferanslara gittiğimde hiç para harcamadım". Bu örneklerde görüldüğü üzere Müteşeyyiler, Şiileşme sürecinde sadece Türkiye'deki yerel Caferi birey ve cemaatler üzerinden sosyal öğrenme ile etkileşim aşamasını tecrübe etmemekte, aynı zamanda doğrudan İran'a giderek bu inancı temellük etmektedirler.

6.6. Bağlılık Aşaması

Rambo'ya göre bağlılık aşaması artık bu inancın tamamen benimsendiği ve başkalarına da tebliğ etme noktasına gelindiği bir merhaleyi ifade etmektedir. Bu durum, Müteşeyyilerin tecrübelerinde son derece billurdur. Özellikle Müteşeyyi Aleviler geleneksel inançlarının özü olarak gördükleri

¹⁰ Mülakat yapılan Müteşeyyiler, Türkiye'de Caferi dini eğitiminin verildiği resmi bir müessese olmadığından ötürü böyle bir ihtiyacın hasıl olduğunu ve bu sebeple İran'a ya da Irak'a dini eğitim için gitmeleri gerektiğini belirtmişlerdir. Bazı katılımcılar, Türkiye'de Caferi din eğitimi veren bir dini müessese talep ettiklerini, olması halinde dini eğitim almak için Türkiye dışına gitmeyeceklerini söylemişlerdir.

Şiiliği kendi eski gruplarında da yaymak adına “irşad” faaliyetlerine çeşitli fırsatlarla girişmektedirler. Örneğin bir Müteşeyyi Alevi cami imamı, Alevi köylerinde cenaze namazlarını kaldırmak için davet edildiği durumlardan köylülere tebliğ faaliyeti olarak istifade ettiğini belirtmiştir. Müteşeyyiler tarafından tebliğ faaliyetleri kapsamında pek çok kitap kaleme alınmış, dernek kurulmuş, web siteleri oluşturulmuş ve Youtube gibi sosyal medya platformlarında yayınlar yapılmıştır. Müteşeyyiler, bağlılık aşamasında buldukları inançlarının ve kimliklerinin gereği olarak düşündükleri için farklı kanallardan insanları “aydınlatmayı” amaç edinmişlerdir. Hatta Malatya’da görüşülen bir cemevinin dedesine göre Müteşeyyi Alevilerden bir kısmı, derneklerinin yönetimini ele geçirip kendi cemaatlerini dönüştürmeyi hedeflemiş ancak başarılı olamamışlardır.

İran’ın bu bağlılık aşamasında da belirli etkileri mevcuttur. Eğitimlerini tamamlayıp Türkiye’ye dönen Müteşeyyilerin cemaatlerinde imamlık yaptıkları ve tebliğ faaliyetlerinde buldukları kendileri tarafından da ifade edilmiştir. Bundan başka, İran’a daha önce gidip gelenler bazen yeni kişilerin de İran’a gidebilmeleri için aracı olmuşlardır. Örneğin Müteşeyyi Alevi bir katılımcının söyledikleri, bu bakımdan dikkat çekicidir: “İrşad Bakanlığı [İran] bir proje geliştirmiş. Ondan bizim ... Hoca’ya bahsetmişler. O da bana bahsetti. Ben de dedim ki avukatları toplayıp götürüyorum. İki ayrı avukat grubuyla iki kere gittik. Din, tarih, gezi falan filan. Gözümle de görmüş oluyorum. Ziyaret, kültür, İmam Mehdi’nin doğum günü vesilesi, vs. Tema bizi tanıyın idi”. Bağlılık aşamasında Müteşeyyiler, artık arayış içerisinde olan bireyler değil; arayış içerisinde olanları buldukları aşamaya getirmeyi hedefleyen tebliğci/misyoner konumundadırlar.

6.7. Sonuç Aşaması

Rambo’nun sonuç aşaması olarak tespit ettiği merhalede bireyler, dini dönüşümlerinin uzun vadeli sosyal sonuçlarıyla yüzleşmektedirler. Gerçekleştirdiğimiz mülakatlara göre Müteşeyyi Alevilerin hayatlarında sonuç olarak değişen bir unsur, ülkedeki bir mezhepsel azınlık topluluğun çemberinden çıkarak bir başkasına geçiş yapmalarındadır. Her ne kadar Müteşeyyi Aleviler kendilerini halen daha Alevi kimliği içerisinde tanımlasalar da geleneksel Alevilerin ekseriyetle Şiileşmeye olan negatif bakışları dolayısıyla kendi toplulukları ile aralarına mesafe girmekte ve dışlanabil-

mektedirler. Bu durum haliyle sosyal ilişkilerinde ciddi bir değişime sebep olmaktadır. Bununla beraber yeni intibak edilen inanç ve kimlik dolayısıyla Türkiye'deki Caferiler ile yeni sosyal ilişkiler gelişmektedir. Benzer şekilde Müteşeyyi Sünniler için de bir taraftan öz-kimlik konusunda yeni bir anlayış yerleşirken diğer taraftan sosyalleşme alanları değişiklik göstermektedir. Bu noktada İran'ın mevcudiyeti inançları açısından bir dayanak noktası olmakla beraber zaman zaman toplumsal olarak sıkıntı yaratan bir unsur haline gelmektedir. İran ile mezhepsel ortaklıkları sebebiyle Türkiye'deki Şiilere yönelik "İran ajanı" ithamı, bu kişiler için sonuç aşamasında yaşanan ciddi bir olumsuzluk olarak ortaya çıkmaktadır.

7. Sonuç

Alevilerin ve Sünnilerin Şiiliğe geçişleri, süreç teorisi bağlamında incelendiğinde zamana yayılan ve çeşitli aşamalardan oluşan bir dönüşüm olduğu görülmektedir. Bu süreçlerde bireylerin yaşadığı dini krizler, arayış içinde oldukları yeni kimlikler ve karşılaştıkları dini figürler, dönüşümün temel unsurlarını oluşturmaktadır. Kimlik inşası, bu süreçte inanç değişiminin itikadı ve bilişsel kısmı kadar önemli bir husustur. Süreç teorisinin öngördüğü aşamalı dönüşüm çerçevesi, Şiileşme vetiresini idrak ve izah etmede son derece yardımcı olmaktadır. Biz bu çalışmada Rambo'nun ortaya attığı bu analiz çerçevesinden istifade ederek saha çalışmalarından elde ettiğimiz veriler ışığında Türkiye'deki Şiileşmenin dinamiklerini tahlil ettik. Bunu gerçekleştirirken aynı zamanda bu dönüşümün merhalelerinde İslam ve Şiiliğin lideri olma iddiasındaki İran İslam Cumhuriyeti'nin etkilerini de tartıştık.

Şiileşme, Türkiye'nin yaklaşık olarak son 40 yılında gelişen bir olgudur. Türkiye bağlamında değerlendirildiğinde Şiileşmenin ağırlıklı olarak Aleviler içerisinde yaygın olduğunu; ancak Sünniler arasında da örnekleri görüldüğünü söylemek mümkündür. Alevilerin ve Sünnilerin Şiileşmelerinde farklı dinamikler etkili olmuştur. Aynı şekilde İran'daki İslami rejime bakış ve rejimin oynadığı rol, iki grubun Şiileşme süreçlerine farklı yansımıştır. Saha çalışmalarından elde edilen verilere göre Siyasal İslamcı topluluğun bazı üyeleri, İran Devrimi'nin oluşturduğu kişisel etkileşimler ve heyecan sayesinde Şiilikle bir köprü kurmuşlardır. İslamcı çevrelerde Devrim'e duyulan siyasi ilgi ve olumlu tutum, zamanla bazı bireylerin İran'daki inanca

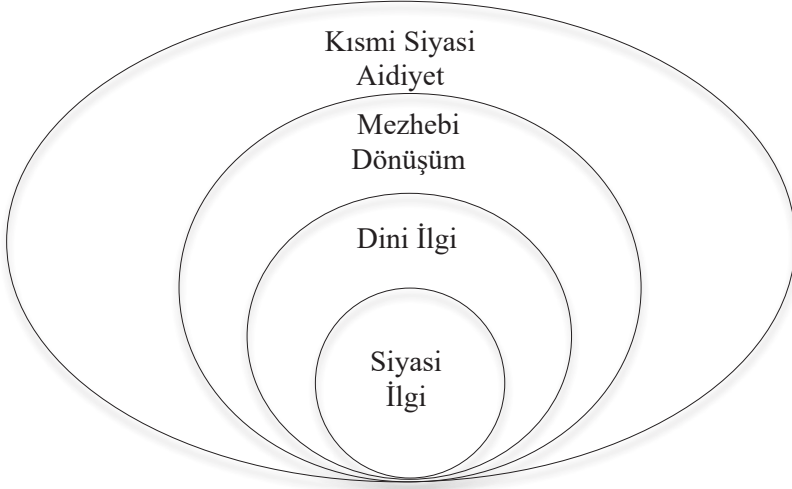
ilgi göstermesine yol açmıştır (Figür 1). Bu bağlamda, İran Devrimi’nin “İslami” niteliği kritik bir öneme sahiptir. Bunun dışında aynı zamanda sol bir ideolojik müktesebata sahip Sünnilerden de Şiiliğe geçiş olmuş ve bunu mümkün kılan İran’ın anti-empyralist, anti-Siyonist ve anti-sistemik söylemi olmuştur. Müteşeyyilik bir kısım Sünni arasında bu minvalde Sol-İslam karışımı bir fikriyatın neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Yani İran’daki rejime yönelik politik ilgi, öncelikle dini ilgiyi getirmiş ve bu ilgi sonrasında ikna olan Sünniler arasında Şiileşme olayına yol açmıştır. Şiileşmenin akabinde de İran’daki rejime mezhep temelli kısmı bir politik aidiyet hissi ortaya çıkmıştır (Figür 1).

Aleviler için ise denklem farklı oluşmuştur. Alevilik ve Şiilik arasındaki ortak semboller ve mitler ister kendi keşifleriyle ister sosyal öğrenme ve telkin yoluyla olsun bütün Müteşeyyi Alevilerin bilgi edinmelerini kolaylaştıran bir aidiyet duygusu yaratmıştır. Ali’ye ve Ehl-i Beyt’e duyulan sevgi, On İki İmam’a bağlılık ve Kerbela gibi matemlere yaklaşımlardaki benzerlikler, en belirgin ortak noktalardır. Şii fikhına göre yaşamaya başlandığında, en azından söylemsel düzeyde, Alevi kimliğinden vazgeçmeye gerek kalmamaktadır. Bu bağlamda Alevilerin Şiileşmelerinde Sünnilerinkinden farklı olarak siyasi faktörlerden ziyade dini faktörlerin etkili olduğunu söylemek mümkündür (Figür 2). Başka bir ifade ile inançsal yakınlık, dinsel dönüşümü tetiklemiştir. Sünnilerin Şiileşmesinde politik saikler vasıta olurken Alevilerin Şiileşmesinde doğrudan itikadi ve fıkhi ihtiyaçlar geçişi sağlamıştır. Şia’ya yönelik dini ilgi, zamanla mezhepsel dönüşümü getirmiştir (Figür 2). Bu dönüşüm de zamanla politik ilgi ve kısmı politik aidiyete yol açmıştır.

Bu çalışma, Şiileşmenin her merhalesinde İran’ın direkt veya dolaylı etkisini de ortaya koyarak bir dış politika vasıtası ve yumuşak güç unsuru olarak dini diplomasinin mezhepsel dönüşümlerin her zaman başlatıcı olmasa bile tamamlayıcı bir dışsal etki şeklinde arzı endam edebileceğini göstermiştir. İran’ın belirli bir dönüşüm sürecine girmiş bireylere kitap kaynağı sağlaması, eğitim vermesi, ülkesinde misafir etmesi gibi faaliyetleri, bu sürece katkı sunmakta ve bunun neticesinde kamu diplomasisinin esas hedefi olan diğer ülke vatandaşlarının “gönül ve akıllarını kazanma” amacına fayda sağlamaktadır.

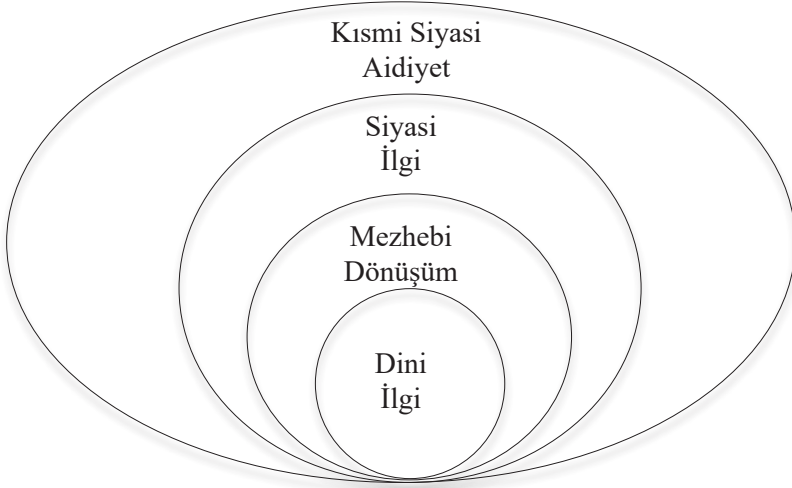
Figür 1

Sünnilerin Şiileşme Süreci

Figür 2

Alevilerin Şiileşme Süreci

Beyan

Bu makaleye her iki yazar da eşit katkı sağlamıştır. Makale, saha çalışmasında katılımcılar ile yapılan yarı-yapılandırılmış mülakatlara dayanmaktadır. Mülakatlarda sorulan sorular için Hitit Üniversitesi’nden etik kurul onayı alınmıştır. Çalışmanın saha araştırmaları, Hitit Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) birimi tarafından maddi olarak desteklenmiştir. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

Both authors contributed equally to this article. The article is based on semi-structured interviews conducted with participants during the fieldwork. Ethics Committee Decision for the questions asked in the interviews was obtained from Hitit University. The field research for the study was financially supported by the Hitit University Scientific Research Projects (BAP) unit. There is no conflict of interest between individuals or institutions in the study. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Abdul Moen, M. N. (2019). *Din değiştirme ve kimliğin yeniden inşası: Singapur'daki Çinli mhtediler rneği* (Kayıt no. 594326) [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]. YK Tez Merkezi.
- Ametbek, D. (2021). *İran Vakıfları: Dış politika arkasındaki yumuşak gç*. Astana Yayınları.
- Banaz, ř. (2018). Türkiye'de Caferiler. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1), 29-62. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/537441>
- Berkan, İ. (2014, 16 Ağustos). *İran, sahiden 'klcl damarlarımıza kadar' sız mış olabilir mi?* Hürriyet.
- Braun, V., Clarke, V., Terry, G., & Hayfield, N. (2019). Thematic analysis. İçinde P. Liamputtong (Ed.), *Handbook of research methods in health social sciences* (s. 843-860). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-10-5251-4_103
- Çayır, C. (2008). *Türkiye'de din değiştirip Hıristiyanlığa geçişin psiko-sosyal etkenleri* (Kayıt no. 231214) [Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Dehghani-Firoozabadi, S. J. ve Assadi, A. A. (2013). Revolution and foreign policy of Iran: The first decade revised. *Iranian Review of Foreign Affairs*, 4(1), 157-184. https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/irfa/v4i1/f_0028816_23395.pdf
- Elhan, N. (2016). İnan Devrimi'nin Türkiye'de yansımaları: İrancılık ve İrancı İslamcılık. *Türkiye Orta Doğu alışmaları Dergisi*, 3(2), 28-57. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/234581>
- Gümüşçü, S., Sert, D. (2009). The Power of the devout bourgeoisie: The case of the Justice and Development Party in Turkey. *Middle Eastern Studies*, 45(6), 953-968. <https://doi.org/10.1080/00263200903268710>
- Grses, İ. (2008). Yükleme teorisi ve din ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 359-377. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/143736>
- Hegazi, O. (2009). *Denominational conversion to Shiism: The journey, who makes it and why?* [Master's thesis, The University of London]. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1655146>

- Kirman, M. A. (2004). Din değiştirme olgusuna sosyolojik bir yaklaşım. *Dini Araştırmalar*, 6(18), 75-88. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/51769>
- Köse, A. (2000). İhtida. İçinde *TDV İslâm ansiklopedisi*, (C. 21, s. 554-558). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Köse, A. (2008). *Neden İslam’ı seçiyorlar*. İz Yayıncılık.
- Lisnyansky, D. (2009). Tashayu (conversion to Shiism) in Central Asia and Russia. *Current Trends in Islamist Ideology*, 8(1), 108-117. <https://www.runi.ac.il/media/4dvns3v3/sindawi-2009.pdf>
- Madarshahi, M. S. (2012). Iran’s ‘twenty-year vision document’: An outlook on science and technology. *Iranian Studies*, 45(5), 619-643. <https://www.jstor.org/stable/23266470>
- Mutluer, N. (2016). The looming shadow of violence and loss: Alevi responses to persecution and discrimination. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 18(2), 145-156. <https://doi.org/10.1080/19448953.2016.1141583>
- Özay, M. (2006). *Günümüz sosyolojisinde modernleşme-sekülerleşme-din ilişkileri* (Kayıt no. 208764) [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Palys, T. (2008). Purposive sampling. İçinde L. M. Given (Ed.), *The Sage encyclopedia of qualitative research methods* (s. 697-698). Sage.
- Pye, M. (1994). *Macmillan dictionary of religion*. Macmillan.
- Rambo, L. R. (1993). *Understanding religious conversion*. Yale University Press.
- Rambo, L. R. (1999). Theories of conversion: Understanding and interpreting religious change. *Journal of Psychology and Theology*, 27(3), 259-273. <https://tinyurl.com/bdfnzpz>
- Reed, I. ve Alexander, J. (2009). Social science as reading and performance a cultural-sociological understanding of epistemology, *European Journal of Social Theory*, 12(1), 21-41. <https://doi.org/10.1177/1368431008099648>

- Sevinç, B. (2006). *Hıristiyan olan Türkler ve Türk misyonerler*. İz Yayıncılık.
- Steckler, J. (2023). How Iran exports its ideology. United Against Nuclear Iran. <https://www.unitedagainstnucleariran.com/ideological-expansion/introduction>
- Taşğın, A. (2004). 1980 sonrası Alevilerin farklı bir görüntüsü: Alevi Caferiler ve Aşura Dergisi. *Dinî Araştırmalar*, 6(18), 141-148. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/51774>
- Tetik, M. O. ve Elhan, N. (2024). Denominational public opinion on international politics: Alevi, Shiite, and mutashayyi perceptions of Iran in Turkey. *Southeast European and Black Sea Studies*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/14683857.2024.2395595>
- Uluslararası El-Mustafa Üniversitesi. (t.y.). Uluslararası el-Mustafa üniversitesi'nden YÖK kararına dair açıklama. <https://www.elmustafa.com.tr/haber-detay/uluslararasi-el-mustafa-universitesi-nden-yok-kararina-dair-aciklama/394>
- Westnidge, E. (2015). The modalities of Iranian soft power: From cultural diplomacy to soft war. *Politics*, 35(3-4), 364-377. <https://doi.org/10.1111/1467-9256.12084>
- Yıldırım, R. (2017). *Aleviliğin doğuşu: Kızılbaş sufiliğinin toplumsal ve siyasal temelleri 1300-1501*. İletişim Yayınları.
- Yükseköğretim Kurulu [YÖK]. (t.y.). Yükseköğretim Kurulu'ndan açıklama. <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/DuyuruDetay.aspx?did=1341>

İnan Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 8, Sayı: 1, ss. 393-403
Geliş Tarihi: 22.11.2024
Kabul Tarihi: 09.12.2024
DOI: 10.33201/iranian.1589772
Makale Türü/ Article Type : Kitap İncelemesi/Book Review

Kitap İncelemesi/ Book Review

Iran and French Orientalism: Persia in the Literary Culture of Nineteenth-Century France

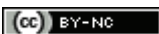
Julia Caterina Hartley, Iran and French Orientalism: Persia in the Literary Culture of Nineteenth-Century France, London, New York, Oxford, New Delhi and Sydney: I.B. Tauris, 2024, 280 pages, ISBN: 978-755645596

Değerlendiren: Duygu ECERYILDIZ*

Bu yazıda Julia Caterina Hartley'nin "Iran and French Orientalism: Persia in the Literary Culture of Nineteenth-Century France" adlı kitabı tanıtılacaktır. Hartley'in eseri dört ana bölümden oluşmaktadır. Kitabın giriş kısmında belirtildiği üzere, yenedünya tarihleri, arkeolojik kazılar ve Aryan ırkının ırkçı miti, Fransızların Ahameniş İmparatorluğu'na bakışını yeniden şekillendirmiştir. Fransa, kültürel mirasını geleneksel olarak Greko-Romen kökenli olarak tanımladığı için, Persler tarihsel düşman olarak görülmüştür. Ancak bu dönem, İran'ın Fransa'daki edebi ve kültürel algısında büyük bir değişim yaratarak İran'ı, bir yandan egzotik bir "öteki", bir yandan da hayranlık duyulan bir medeniyet olarak konumlandırmıştır.

Hartley, Edward Said'in kurduğu oryantalizm kavramına eleştiriler getirmekte ve bu bağlamda, 19. yüzyıl Fransası'nda İran'ın algısının genişleyen diplomatik bağlarla köklü bir dönüşüm geçirdiğini, Edward Said'in Aiskhylos'un "The Persians" adlı oyununu oryantalizmin ilk örneklerinden biri olarak değerlendirdiğini ancak 19. yüzyılın "Oryantal Rönesans" döneminde antik Perslerin büyük bir medeniyet olarak

* Doktora Öğrencisi, Bursa Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, duyguceceryildiz@gmail.com, Bursa, Türkiye, ORCID:0000-0009-9199-0030.

Common Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İnan Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

tanınmaya başlandığını ve hatta modern Avrupalıların ataları olarak görüldüğünü ifade etmektedir.

Hartley, 19. yüzyılın ikinci yarısının İran'ın Batı'daki temsillerinde belirgin bir değişim dönemi olduğundan bahseder. Bunu Batılı gezginler ve diplomatların, İran'ı bir bilimsel araştırma, kültürel merak ve emperyal heveslerin merkezi olarak ele aldıklarını ve bu gezginlerin modern İran'daki günlük hayata dair gözlemleri içeren seyahatnameler yayımlayarak İran kültürüne daha geniş bir bakış açısı kazandırdıklarını belirtir. Ve şöyle devam eder: 19. yüzyılın sonlarına doğru İran kültürü, Fransız kültürel hayatında önemli bir yer edinmiştir. Judith Gautier'nin İran'a dair yazdığı "Iskender: Histoire Persane" adlı romanında Mohsen Khan'a "sadık bir dostluğun onuruna" ithaf edilmesi, İran'ın Fransız toplumundaki etkilerinin bir göstergesidir. İran şiirinin Fransız taklitlerinden, İran folkloru ve dinleri hakkındaki yeni bilgilere kadar birçok kültürel unsur, Fransız sanat ve edebiyatına nüfuz etmiştir. İran, Fransız sahne sanatlarında farklı formatlarda temsil edilmiştir. Kukla tiyatrosundan operanın görkemli sahnelerine kadar İran kültürü, Fransız performans sanatlarında canlandırılmıştır.

Hartley, bu çok katmanlı kültürel transferi, 19. yüzyılda Fransızların İran kültürüyle olan etkileşimlerinin, genellikle "monolitik bir Doğu" algısına indirgenerek göz ardı edildiğini tartışır. Orta Doğu'yu tek tip bir "Oryantal" olarak görmek veya Fransa'nın sömürge imparatorluğuna odaklanarak, İran gibi sömürgeci olmayan Doğu ülkelerini analiz dışı bırakmıştır. Bununla birlikte, Hartley şunu sorar: "Eğer oryantalizmi tek tip bir kategori olarak görmek yerine, belirli bir Oryantal dile yönelik muameleye odaklanırsak ne olur?" Hartley, oryantalizm tartışmalarını yeniden çerçevelemeyi önerir ve şu soruları sorar: "Batı, Doğu'yu nasıl yarattı?" sorusu yerine, "19. yüzyıl Fransız yazarları İran'ı nasıl algıladı?" sorusu sorulabilir mi? Bu yazarların kaynakları nelerdi ve bu kaynakların araçsallaştırılması kültürel farklılık anlayışları hakkında bize ne söyler? Yazar, bu sorularla İran'ın Fransız edebi kültüründeki özel yerini anlamamızı sağlamayı amaçlar. İran'ın, Osmanlı ya da Arap dünyasından farklı bir şekilde temsil edildiğini ve bu temsillerin zamanla evirildiğini belirtir. 19. yüzyıl Fransız anlatıları, büyük ölçüde İran edebiyatı ve Aryan miti tarafından şekillendirilmiştir; bu faktörlerin Aydınlanma döneminde henüz etkili olmamakla birlikte, farklı yazarların İran'a olan yaklaşımlarının kişisel

tarihleri ve motivasyonlarına bağlı olarak değiştiğini ifade eder. Özellikle seyahat yazılarında bu durumun belirginliğinden bahseder. Seyahat eden yazarların, İnan'ın modern yaşamını ve geleneklerini farklı perspektiflerden incelediklerini ve bu deneyimlerini yazılarında aktardıklarını söyler. Fransız seyahat yazılarında çeşitliliğe değinen Hartley, Claude Anet ve Marthe Bibesco gibi yazarların, aynı zaman diliminde ve aynı yerlerde seyahat etmelerine rağmen tamamen farklı deneyimler anlattıklarını belirtir. Hartley, bu çeşitliliğin, 19. yüzyıl Fransız edebi kùltürünü anlamak için iki önemli katkı sunduğunu ifade eder: bunlardan ilki "Oryantalizm" veya "egzotizm" gibi belirsiz kategorilere aşırı güvenmenin, ayrımları, nüansları ve tarihsel değişimleri nasıl yok ettiğini göstermesidir; ikincisi ise tartişmayı Fransa'nın sömürge imparatorluğunun ötesine taşıyarak, sömürgecilik sonrası 19. yüzyıla dair yeni bir bakış açısı sunmasıdır.

Hartley, kitabında, 19. yüzyıl Fransız kùltüründe İnan hakkında beş ayrı, birbiriyle ilişkili anlatı tanımlar. Bu anlatılar, farklı edebi türlerde öne çıkar. Ortaçağ Fars Edebiyatı, Hâfız'ın yeni çevrilen gazelleri, Hayyam'ın rubaileri, Attar'ın tasavvufi şiirleri ve Firdevsi ile Nizami'nin destanları, Fransız okuyuculara hem biçimsel hem de içerik olarak yenilikler sunduğundan bahseder. Bu eserlerin, Allah'ın şairin sevgilisi olarak betimlendiği, dine farklı bir bakış açısı kazandıran bir dünyayı tasvir ettiğini; bu nedenle birçok Fransız'ın İnan'ı duyguların yüceltildiği, bahçelerin her zaman çiçek açtığı ve Allah'ın sevgi dolu olduğu zarif ve ince bir yer olarak hayal ettiklerini belirtir. Bu idealize edilmiş İnan imgesinin, Batı'nın tamamen bir icadı olmadığını; İnan kùltürel ürünlerinden türetildiğini vurgular. Fars şiirinin, yalnızca bir hayal kaynağı değil, aynı zamanda bir taklit modeli olduğunu kitabın birinci bölümünde detaylı şekilde ele alır. Tarihsel romanlar ve diğer sanat dallarının 19. yüzyılda İnan'm, Fransız sanatının çeşitli türlerinde temsil edildiğini, Firdevsi'nin "Şehname" adlı destanından esinlenen oyunların, balelerin ve tarihsel romanların, İnan'ı farklı yönleriyle tanıttığını ve Fransız edebiyatında kendine özgü bir yer edindiğini belirtir. Seyahat yazılarında da Fars edebiyatına yapılan göndermelerin öneminden bahseder. Hartley, İnan kùltürüne dair bu anlatıların, Fransız edebiyatındaki zengin çeşitliliği anlamak için anahtar olduğunu savunur. Fars edebiyatının temaları ve biçimleri, Fransız edebiyatında hem yeni estetik yollar açtığını hem de İnan ile Fransa arasındaki kùltürel bağlantıları güçlendirdiğini tespit eder.

Hartley, İran'ın iki farklı yüzünü tartışır. Bunların aynı madalyonun iki tarafı gibi olduğunu çünkü her ikisinin de Ahameniş İmparatorluğu'na odaklandığını belirtir. Rönesans'tan itibaren Antik Yunan ve Roma'nın, dünyanın ilk büyük medeniyetleri olarak kabul edildiğini, Fransız kültürünün büyük bir kısmının bu klasik modelleri taklit etmeye dayandığını; ancak Yunan yazarların Persleri genellikle “şatafatlı, kadınsı ve despotik” olarak tanımladığını, bu tasvirlerin Yunan'ın erkeklik ve felsefi aydınlanma değerlerinin bir karşıtı olarak sunulduğunu, bununla birlikte Perslerin saygı duyulan rakipler olarak görüldüğünü söyler. Hartley, 19. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde ise eski Perslerin rakipler olarak değil, kayıp akrabaları, “Aryan” ailesinin üyeleri olarak tanımlanmaya başladıklarını belirtir. Eski İran'ı Avrupa'nın asil bir atası olarak sunan bu olumlu temsillerin kilit bir yönünün, Zerdüştlüğe olan odaktan kaynaklandığını, bunun da Jules Michelet gibi yazarların Zerdüştlüğü derinden idealize etmiş olmalarından ve modern İranlıların aslında İslam'ı sadece yüzeysel olarak kabul ettiğini ileri sürerek İranlılar'ın yedinci yüzyıldaki Arap istilasının ardından İslam'a zorla geçirilmiş, ancak gerçekte Zerdüşt geleneklerini korudukları anlatısının etkisinden bahsettiğini ifade eder. Yazar, modern İran ve Kaçar Dönemi'nin ilk üç anlatısının İran'ın geçmişine (ortaçağ şiiri ve antik tarih) odaklandığını, dördüncü anlatının ise modern İran'a, yani Kaçar Hanedanlığı yönetimindeki devlete odaklandığını ifade eder. Modern İran'ın, Fransızların ilgisini, Batı kontrolünden bağımsız bir modern Müslüman ulus olması ve güçlü bir kültürel kimliğe sahip olması nedeniyle çektiğini; ancak İngiliz ve Rus diplomatik etkisinin giderek arttığını, bunun da döneme dair anlatılarda yerel geleneklere (özellikle cinsiyet ayrımı ve dini uygulamalara) yönelik etnografik bir ilginin ve İran'ın komşularıyla ilişkileri üzerinden bir jeopolitik merakın olduğunu tespit eder.

Hartley, İran'ın beşinci ve son anlatısının, önceki dört anlatıdan farklı olarak, İran tarihinin ve kültürünün belirli unsurlarına dayanmadığını, bunun yerine daha geniş bir “İslami Doğu” kategorisine indirgenerek genelleştirildiğini ifade eder. Bu anlatının, Edward Said tarafından ünlü bir şekilde tanımlanan ve İslam dünyasını klişeleştiren yaklaşımlar üzerinden kendini gösterdiğini belirtir. İran'ın “İslami Doğu” anlatısı bağlamında temsil edildiği beşinci anlatının, genellikle Müslüman dünyayı duyusal, ilkel ve barbar olarak betimleyen klişelere dayandığını; bunun da Doğu'nun, Avrupalı yazarların en renkli hayallerini yansıttığı bir perde görevi gördüğünü söyler. Victor Hugo'nun “Les Orientales” adlı şiir

koleksiyonunda bu durumun açıkça görüldüğünü; Hugo'nun bu şiirleri bir dizi "hayal" olarak tanımlamasından bu tespitite bulunur. Batı'nın popüler imgeleminde İran'ın özellikle sahne sanatlarında belirgin bir yer bulduğunu ifade eden yazar, Antoine Galland'ın "Bin bir Gece Masalları" çevirisinin masalsı cazibesinin, 1843'te sahnelenen İran folklorundan bir peri hakkında olan bale "La Péri"nin, 1862'de Hintli bir prenses ve İranlı bir prens arasındaki aşkı anlatan opera "Lallah Roukh"un ve 1891 yapımı "Thamara" ile 1902 yapımı "Parysatis" operalarında kendini gösterdiğini; özellikle bu son iki operada, despotik ve cinsellik odaklı "Oryantal kral" karakterinin, Şehrazad'ın kocası Şah Şehri Yar'ın modeline dayandırıldığını belirtir. Hartley, bu örneklerin, tüm yazarların İran kültürüne eşit derecede ilgi göstermediğini ve İran hakkındaki eserlerin genellikle Fransız hayal gücündeki tanıdık Doğu ile ilişkilendirildiğinde daha iyi satıldığını hatırlatır. Ancak bunun, İran kültürüne anlamlı bir şekilde eğilen eserler ile Said'in tarif ettiği klişeleri sürdüren eserler arasında net bir ayrım olduğu anlamına gelmediğini; gerçekliğin çok daha karmaşık olduğunu vurgular.

Hartley, İran'ın "daha rafine, daha sempatik ve Avrupa'ya kültürel olarak daha yakın" bir Doğu olarak konumlandırıldığını belirtir. İran'ın bir yandan "Oryantal" olarak görülürken, diğer yandan Oryantal komşularına göre üstün bir yer edindiğini, Ernest Renan gibi yazarların İran'ı İslam dünyasının geneline ilişkin olumsuz genellemeleri doğrulayan bir istisna olarak tasvir ettiklerini tespit eder. 19. yüzyıl Fransız edebiyatında İran'ın Avrupa'ya göre kültürel ve entelektüel olarak daha düşük bir seviyede görülmek yerine, Türklere ve Araplara kıyasla ahlaki bir üstünlükle tasvir edildiğini, Eugène Flandin ve Jane Dieulafoy gibi yazarların İranlıların diğer Orta Doğu halklarından daha üstün olduğu yönünde kesin yargılar ortaya koyduklarını aktarır. Hartley, bu tür tasvirlerin Edward Said'in "Oryantalizm" teorisini geçersiz kılmadığını, aksine, bu teoriye yeni sorular, çelişkiler ve kültürler arası temsil biçimlerini değerlendirme imkânı sunduğunu savunur. Hartley, Edward Said'in "Oryantalizm" tanımını üç farklı bağlamda ele alır: Batılı Üstünlük Tarzı: Doğu'yu kontrol etme, yeniden yapılandırma ve otorite kurma amacıyla Batı tarzı bir yöntem. Oryantalist Metin veya Sanat Eseri: Orta Doğu'yu insanlıktan uzaklaştırarak (veya "ötekileştirerek") Batı'nın kültürel üstünlüğünü ilan etme amacı taşıyan metinler ve eserler. Kurumsal Tanım: Akademik çalışma, ideolojik ötekileştirme ve emperyalizmin tüm biçimleriyle eş anlamlı bir yapı olarak sınıflandırılır. Hartley, Said'in ikinci tanımını kullanmayı tercih

eder. Bunun, metin veya sanat eserlerinde olumsuz klişeleri kısa bir şekilde ifade etmek için uygun bir yöntem olduğunu belirtir. Bu klişeler arasında İslamofobik duygular, İranlıları erotize eden veya insanlıktan uzaklaştıran bir bakış açısı ve Batı'nın kültürel üstünlüğü varsayımı bulunmaktadır. Ancak, Hartley diğer iki tanımı eleştirel bir şekilde değerlendirir: İlk tanımın (oryantal dillerin akademik çalışması), “oryantalizm” yerine “oryantal çalışmalar” olarak adlandırılabilceğini, üçüncü tanımın ise her tür emperyalizmle eş anlamlı hale geldiğini, bu nedenle bunun yerine “emperyalizm” teriminin kullanılması gerektiğini belirtir. Hartley, Said'in bu üç farklı anlamı tek bir terim altında toplamasının kasıtlı olduğunu vurgular. Said'in akademik çalışmalar, ideolojik insanlıktan uzaklaştırma ve emperyalizm arasındaki sınırları bulanıklaştırarak bu bilgilerin politik doğasını vurgulamak istediği görüşünü savunur.

Edward Said'in “Oryantalizm” (1978) adlı eseri, Postkolonyal Çalışmalar alanını şekillendiren temel bir kitaptır. Ancak Hartley, bu kitabın temel vaka çalışmalarının genellikle 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl Fransız ve İngiliz yazılarından alındığını hatırlatır. Hartley, kitabında Said'in alıntıladığı yazarların (Victor Hugo, Théophile Gautier, Arthur de Gobineau ve Ernest Renan) bir kısmını ele alır. Said, “oryantalizm” terimine üç farklı tanım sunar: Akademik Disiplin: “Doğu üzerine ders veren, yazar veya araştırma yapan herkes, ister belirli ister genel yönleriyle, bir oryantalisttir ve yaptıkları şey oryantalizmdir.” Düşünce Tarzı: “Doğu ile Batı arasında ontolojik ve epistemolojik bir ayrım üzerine kurulu bir düşünce tarzıdır.” Kurumsal Yapı: “Doğu hakkında açıklamalar yapmak, görüşleri yetkilendirmek, tasvir etmek, öğretmek, yerleşmek ve yönetmek amacıyla oluşturulmuş kurumsal bir yapıdır.” Hartley, İran'ın bu tanımlar bağlamında nasıl temsil edildiğini inceleyerek Said'in teorisinin İran'a özgü farklılıkları nasıl kapsayabileceğini tartışır. 19. yüzyıl Fransız yazarlarının İran'a olan ilgisinin, Edward Said'in öne sürdüğü gibi yalnızca emperyalist bir ideolojiye hizmet etmediğini; aksine, bu ilginin nedenlerinin oldukça kişisel ve özgün olduğunu şu örneklerle açıklar: Victor Hugo'nun Romantizm hareketini ilerletmek amacıyla İran'a yönelmişken, Jane Dieulafoy tarihsel olarak güçlü kadın figürlerine olan ilgisini İran üzerinden keşfettiğini ifade eder. Ayrıca, Ahameniş sanatı, Safevi mimarisi ve Fars şiiri gibi İran'a özgü kültürel eserlerin, Fransız yazarlar arasında büyük bir hayranlık uyandırdığını; bu hayranlığın, daha önce kabul ettikleri estetik anlayışları sorgulamalarına yol açtığını belirtir.

İsfahan'daki Nakş-ı Cihan Meydanı'nı ziyaret eden Fransız gezginlerin ortak gözlemi, Şah Abbas'ın vizyonunun Avrupalı çağdaşlarının çok ötesinde bir örneği olduğudur. Hartley, kültürel karşılaştırmanın her zaman Batı'nın üstünlüğüne dayalı bir hiyerarşi üzerine kurulmadığını vurgular. Aksine, bu tür karşılaştırmalar sıklıkla ortak zeminler bulmak ve Fransa ile İran arasındaki ontolojik ve epistemolojik ayrımları ortadan kaldırmak için bir yol sunduğunu; bazı yazarların tüm insan deneyimlerinin ortak yönlerini vurgulayan evrenselci bir yaklaşımı benimsediğini, diğerlerinin ise İran ve Fransız kültürleri arasındaki belirli paralelliklere odaklandığını tespit eder. Bu durumun, Said'in farklılık paradigmasının yalnızca hikâyenin bir kısmını anlattığını ortaya koyduğunu vurgular. Hartley, kültürler arası temsillerin yalnızca hiyerarşi kuran bir sistem olmadığını, aynı zamanda farklılıkları aşmaya yönelik çabaları da içerdiğini savunur. Özellikle İran ile ilgili eserlerde, empati ve hayranlık içeren birçok ifade olduğunu; bu eserlerin, çağdaş değerlere uygun olmadıkları için genellikle göz ardı edildiğini belirtir.

Edward Said, oryantalizmi, insanlığın bir kısmını diğerine üstün kılmak için kullanılan hiyerarşik bir karşıtlık olarak tanımladığını bu bağlamda, Doğu'nun Batı'nın kendisini tanımlamak için kullandığı "öteki" olduğunu belirtir. Bu ikiliğin medeni ile barbar, aydınlanmış ile geri kalmış, akılcı ile duyusal, erkek ile dişi gibi karşıtlıklar üzerine inşa edildiğini ifade eder. Ancak Hartley, kitabında Fransız yazarların İran'ı algılamak için sadece ötekileştirme ya da egzotizmin değil, aynı zamanda özdeşleşme ve aşinalığın da önemli bir rol oynadığını ortaya koyduğunu söyler. İran'a dair anlatılarda egzotizmin yanı sıra tanıdıklık hissini de belirgin olduğunu vurgular. Bu durum, İran'ın yalnızca "öteki" olarak değil, aynı zamanda Fransız yazarların kendi kültürel ve entelektüel dünyalarıyla ilişkilendirilebilecek bir figür olarak algılanmasına yol açtığını belirtir. Buna örnek olarak, Jane Dieulafoy'un Ahemeniş sanatındaki renkli polikromiyi, Fransız resmi binalarında tercih edilen sade neoklasisizmle karşılaştırarak farklı kültürel estetik anlayışlarını sorguladığını; Şahsen Gazali'nin düşüncesinde kendi fikirlerinden izler bulan Jean Lahor'un bu tür bireysel etkileşimlerin İran'ı anlamada ne kadar önemli olduğunu göstermekte olduğunu ifade eder. Hartley, Said'in oryantalizm paradigmasının kültürler arası temsillerin daha dar bir anlayışını sunduğunu ifade eder. Said'in egzotizmi sömürge söyleminin bir özelliği olarak görmesi ve analizini farklılık paradigması üzerine temellendirmesi,

bu tür temsillerin karmaşıklığını gözden kaçırdığı tespitinde bulunur. Hartley'e göre, Fransız yazarların İran ile karşılaşmaları çok yönlüdür. Bu karşılaşmaların, genellikle İran'ı hem tanıdık hem de yabancı kılan unsurlar arasında bir müzakereyi içerdiğini ve Fransız yazarların İran hakkındaki anlatılarının tek tip bir "Oryantal" tasvirine indirgenemez olduğunu savunur. Hartley, benzerlik paradigmasının küreselleşmeden önce de var olduğunu ve 19. yüzyıl metinlerinde görüldüğünü öne sürer. Fransız yazarların, İranlıları sadece farklılıklarıyla değil, aynı zamanda ortak yönleriyle de ele aldıklarını; öyle ki bazı durumlarda İranlıların bakış açılarıyla özdeşleştiklerini, Jane Dieulafoy'un Ahemeniş hükümdarlarına dair yazılarında onların vizyonlarını övdüğünü, Henri Cazalis'in Gazali'nin fikirlerini kendi düşünceleriyle ilişkilendirdiğini ve Marthe Bibesco'nun modern Şii kadınlarının ritüelleştirilmiş yas tutma geleneklerini derin bir empatiyle ele aldığı örneğini verir.

Hartley, Fransız yazarların İranlıları "alter ego" (öteki benlik) olarak gördüğünü, çünkü onları insan olarak kabul ettiklerini savunur. Edward Said'in öne sürdüğünün aksine, "Doğu'dan" olmak, bir kişiyi daha az ilişkilendirilebilir veya daha az insan yapmamıştır. Günümüz eleştirel söyleminin evrenselcilik kavramına oldukça şüpheyle yaklaştığını, çünkü bu kavramın tarihsel olarak Avrupa merkezilikle ilişkilendirildiğini ancak evrenselciliği tamamen reddetmenin, onu sorgusuz sualsiz kabul etmek kadar tehlikeli olduğunu vurgular. Hartley, Tzvetan Todorov'un "Nous et les autres: La réflexion Française sur la diversité humaine" (1989) adlı kitabındaki argümanlarını da ele alır ve ortaklık ile farklılığın, kültürel başkalarını anlamada birbirini tamamlayan parametreler olarak görüldüğünü belirtir. Ancak Todorov'un beyaz, erkek Fransız filozofları ve yazarları analizini överken, onun yazılarının ırkın deneyimlenmesine dair sessizliğini de eleştirir. Evrenselciliğin, çoğu zaman etnosentrizm (kendi kültürünü merkeze alan bakış açısı) ile eş anlamlı olduğunu, "evrensel ideallerin" tarih boyunca kültürel asimilasyonu haklı çıkarmak için kullanıldığını ve buna da Fransız "mission civilisatrice" (uygarlık misyonu) ideolojisini, tüm dünyanın Fransız yaşam tarzını benimsemesinden fayda göreceği varsayımını örnek olarak gösterir. Bununla birlikte, kültürel göreceliğin kontrolsüz bırakılmasının da insan eşitliğini sorgulayan bir varsayıma yol açabileceğini, demokrasinin Batı'ya özgü bir değer olduğunu savunmanın dünyanın geri kalanında totalitarizmi onaylamak ve bazı insanların aynı özgürlüklere layık olmadığını varsaymak anlamına

geldiğini ifade eder. Todorov, Bhatti ve Kimmich'in katkılarını, kültürel farklılığın insan deneyiminin karmaşık ve çok katmanlı olduğunu gösterdiğini ve evrenselcilik ile göreceliğin bir arada var olabileceğini, bunun da daha nüanslı bir perspektif sunduğunu, bunun da Edward Said'in tanımladığı ikiliği aşmamıza olanak tanıdığını belirtir. Bazı yazarların, Doğu/Batı ikiliğini kendi avantajlarına çevirirken, diğerlerinin bu ayrımı sorguladığını, Marceline Desbordes-Valmore ve Armand Renaud'un Fransız ve Fars lirik şiirini birleştirerek belirli olanda evrenseli bulduğunu ve Fransız ile Fars gelenekleri arasındaki ortak noktaları vurguladığını, Marthe Bibesco ve Jane Dieulafoy'un ise temaya ve sahip oldukları bilgiye bağlı olarak, İranlıları ötekileştirme ve onlarla özdeşleşme arasında gidip geldiklerini tespit eder. Hartley, Fransız yazarların, kültürel farklılığın yarattığı mesafeyi kullanarak, İranlı karakterleri (hem kurgusal hem de tarihsel) kendi duygu ve politik görüşlerini ifade etmek için bir araç olarak kullandığını, Montesquieu'nün İranlı gezginler Usbek ve Rica'nın sesiyle yazdığı gibi, bu yazarların da kendi adlarına konuşmak yerine İranlı karakterler üzerinden görüşlerini dile getirdiklerini tespit eder. Bu durum, "kim kime ve kim için konuşuyor?" sorusunu gündeme getirir ve bu, Said'in "Oryantalizm" kitabında yaptığı metin okumalarının merkezinde yer aldığını, aynı zamanda bu sorunun, görünüşte daha az politik görünen bir alanda da önemli olduğunu belirtir.

Kitabın bölümlerinin neye odaklandığı özetlenecek olursa, birinci bölümde 19. yüzyıl Fransız şiirinde İran'ın etkisi ve algısı incelenmektedir. Bu bölümde, Victor Hugo, Théophile Gautier ve Anna de Noailles gibi şairlerin eserlerinde İran'ın nasıl tasvir edildiği ve bu tasvirlerin Fransız edebi kültürüne nasıl katkıda bulunduğu ele alınmaktadır. Ayrıca, Fransız şairlerin İran şiirinden nasıl etkilendikleri ve bu etkilerin kendi eserlerine nasıl yansıdığı da tartışılmaktadır. Hartley, bu bölümde İran'ın Fransız şiirindeki rolünün karmaşıklığını ve çok yönlülüğünü vurgulayarak, İran'ın sadece egzotik bir öge olarak değil, aynı zamanda edebi yenilik ve ilham kaynağı olarak da önemli bir yere sahip olduğunu belirtmektedir. İkinci bölümde, 19. yüzyıl Fransız tarih yazımı ve tarihi kurgu eserlerinde İran'ın nasıl temsil edildiği incelenmektedir. Bu bölümde, Arthur de Gobineau, Ernest Renan ve Jules Michelet gibi yazarların İran'ı nasıl algıladıkları ve eserlerinde nasıl yansıttıkları ele alınır. Örneğin, Gobineau ve Renan, İran'ı Aryan ırkının beşiği olarak görerek, Avrupa'nın kökenlerini İran'a dayandıran bir anlatı geliştirmişlerdir. Judith Gautier'in tarihi romanı "Le

Livre de Jade” (Yeşim Kitabı), İran tarihini ve kültürünü daha romantik ve egzotik bir perspektiften ele alarak Fransız okuyucularına farklı bir İran imajı sunmuştur. Hartley, bu bölümde Fransız yazarların İran’ı hem Avrupa’nın atası hem de egzotik bir öteki olarak nasıl tasvir ettiklerini ve bu tasvirlerin Oryantalist söylemleri nasıl etkilediğini detaylı bir şekilde analiz eder. Üçüncü bölümde, 19. yüzyıl Fransız seyahat yazılarında İran’ın nasıl temsil edildiği incelenmektedir. Bu bölümde, Flandin, Gobineau, Loti, Jane Dieulafoy ve Marthe Bibesco gibi yazarların İran’a dair gözlemleri ve anlatımları ele alınır. Yazarlar, aynı şehirleri ve kültürel uygulamaları farklı şekillerde tasvir ederek, İran’ı hem “Doğulu bir öteki” hem de bir “diğer ben” olarak sunmuşlardır. Bazı yazarlar, İran kültürünü diğer Müslüman ülkelerin üzerinde konumlandırarak Avrupa üstünlüğü kavramını eleştirirken, diğerleri İran’ı proto-Avrupalı olarak tanımlayarak ırkçı anlatılarla Oryantalist basmakalıpları pekiştirmiştir. Hartley, bu bölümde Fransız seyahat yazarlarının İran’ı nasıl algıladıklarını inceler. Dördüncü bölümde, 19. yüzyıl Fransız sahne sanatlarında İran’ın nasıl temsil edildiği incelenmektedir. Bu bölümde, Théophile Gautier ve Paul Dukas’ın “Peri Masalı” balesi, Félicien David’in “Lalla Roukh” operası, Massenet’in “Le Mage” operası ve Maurice Bouchor’un “Omar Khayyam” adlı kukla oyunu gibi eserler ele alınır. Ayrıca, Jane Dieulafoy ve Camille Saint-Saëns’in “Parysatis” (1902) adlı eseri de incelenir. Hartley, bu eserlerin İran’ı nasıl tasvir ettiğini ve bu tasvirlerin Fransız edebi ve kültürel söylemlerine nasıl katkıda bulunduğunu analiz eder. Yazar, İran’ın sahne sanatlarında hem egzotik bir öge olarak kullanıldığını hem de Avrupa’nın kendi kimliğini ve değerlerini yansıtmak için bir araç olarak görüldüğünü belirtir. İncelediğimiz kitap, 19. yüzyıl Fransız edebiyatı ve kültüründe İran’ın temsiline dair derinlemesine bir analiz sunmaktadır. Hartley, İran’ın Batı’nın Doğu’yu egzotikleştirme eğilimi ile kendi kimlik inşası arasındaki gerilimde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Kitap, İran’ın Fransız edebi ve sanatsal söylemlerinde nasıl birden fazla anlam ve rol üstlendiğini detaylandırırken, bu temsillerin Oryantalist söylem içindeki çok yönlü doğasına ışık tutmaktadır. Hartley’nin analizinde dikkat çeken bir diğer nokta, İran’ın sanatsal ve edebi temsilinin sadece Batı’nın üstünlüğünü değil, aynı zamanda Batı’nın Doğu’dan etkilenme biçimlerini de açıklamasıdır.

Sonuç olarak, Hartley’nin çalışması, 19. yüzyıl Fransız kültüründe İran’ın yalnızca bir nesne olarak değil, Batı’nın kendini tanımlama sürecinde aktif

bir figür olarak nasıl ele alındığını göstermektedir. Kitap, oryantalizmi yeniden ele alırken, İran'ın hem tarihi hem de kültürel bağlamdaki rolünü ve bunun günümüzdeki etkilerini anlamak için önemli bir katkı sunmaktadır.

İnan Çalışmaları Dergisi (E-ISSN: 2651-4370)

Yayın Esasları ve Yazım Kuralları

a) Yayın Esasları

Yayınlanmış yazıların her türlü hakkı “İnan Çalışmaları Dergisi”ne aittir. Dergide yayınlanmış yazılardan kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Dergide yayımlanan makaleler başka bir yerde yayımlanamaz. Daha önce herhangi bir yerde yayımlanmış veya yayımlanmak üzere herhangi bir yere gönderilmiş çalışmalar dergide yayımlanmaz. Dergide Türkçe ve İngilizce dilinde makaleler yayınlanmaktadır. Yazarlar makalelerin telif hakkını telif formunu imzalayarak dergiye devreder. Dergi yazarlardan hiçbir aşamada hiçbir ücret talep etmemektedir. Dergimiz açık erişim politikasına sahip olup okuyuculardan da erişim için ücret talep etmemektedir.

Aşağıda belirtilen yazım kuralları ve şablona göre hazırlamış olduğunuz çalışmalarınızı dergiye göndermek için ilk önce ana sayfada bulunan “makale gönder” butonuna tıklamanız gerekmektedir. Daha sonra sistem size ait bir hesap açmak için yönlendirecektir. İstenilen bilgileri girdikten sonra hesabınız oluşturulacaktır. Hesabınız oluştuktan sonra çalışmanızı “Word” formatında sisteme yüklemeniz gerekmektedir. Eğer hali hazırda Dergipark’a üyeliğiniz varsa yeni bir hesap oluşturmaya gerek kalmadan çalışmanızı sisteme yükleyebilirsiniz.

b) Genel Kurallar

- 1) Dergiye gönderilen makaleler, atıf ve kaynakçalar dahil en az 6000 en fazla 9000 kelime olmalıdır. Kitap değerlendirmeleri ise en az 750 en fazla 1500 kelime olmalıdır.

- 2) Makalelerde 200-250 kelime arasında Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet için başlık Türkçe’de “Öz”, İngilizce’de “Abstract” şeklinde yazılmalıdır. Özetlere, her iki dilde de en az 5 adet anahtar kelime eklenmelidir.
- 3) Yazılar Times New Roman karakterinde, 12 punto yazı boyutu ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. İhtiyaç duyulduğunda kullanılan dipnotlar ise 10 punto yazı boyutu ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Makalenin İngilizce ve Türkçe ana başlığı 14 punto yazı boyutu ile yazılmalı diğer tüm alt başlıklar 12 punto ile yazılmalıdır. Makale başlığı ve Kaynakça başlığı ortalanarak yazılmalı geri kalan Tüm başlıklar sola yaslı şekilde olmalıdır. Paragraf başları da sola yaslı bir şekilde olmalı paragraf başlarında ayrıca girinti olmamalıdır.
- 4) Sayfa kenarları her dört taraf için de 2,5 cm olmalıdır.
- 5) Makale sonunda yararlanılan kaynaklar “Kaynakça” başlığı ile verilmelidir. İngilizce yazılan makaleler için “References” başlığı kullanılmalıdır. Kaynakça başlığı yeni bir sayfadan başlamalıdır.
- 6) Makale yazarlarının ORCID numaralarının bulunması zorunludur. Bu kural çok yazarlı makaleler için de geçerlidir. ORCID numarası hakkında daha fazla bilgi almak ve numaranızı edinmek için <https://orcid.org/> adresini ziyaret edebilirsiniz.
- 7) Makalelerde yazarın adı soyadı makale başlığının altına sola dayalı şekilde yazılır. Yazar ismine yıldızlı dipnot verilir ve dipnota yazarın unvanı, bağlı olduğu üniversite veya kuruluş, çalıştığı departman bilgisi, eposta adresi ve ORCID numarası yazılır. Çoklu yazarlarda bu işlem her bir yazar için ayrı ayrı yapılmalıdır ve yazar sırasına dipnot yıldız işareti artırılmalıdır.
- 8) Makalelerde başlıklar numaralandırılmalı ve ilk başlık “1. Giriş” başlığı olmalıdır. “1. Giriş” başlığından sonraki ana başlıklar numarayı takip etmelidir. Alt başlıklar için de 1.1., 1.2. gibi numaralandırma yapılmalıdır. Sonuç başlığı dahil olmak üzere bütün başlıkları numaralanmış olmalıdır.
- 9) Makale içinde kullandığımız tablo, şekil, fotoğraf vb. bütün materyalleriniz numaralandırılmalıdır. Örneğin; Tablo 1; Şekil 2 vb biçiminde materyalin üstünde sola dayalı şekilde bulunmalıdır. Bu ibarelerin bir alt satırına materyalin başlığı italik şekilde yazılmalıdır. Metin içinde

tablolarınıza atıfta bulunmanız gerekmektedir. Materyalin altına italik şekilde “Not.” yazılıp devamında kaynağı APA metin içi kuralına göre belirtmelisiniz. Kaynağı ayrıca kaynakçada da bulunmalıdır.

- 10) Her makalenin sonunda beyan bilgisi yer alır. Burada çalışma ile ilgili etik kurul kararı, mali destek, katılımcı rızası, çıkar çatışması ve telifle ilgili bilgilere yer verilir. Bu bilgiler makale gönderilirken verilmemeli, makale kabul edilirse mizanpaj aşamasında yazardan istenir.

İran Çalışmaları Dergisi 2021 yılı itibariyle APA 7. sürüm (American Psychological Association) referans sistemine geçmiştir

c) Yazım Kuralları

İran Çalışmaları Dergisi 2021 yılı itibariyle **APA (American Psychological Association) yazım** Stilinin en güncel hali olan **7. Sürüm** referans sistemine geçmiştir. Dergimiz bu kuralları herhangi bir değişiklik yapmadan olduğu gibi kabul etmiştir. Cilt 5 Sayı 1 itibariyle artık APA 7 kuralları geçerlidir.

Buna göre; atıflar APA stiline uygun olarak metin içinde gönderme şeklinde verilir ve makalelerde gerekmedikçe sayfa altı dipnot kullanılmaz. Sadece herhangi bir noktayı açıklama ihtiyacı hissedildiğinde sayfa altı dipnot kullanılabilir. Dipnotlarda yapılan atıflar da APA stili kurallarına uygun olarak verilmelidir.

APA 7 ile atıf verirken dikkat etmeniz gereken önemli ve güncel hususlar şunlardır:

- 1) Metin içinde gönderme yaparken üç ve daha çok yazarlı yayınlarda sadece birinci yazarın soyadı yazılmalıdır. Diğer yazarlar makalenin diline göre “et al.” veya “vd.” kısaltması ile belirtilir.

Örneğin; Baykal vd. (2014) veya (Baykal vd., 2014) şeklinde yazılmalıdır. İki yazarlı çalışmalarda iki yazarın da soyadı yazılır ve aralarına “&” simgesi konur. Örneğin; “(Yeşil & Dinler, 2020)” veya “Yeşil ve Dinler (2020)’e göre..” şeklinde olmalıdır.

- 2) Atıf vereceğiniz makalenin DOI numarası varsa kaynakçada mutlaka DOI’si verilmelidir. DOI verilirken “doi:” ifadesinin yazılması zorunluluğu kaldırılmıştır. DOI numarasının link şeklinde verilmesi gerekmektedir. DOI numarası yoksa erişim linki verilebilir.

- 3) Kaynakçada websitelerine yapılan atıflarda erişim tarihi ve ifadesi kaldırılmıştır. Erişim tarihi sadece gerektiği durumlarda verilebilir.
- 4) Güncel versiyonda yayınların basım yeri kaynakçadan çıkarılmıştır. Kaynakçada basım yerinin yazılması gerekmemektedir. Yayınevinin adının yazılması yeterlidir.
- 5) Kaynakçada çok yazarlı çalışmaların yazarları 20 kişiye kadar yazılmalıdır. 21. Yazardan sonrası “vd.” şeklinde belirtilmelidir.
- 6) Atıf verilen çalışmaların bazı bilgilerine ulaşılamayabilir. Örneğin dergilerin cilt numarası veya sayısı tespit edilemeyebilir. Bu durumlarda kaynakçada bu bilgiler hariç bütün bilgiler girilmelidir

Temel kaynaklar APA 7’ye göre metin içinde ve kaynakçada şöyle gösterilir:

ÖNEMLİ HATIRLATMA: Metin içi göndermelerde yararlanılan kaynağın **belli bir sayfasından faydalanılmışsa sayfa numarası mutlaka belirtilmelidir.** Websitesi gibi sayfa numarası olmayan kaynaklarda paragraf numarası verilmelidir. Sayfa numarasının belirtilmediği durumlarda kaynağın tümüne atıf verilebilir bu durumda eserin tümüne atıf yapıldığı anlaşılacaktır. Tüm kaynaklar için bu geçerlidir. Örneklerde sayfa numarasının yazılı olmaması sayfa numarası yazılmayacağı anlamına gelmemektedir.

Örneğin;

Parantez içi gösterimi: (Akdoğan, 2018, s. 18)

Metin içi gösterimi: Akdoğan (2018, s. 18-19)’a göre

Parantez içi gösterimi: (Küpeli, 2019, parag. 10)

Metin içi gösterimi: Küpeli (2019, parag. 10)

Tek Yazarlı Kitap

Kitap ismi italik ve **küçük harflerle** verilmelidir (Sadece **ilk harfi büyük** olmalıdır). Kitap isminin ardından yayınevi düz ve büyük harfle başlayacak şekilde verilmelidir. Ayrıca sadece yayınevinin adı yazılmalıdır. Yayın yeri verilmemelidir. Kitap, rapor, v.b. süresi yayınlarda yazar(lar), yayın tarihi, yayının adı, varsa baskı sayısı ve yayıncıya yer verilmeli; yayıncının bulunduğu şehir ve ülke bilgisi verilmemelidir.

Balcı, A. (2017). *Türkiye dış politikası ilkeler, aktörler ve uygulamalar* (2. bs.). Alfa Yayınevi.

Parantez içi gösterimi: (Balcı, 2017, s. 20)

Metin içi gösterimi: Balcı (2017, s. 20)'ya göre...

Sapolsky, R. M. (2017). *Behave: The biology of humans at our best and worst*. Penguin Books.

Parantez içi gösterimi: (Sapolsky, 2017, s. 5)

Metin içi gösterimi: Sapolsky (2017, s. 5)'e göre...

İki Yazarlı Kitap:

Svendsen, S., & Løber, L. (2020). *The big picture/Academic writing: The one-hour guide* (3. dijital bs.). Hans Reitzel Forlag. <https://thebigpicture-academicwriting.digi.hansreitzel.dk/>

Parantez içi gösterimi: (Svendsen & Løber, 2020, s. 14)

Metin içi gösterimi: Svendsen ve Løber (2020, s. 14)'e göre...

Üç veya Daha Fazla Yazarlı Kitap:

Sadece ilk yazarın soyadı ve sonrasında “vd.” ifadesi kullanılmalıdır.

Balcı, A., Turan, Y., Kardaş, T., & Ediz İ. (2019). İmparatorluğun Savaş Kararı: Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına Neden Girdi. Kadim Yayınları.

Parantez içi gösterimi: (Balcı vd., 2020, s.20)

Metin içi gösterimi: Balcı vd. (2020, s. 20) çalışmalarında ...

Editörlü Kitap:

Torino, G. C., Rivera, D. P., Capodilupo, C. M., Nadal, K. L., & Sue, D. W. (Ed.). (2019). *Microaggression theory: Influence and implications*. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781119466642>

Parantez içi gösterimi: (Torino vd., 2019, s. 15)

Metin içi gösterimi: Torino vd., (2019, s. 15) 'ne göre...

Çeviri kitap:

Yabancı dilden Türkçe'ye çevrilmiş bir esere atıf verilirken yalnızca eserin orijinal dildeki yazarına atıf verilir (çevirmene atıf verilmez). Çevirmen bilgisi sadece Kaynakça'da yer alır. İsimin baş harfi nokta ardından soy isim yazılır.

Fromkin D. (2013). *Barışa son veren barış? Modern Ortadoğu nasıl yaratıldı.* (Çev. M. Harmancı). Epsilon Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi, 1989)

Parantez içi gösterimi: (Fromkin, 2013, s.20)

Metin içi gösterimi: Fromkin (2013, s.20)'e göre...

Plato (1989). *Symposium* (A. Nehamas & P. Woodruff, Trans.). Hackett Publishing Company. (Original work published ca. 385-378 BCE)

Parantez içi gösterimi: (Plato, 1989, s. 30)

Metin içi gösterimi: Plato (1989, s. 30)'ya göre...

Makale

Makalelerde makale ismi küçük harflerle düz yazılmalı; dergi ismi büyük harfle başlayıp italik şekilde yazılmalıdır. Dergi cilt sayısı italik ancak sayı numarası parantez içinde düz olmalıdır.

Grady, J. S., Her, M., Moreno, G., Perez, C., & Yelinek, J. (2019). Emotions in storybooks: A comparison of storybooks that represent ethnic and racial groups in the United States. *Psychology of Popular Media Culture*, 8(3), 207–217. <https://doi.org/10.1037/ppm0000185>

Parantez içi gösterimi: (Grady vd., 2019)

Metin içi gösterimi: Grady vd. (2019) 'e göre...

Cilt numarası olmayan dergideki makale:

Stegmeir, M. (2016). Climate change: New discipline practices promote college access. *The Journal of College Admission*, (231), 44–47. https://www.nxtbook.com/ygsreprints/NACAC/nacac_jca_spring2016/#/46

Parantez içi gösterimi: (Steigmeir, 2016, s.1 0)

Metin içi gösterimi: Steigmeir (2016, s. 10) 'e göre...

Sayı numarası olmayan dergideki makale:

Sanchiz, M., Chevalier, A., & Amadiou, F. (2017). How do older and young adults start searching for information? Impact of age, domain knowledge and problem complexity on the different steps of information searching. *Computers in Human Behavior*, 72, 67–78. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.02.038>

Parantez içi gösterimi: (Sanchiz vd., 2017, s. 23)

Metin içi gösterimi: Sanchiz vd. (2017, s. 23) 'e göre...

Makale numarası veya sayfa sayısı bulunmayan makale:

Butler, J. (2017). Where access meets multimodality: The case of ASL music videos. *Kairos: A Journal of Rhetoric, Technology, and Pedagogy*, 21(1). <http://technorhetoric.net/21.1/topoi/butler/index.html>

Parantez içi gösterimi: (Butler, 2017, s. 5)

Metin içi gösterimi: Butler (2017, s. 5) 'e göre...

Yayımlanmamış Tezler:

Harris, L. (2014). *Instructional leadership perceptions and practices of elementary school leaders* [Yayımlanmamış doktora tezi]. University of Virginia.

Parantez içi gösterimi: (Harris, 2014, s. 140)

Metin içi gösterimi: Harris (2014, s. 140) 'e göre...

İnternet Kaynakları

-Eğer yazar ve yayın tarihi belliyse, soy isim ve yıl;

(Dinler, 2017)

-Yazar belli değilse “internet sitesinin adı” ve yıl;

(Aljezeera, 2014)

-Yazar ve yayın tarihi belli değilse site adı ve tarih yok” anlamına gelen “t.y ifadesi kullanılmalı (İnternet Sitesinin Adı, t.y.) şeklinde yapılmalı ve erişim adresi kaynakçada verilmelidir.

Gazete haberleri:

Carey, B. (2019, Mart 22). Can we get better at forgetting? *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/03/22/health/memory-forgetting-psychology.html>

Parantez içi gösterimi: (Carey, 2019)

Metin içi gösterimi: Carey (2019) ‘e göre...

Websitesi kaynağı:

Ouellette, J. (2019, Kasım 15). Physicists capture first footage of quantum knots unraveling in superfluid. *Ars Technica*. <https://arstechnica.com/science/2019/11/study-you-can-tie-a-quantum-knot-in-a-superfluid-but-it-will-soon-untie-itself/>

Parantez içi gösterimi: (Ouellette, 2019)

Metin içi gösterimi: Ouellette (2019) ‘e göre...

Websitesi kaynağı (yazarı belli olmayan)

Al Jazeera. (2021, Ocak 20). *Biden signs orders to end ‘Muslim ban’, rejoin climate deal, WHO*. <https://www.aljazeera.com/news/2021/1/21/biden-signs-orders-nix-muslim-ban-rejoin-paris-climate-accord>

Aynı soyadlı yazarlar

Kaynakçada iki veya daha fazla aynı soyada sahip yazar varsa künyede ilk sırada geçen yazarların adının ilk harfi yıllar farklı olsa bile tüm göndermelerde kullanılır.

Kaynakça

Romer, D. (2006). *Advanced macroeconomics* (3rd ed.). McGraw-Hill.

Romer, P. (1993). Idea gaps and object gaps in economic development. *Journal of Monetary Economics*. 32(3), 543-573. [https://doi.org/1.1016/0304-3932\(93\)90029-F](https://doi.org/1.1016/0304-3932(93)90029-F)

Metin içi gösterimi: D. Romer (2016) ve P. Romer (1993) çalışmalarında bahsedildiği gibi ...

Aynı parantez içerisinde birden fazla gönderme yapılması

Aynı parantez içerisinde birden fazla gönderme yapılması durumunda sıralama ilk yazarın soyadına göre alfabetik olmalı ve noktalı virgül ile ayrılmalıdır.

Örnek: (Akdoğan, 2018; Dinle & Yeşil, 2021; Baykal, 2020; Küpeli, 2003)

Aynı yazara ait farklı çalışmalar aynı parantezde verilecekse, geçmişten güncele yıl sırası takip edilir ve yazarın soyadı göndermenin en başına bir kez yazılır.

Örnek: (Yeşil, 2007, 2015; Akdoğan, 2006)

Farklı türdeki çalışmalara nasıl atıf verilebileceğine APA'nın websitesinden ulaşılabilir. <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples>

Yaptığınız atıfların buradaki kurallara göre verildiğinden emin olunuz.

Ayrıca kamuya açık olan Purdue Üniversitesi'nin Yazma Laboratuvarı'nın bu konudaki detaylı örnek ve açıklamalarından da faydalanılabilir. https://owl.purdue.edu/owl/research_and_citation/apa_style/apa_formatting_and_style_guide/in_text_citations_the_basics.html

İngilizce makaleler için hiçbir değişiklik yapılmamıştır. Fakat Türkçe makaleler için bazı temel ifadelerin Türkçeleştirilmesi gerekmektedir. Aşağıdaki kurallar dergimize Türkçe gönderilen makaleler için geçerlidir.

Dergimize gönderilmiş Türkçe makaleler için kısaltmalar şu şekildedir:

- 1) Tek sayfaları ifade “p.” (page/sayfa) kısaltması “s.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Örneğin; (Baykal vd., 2014, s. 19)
- 2) Çoklu sayfaları ifade eden “pp.” (page/sayfa) kısaltması “s.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Fakat sayfa numaraları arasına “-“ işareti konulmalıdır. Örneğin; (Baykal vd., 2014, s. 19-20)
- 3) Çok yazarlı çalışmalarda geriye kalan yazarları göstermek için kullanılan “et al.” kısaltması “vd.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 4) “&” simgesinin kullanıldığı yerlerde bu sembol aynı şekilde kullanılmaya devam edilmelidir. Sadece metin içi göndermede bu sembol yerine “ve” yazılır.

Örneğin;

Parantez içi gösterimi: (Dinler & Balcı, 2020)

Metin içi gösterimi: Dinler ve Balcı (2020) ‘ya göre...

- 5) Editör ve editörler kelimelerinin kısaltması olan “Ed.” ve “Eds.” kısaltmaları “Ed.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir
- 6) “Basım” anlamına gelen “edition” kelimesinin kısaltması olan “ed.” “bs.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Ayrıca “1st ed.”, “2nd ed.” gibi basıkı numarasını belirten rakamlar da “1. bs.”, “2. bs.” şeklinde kullanılmalıdır.
- 7) “Ayrıca bakınız” anlamına gelen “see also” ifadesi “ayrıca bknz.” şeklinde; bakınız anlamındaki “see” ifadesi ise “bknz.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 8) Tezler için kullanılan “Unpublished doctoral dissertation”, “Doctoral dissertation” ifadeleri “yayımlanmamış doktora tezi”, “Doktora tezi” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 9) Ayların adları birebir çeviri şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Örneğin; “January” “Ocak” “February” “Şubat” gibi.
- 10) “Note” ifadesi “Not” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.

- 11) Çevirmen anlamına gelen Translator kelimesinin kısaltması olan “Trans.,” “Çev.” olarak Türkçeleştirilmiştir.
- 12) Paragraf anlamına gelen “parag.” kısaltması aynı şekilde korunmuştur.

Dergimize gönderilen Türkçe makalelerde yazım ve imla bütünlüğünü sağlamak için aşağıdaki dilbilgisi kurallarına dikkat edilmelidir.

- 1) Arapça isimler okunuşları dikkate alınarak Türkçe imlâ ile yazılmalıdır. Örneğin “Mahmud” ismi “Mahmoud” şeklinde değil “Mahmud” biçiminde yazılmalıdır. Ancak bir ismin Türkçe imlası bilinemiyorsa İngilizce yazılışları kullanılabilir. Aynı isim için hem Türkçe hem de İngilizce imlâ kullanılmamalıdır.
- 2) Metin içi göndermelerde ve kaynakçada yer alan Arapça isimler alındıkları kaynakta nasıl yazıldıysa o şekilde muhafaza edilmelidir.
- 3) “el” takısı —paragraf başında olsa da— küçük harfle yazılmalıdır. “bin” ve “binti”nin de ilk harfi küçük yazılmalıdır. “el” takısından sonra “-“ (tire) işareti bitişik yazılarak kullanılmalı. Örnek: el-Sabah
- 4) Göndermelerde veya kaynakçada dergi ve gazete isimleri için ortak bir tercih kullanılmalıdır. Mesela “Voice of America”, “Voice of America News”, “VOA News”, “voanews.com” örneğinde olduğu gibi 4 farklı biçim kullanılmamalı; biri tercih edilip bütün metin boyunca onun kullanılması gerekmektedir.

THE JOURNAL OF
IRANIAN STUDIES
İRAN ÇALIŞMALARI DERGİSİ

VOL: 8 NO: 2 2024

E-ISSN: 2651-4370

Veysel Başçı

A Study on Sufi Poet Al-Jazari's Takhmis of A Mollamma of Jalaladdin Tabib Shirazi

Ahmet Üçağaç

From Conflict to Reconciliation: Understanding the Evolution of Saudi Arabia-Iran Relations

Ömer Behram Özdemir

Autonomy of Violent Non-State Actors (VNSA) and Its Impact on the Role Undertaken in Conflict: The Cases of Hezbollah and the Fatemiyoun Brigade

Tekin Tuncer & Ziyafet Ceferov

Armenians in the Qajar Period: Commercial and Financial Activities of the Tumanyan Brothers

İlknur Cihangir Demirbaş

U.S. Representation in Iranian Murals: Memory, Propaganda, Transformation

Nazife Selcen Pınar Akgül

Iran's Sacred Duty: Advocating Palestine in the Face of National Identity Challenges

İbrahim Tarduş & Mehmet Şirin Filiz

An Evaluation on the Impact of Sheikh Ubaydullah Rebellion on the Nestorian Mission in Urmia

Nail Elhan & Mustafa Onur Tetik

Shiiteization in Türkiye: Sectarian Conversion, Identity Construction, and the Role of Iran

